گەشتێ بەناخی تەمەندا

ناوی کتێب: گەشتێ بەناخی تەمەندا
نووسینی: جەمال بابان
بابەت:یاداشتنامە
مۆنتاژی کۆمپیوتەر: سەیران عەبدولرەحمان فەرەج
هەڵەچنی: سارا عەبدوڵلا
تیراژ: ١٠٠٠ دانە
نرخ: ٤٠٠٠ دینار
ژمارەی سپاردن: ١٢٩ی ٢٠٠٧
چاپخانەی: دەزگای چاپو پەخشی سەردەم
چاپی : یەکەم ساڵی٢٠٠٧
کوردستان -سلێمانی
www.sardamco.com

گەشتێ بەناخی تەمەندا

جەمال بابان

سلێمانی ٢٠٠٧

زنجیرەی کتێبی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم
کتێبی سەردەم ژمارە (٤٠٢)

سەرپەرشتیاری گشتیی زنجیرە
ئازاد بەرزنجی

پێرست

پێشەکی	٧
گەشتێك بەناخی تەمەندا	١١
بەرزنجەی جوانو و پیرۆز	١٥
ئاوڕێك لە بارودۆخی ئەوسای وڵات وێنەیەك لە ژیانی ڕابردووی بەرزنجە	٢٥
عەربەتو ناوچەی تانجەرۆ (شارەزوور)	٤٠
لە چلەکاندا وەرزش و دیدەوانی لە قوتابخانەکاندا	٤٨
مێژووی (پیر)ەکانی سلێمانی و دەوروپشتی	٧٦
ئاوڕێك لە مێژووی دزەیی	٨٩
ئاوڕێك لە (تەئریخی جاف)	٩٧
لافاوو سلێمانی– بابان و بابائی	١٤٦
مەلای مەزبورە کێیەو کەی ژیاوە؟	١٤٩
لە کۆرێکی مامۆستا حسێن جەمیلدا هەڵوێستی شێخی نەمر لەدژی ئینگلیز	١٥٢
کوردانی بەناوبانگ برایم پاشای بابان بنیاتنەری شاری سلێمانی	١٥٦
فەلسەفەی جەمال عیرفان (حقائق)	١٧٧
خەوبینین و خەوەکەی لالە سەرحەد	١٨٣

بنەماڵەی عەلەکە لە سلێمانی بە قەڵەمی ئیسحاق عەلەکە(١) ٢٠٥
نموونەی ئافرەتی ڕەنجکێشی کورد ٢١٥
ئاڵوگۆڕی نامە لەگەڵ (شێخی خاڵ)دا ٢١٨
کتێبخانەکانی سلێمانی و ناوچەکەی ٢٢٥
دوو سەعات لەگەڵ (عەلی سیدۆ گەورانی)دا (فەرهەنگی نوێ)و (لە
عەممانەوە بۆ عەممادییە)و کۆمەڵەی سەلاحەدینی خێرخواز لە عەممان ٢٢٧
دیسانەوە دوو سەعات لەگەڵ عەلی سیدۆ گەورانیدا ٢٣٩

پێشەکی

ساڵی (١٩٤٧) قوتابی ساڵی یەکەمی (کۆلێجی ماف– حقوق) بووم لە بەغدا. ئێستگەی ڕادیۆی کوردی هەر لە بەغدا کە ساڵی (١٩٣٨)دامەزرابوو. خوالێخۆشبوو (کامیل کاکەمین) بەڕێوەبەری بوو، ناردی بەدوای چەند قوتابییەکی کۆلێجەکانی بەغدا (ئەوسا زانکۆ نەبوو). من یەکێکبووم لەوانە، کەچووم بەڕوویەکی گەلێك خۆشەوە پێشوازی کردم زیاتر دۆستایەتی پیشانداو خزمەتی نیشتمان و زمانی کوردی کرد بەسەر باشقەی قسەکانی. داوای کرد کە یارمەتی بدەین، چونکە ئێستگەکە هی سەرجەم میللەتی کوردە، بەڕاستی ئێمەی سەرگەرمی کوردایەتیش هەر زوو بەدەنگیەوە چووین، من خوێندنەوەی شتی کۆمەڵایەتی پێ سپاردم. یەکەم باس کە پێشکەشم کرد (کۆشی دایك) نووسینێکی خوالێخۆشبوو (شێخ محەمەدی خاڵ) بوو، کە هەموولایەك پێیان خۆش بوو. ئەوە زیاتر هانیدام کە بەگەرمی و دڵسوزییەوە بەدوای سەرچاوەی کوردی و عەرەبیدا بگەڕێم کە ئەم جۆرە باسانەی لێهەڵیەنجم. ئیتر هەر لەگەڵ ئێستگەی کوردی بەغدادا ڕامکێشا تا خوێندنم تەواوکرد. بۆ هەر باسێکیش کە پێشکەشم دەکرد کە (حدیث– اذاعي)یان پێ دەوت(٣) سێ دینارم وەردەگرت کە ئەوسا پارەیەکی کەم نەبوو بۆ ئەو ڕۆژانە.

ناڵێم (خلفیە یاخود باکگراوند)ی پێش ئێستگەم نەبوو، بەڵکو کە قوتابی ناوەندیو ئامادەیی بووم لە سلێمانی لە ماڵی باپیرم بووم، چونکە باوکم بەڕێوەبەری ناحیە بوو، ماڵی باپیرم کتێبخانەیەکی مامناوەندیان هەبوو کە زیاتر کتێبەکانی خوالێخۆشبووان (ئەمین زەکی بەگ و حوزنی موکریانی)یان

گرتبووەخـۆ، لـە بابـەت(مێـژووی کـورد)ەوە. منـیش لـەپاڵ دەرسـەکانی قوتابخانەمداو کە هـەلم بـۆ دەرەخسا وردە وردە ئەوانیـشم سـەیردەکردو دەم خوێندنەوە، تاکو لەدوایدا کە سەیرم کرد هەروا ئەو کتێبانـە لەوێدا کـەوتوون و کەس لێیان ناپرسێتەوە، هەموویانم برد بۆ خۆم و ئێستاش هەموویانم لاماون.

ساڵی (١٩٥٠) دوای تەواوکردنی (حقوق) بە بەڕێوەبەری ناحیە دامەزرام، هەر لـەو ناحیەیـەی کـە بـاوکم و مـامم و لەوەپێـشتر خزمـەکانی تـرم واتـا (ناحیـەی تانجەرۆ – عەربەت)بـوو، وەك وتیـشم لەبەرئـەوەی کـە بـاوکم لـەوێ کـارگێربوو منیش تەمەنی مێردمنداڵی و هەندێ ساڵی گەنجیم لەوێ ڕابوارد، باوکم ئەوپـەڕی ئازادی پێیـەخشی بووم بۆ تێکەڵاوبوون لەگەڵ دانیشتوانی دێیەکـەو ناوچـەکەدا، کە زۆری هەڵسوکەوت پیشەو کارە فۆلکۆریەکانیانم هەزم کرد کە ئەوەش گـەلێك یارمەتی(پاشەڕۆژی ئەدەبی) دام.

ساڵی (١٩٥٣ تا ١٩٥٤)لە خورماڵ بووم، لەوکاتەدا کودەتاکـەی شـای ئێـران دژی وەزارەتەکەی (محەمەد مصدق) سەرەك وەزیرانـی ئێـران ڕوویـداو دادگـایی مصدق دەستی پێکردو (دارمنشورات البصری) بە زنجیرە محاکمە مـصدقی بـڵاو دەکردەوە، منـیش خـاوەنی کتێبخانـەی گەلاوێـژم لـە سـلێمانی ڕاسـپاردبوو کـە هەمووی بۆ دەناردم. ئەوانەم وەك پیاوێکی (مافناس) کورت کردەوەو محاکمەی مصدقم بەکوردی لێ پێك هێنا، لەوەپێش (محاکمەی سـوقرات)م هـەبوو ئەویـشم وەرگێڕا، دوای ئەوە گـەلێك (محاکمـاتی مێـژوویینی) تـرم ئامـادەکردو لەدواییـدا وابزانم ساڵی (١٩٧٨) لە بەغدا بەچاپم گەیاند.

ساڵی (١٩٥٦) لـە (مـیرزا ڕۆسـتـەم) بـووم کـە هێـشتا نـەبووبوو بـەژێر ئـاوی حەوزی دوکانەوە، یەکەم نووسینم لەوێوە نارد بۆ ڕۆژنامەی ژین (خواردەمەنییە بەناوبانگەکانی کوردستان) وەك (گوێزی هەورامان، ڕێواسی کەلی خان، کاڵـەك و شـووتی قەڵاچـوالان...) ئـیتر خوینـدەوارو نووسـەر قۆسـتیانەوەو بـەدوای منـا

دەسـتیان پـێ کـرد.. ئەمــە ئەوەنـدەی تـر هـانی دام بـۆ شـت نووسـین و بڵاوکردنـەوەی، بـەڵام ئـەوەی کـە وەك کتێـب بـۆ یەکـەمجار چـاپم کـردو بـڵاوم کردەوە، چیرۆکی (خانزاد) بوو کە باسەکە تێکڕا لەسـەر ژیـانی ئەوسـای لادێ و زۆرداریی خاوەن موڵك و کچ بـەزۆر بەشـوودان و دابونـەریتی لادێ کـە بەڕاسـتی (الهام)ی نووسینەکەیم لە (لالۆ کەریم)ی مامۆستا (جەمال نەبەز)ەوە وەرگـرت و زانیاری فۆلکلۆری خۆمم پێ تاقی کردەوە کە دەنگێکی زۆری بەباشی دایەوە.

کـە لافاوەکـەی ڕۆژی (١٩٥٧/١٠/١٨) یەخـەی دانیـشتوانی شـاری سـلێمانی گرت، من ئەوسا بەڕێوەبەری ناحیەی (کندیناوە – دیبەگە) بووم، گورج هاتمەوە سلێمانی بۆ بەسەرکردنەوەی شارە نازدارەکەم و دانیشتوانی، ئیتر هەرکەسێکم دەدی هەریەکـە لـەلای خۆیـەوە کارەسـاتەکەی چـۆن دیبـوو بـەوجۆرە بـۆی دەگێڕامەوە، تا وردە وردە ئەو قسانە هەموویان لـە مێشکما چـەکەرەیان کـرد، منیش(چیرۆکی پەڵە هەورێکی چڵکن)م لێ دەرهێنا کە ساڵی (١٩٥٨)بڵاوبۆوە.

ئەمەبوو دەستپێکردنەکەم.. ئیتر لەوەبەدواوە زیاتر قەڵەمم بـۆ تیـژکردەوە، کە لە خوا بەزیادبێ تائێستاش لەکارایەو نەوەستاوە.

لەبەرئەوەی دوای (١٤ی تـەمموزی١٩٥٨)گواسـتمەوە بەغـداد هەربـە ئـەرکی مـیری و لەدواییـدا وەك(پـارێزەر) لـەوێ مامـەوە. سـاڵەکانی (١٩٦٧ – ١٩٦٩)ی لێدەرچێ کە بە (سەرۆکی شارەوانی) هاتمەوە سلێمانی، ئەو ماوەیە هەتا سـاڵی (٢٠٠٣)هـەر لـە بەغـدا مامـەوەو زۆریـشم حـەزدەکرد پـێش ئـەو ماوەیـە بێمـەوە سلێمانی، بەڵام کتێبخانەکەم بۆ نەدەگوێزرایەوە کە کتێبەکانم خـۆراکی گیـانم و هێزی ژیانم و ڕووناکی چـاومن، ئەگـەر هـەوڵی هاتنـەوەم بدایـەو دوسـێیەك لـەو کتێبانەم پێ بگیرایە بێگومان ئێستا منیش لە یـەکێك لـە (گـۆڕە بەکۆمەڵـەکانا) ئێسقانم ڕزیبوو، بۆیـە زۆری کتێبـەکانم هـەر لـە بەغـدا بەچـاپ گەیانـد (لـەدوای ڕزگاربوونی کوردسـتان دووانیـان لـە دەزگـای چاپەمەنی سـەردەم و یـەکێکیان

وەزارەتی ڕۆشنبیری بەسوپاسەوە بۆیان چاپکردم). هەر لەبەرئەوەی کە ئەو ماوەیە لە بەغدا بووم، بۆیە سەرجەم نووسینەکانی ئەم کتێبەم لە گۆڤارو ڕۆژنامە کوردییەکانی ئەوسای بەغدادا بڵاوکردۆتەوە.

بەم کتێبەوە کە دەردەچێت نزیکەی(٣٠)کتێبم هەیە بە کوردی و بە عەرەبی، بە ڕاڤەکردن و لێکۆڵینەوەو پێشکەشکردنەوە، سیانیشم چاوەڕێی چاپن، بەڵکو ئەوانیش خوای گەورە هەلیان بۆ بڕەخسێنێ، ناوی هەموو کتێبەکانم و شوێن و ساڵی چاپیان لەدواوە نووسراوە.

لە کۆتاییدا دەڵێم: لەخوا بەزیادبێ کەلەم دوادواییەی تەمەنما بەشارە گەشاوەکەمی شادکردمەوە، ئەوەندە هێزی چاوو لەشی پێبەخشیوم کە تائێستا بتوانم قەڵەمم لەکارابێ بۆ خزمەت و ڕوونکردنەوەی مێژوو ئەدەب و دابونەریت و چمکە سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتیەکانی... میللەتەکەم کە ئەوە ئەوپەڕی شادی و کامەرانی منن.

جەمال بابان

حوزەیرانی (٢٠٠٤) سلێمانی

گەشتێك بەناخی تەمەندا

١

ئای كە بیری منداڵی تیژو ڕوون و بێگەردە ! پەڵەو لەكەی پێوە نییە، خۆ منداڵ هەر شتێكی بینی یا بیستی گورج لە دەفتەرە سپیەكەی مێشكیا لەچاپ دەدرێت، بەڵام بە مەرەكەبێك كە هەرگیز نەسڕێتەوە.

ماڵەكەمان نزیك سەرای ئێستاو نزیك مزگەوتی شێخەلی بوو لە سلێمانی. هەمیشە وەك منداڵێك بەدوای دایكەمەوە بووم، ئەویش منی بە تەنها بەجێ نەدەهێشت. تەمەنم چوار ساڵ بوو شەڕی بەردەركی سەرا وەك ڕووداوێكی گرنگ لە ئاوێنەی ژیانما باش لەبەرچاومە (ئەوندەی مێشكی منداڵێكی بچووك ئاخنیبێتیە ناو پوولەكەكانی مێشكییەوە) واتا شەڕی (ڕۆژی ڕەشی ٦ ی ئەیلوولی ساڵی١٩٣٠) گوێم لە تەقەی تفەنگ و شریخەی مەترەلوێز بوو. خێرا خێرا ملم دەنا ڕاكەمە دەرەوە بۆ ناو هەڵبەستە بەرزەكەی (ئەی وەتەن مەفتوونی تۆم و شێوەتم بیركەوتەوە).

ساڵی (١٩٣٥) لە قوتابخانەی (فەیصەلیە) بووم نزیك سەرا كە ئێستا كراوە بە بازاڕو هیچ شوێنەواری نەماوە، لەكاتی خۆیدا واتا لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئنگلیزدا (١٩١٩) شوێنی (حاكمی سیاسی) بوو.

ئەوسا كە تەنها سێ قوتابخانەی سەرەتایی كوردان هەبوو لە سلێمانیدا. فەیصەلیە بەناوی (مەلیك فەیصەل) و(خالدیە) بەناوی (خالید كوڕی وەلید) لە نزیك سەرشەقام و(ئەیوبیە) بەناوی (سەلاحەدینی ئەیوبی)ەوە كە لە خوار سەر شەقامەوە بوو نزیك گەڕەكی جولەكان. یەك قوتابخانەی گۆبەندەكە، بەلام هەر كە (ڕەعنا خان)ی دراوسێمان داوێنی (عەلی) كوڕی دەگرت و وەك پاڕانەوە پێی دەوت: "دەخیلت بم نەچیتە دەرەوە، گوللەیەكی وێڵت بۆ (نازلێ) دەبێت و تووش دەبی."

ئەوسا منیشیان ڕاکێشایە دواوەو دەرگایان خڕ لەسەر داخستم، بەڵام لەدوایدا لە دایکم دەبیست کە باسی (فایەق بێکەس)ی ئامۆزای دەکرد کە یەکێك بووە لە پێشەواکانی ئەو خەڵکەی کە ڕووەو سەرا ملیان دەنا. هەر لەدوایشدا بیستم کە فایەق و (عەزمی بەگی باپیرم و شەوکەت بەگی مامم و میرزا تۆفیقی قەزازو حەماغای ئەوڕەحماناغاو ئەوڕەحماناغای ئەحمەد پاشای خاڵی باوکم) و گەلێکی تریان گرتووە، هەندێکیان ناردوون بۆ کەرکووك.

یەك دوو ڕۆژ دوای شەڕەکە لەگەڵ منداڵی گەڕەك دەهاتینە دەرەوە، دەمان بیست کە گوایە سەرەتایی کچانیش هەبووە نزیك مزگەوتی گەورەی ئێستا کە بووە بە شەقام و قوتابخانەیەکی ناوەندیش هەبوو لە سەرەوەی شار نزیك خەستەخانە (نەخۆشخانە)ی سلێمانی ئەوسا خەستەخانەی کۆن کەرخی ژووروویی و گەڕەکی جولەکان کەرخی خوارووی و ماڵی باپیرم (ماڵی عەزمی بەگ و ئاشی گاوران و سەدەکەو کەرخی ڕۆژهەلات و باخچەی گشتی و ماڵی متصرف (کە ئەوانیش لەم دواییەدا دروستکران) کەرخی ڕۆژئاوا بوون و حەماڵێکی هەژاری بێ تاوان لەو شەڕەدا بوو بە گولەی وێڵەوەو ناوی (ئەلەگون سوتاو)بوو، لە ترسی هەڵگیرساندنەوەی شەڕو بۆ هەواڵپرسینی باپیرم و مامم باوکم هەموومانی بردە ماڵی باپیرم لە قەراخ شاری سلێمانی کە ماڵێك نەبوو لەولایەوەو لەسەر کارێزی دایکی پاشا بوو (کە ئێستا بەداخەوە شوێنەواریان نەماوە)، لەوێ لەبیرمە خزمان هەموو کۆببوونەوە، مات و خەمبار. فاتمە خانی ژنی باپیرم شەو لەسەر زەوی (بێ لێفەو دۆشەك) پاڵ دەکەوت و پانی بەرزی دەکرد بەسەرین. ئەی گوایە چۆن ئەو لە جێگای گەرم و نەرما بنوێ و مێردەکەی لە بەندیخانەدا هیچ نەبێ لەژێر خۆیا ڕاخات. کە باپیرم و مامم دوای بەینێك بەربوون و ڕزگاریان بوو، کوڕێکی مامم لەو کاتەدا لە دایك بوو، بەو بۆنەیەوە ئەو کوڕەیان ناونا، هەر بەو بۆنەیەوە مەڕ درا بەعەرداو مەولود کرا. منداڵە وردەکان تێر نوقڵ و گوێزو مێوژیان خوارد.

٢

لە قوتابخانەی فەیصەلیە ڕابەری پـۆل(مرشـدی صـف)، (خالیـد ئەفەنـدی)بـوو، پیاوێکی بەتەمەن و تووڕەو بێ چیکلدانە بوو، کۆنە ئەفسەریش بوو، لام وایە هاوڕێی (یاسین پاشای هاشمی یا نوری سەعید) بوو لە سوپای عوسمانیدا یارمەتیان دابـوو، کردبوویان بە مامۆستا، بەڵام (ئـصولی تـەربیـە)و دەرسـوتنەوەی نـەدەزانی، هـەموو شتێکی بەکوتەك و زللە دەکرد. قوتابیـەکمان لەگـەڵ بـوو (مـەحمودی لالـەمین--- خولەی ئەمین)، یەکێکی تریش (ساڵح ئەمین باڵدار) لەگـەڵ ئەوانـدا بـەینی نـەختێك باش بوو، چونکە لە ئێمە گەورەتر بوون و بەدڵی ئەو دەجوڵانەوە، هەرچـەندە کاکـە مەحمودیـــشی نـــاو نـــابوو (مـــەحموده فەنـــدی بلبـــستان) نـــەم دەزانـــێ مەبەستی(بالبستان)ە یان لە بلبلەوە هێنابویەوە !

ناخۆشترین سزا کە ڕۆحی هەموومانی پێ بردبـوو تۆقانـدبوونی سەرتاشـینەکەی بوو، قوتابی (منداڵ)ی دەنایە ژێر باڵێکی، پەنجە گەورەی دەستەکەی تری بەهەموو هێزێکیەوە بەناو توکە سـەریا وەك چـەقۆ دەیـبردو دانـی ڕیـچ دەکـردەوە، بێگومـان قژی منداڵ تەنکە بۆیە دۆزەخمان بەچـاوی خۆمـان دەدی، جـار جـار لـە پەلەقاژێـدا دەستمان بەر ستارە خوریەکەی دەکەوت کە بەهاوین و زستان لە سەریا بوو، ئێـرەو ئـەوێ دەپـەڕی، ئـیتر ئـەویش ئەوەنـدەی تـر شـێتگیر دەبـوو. (صـاڵح ئەفەنـدی قەفتان)یش کە مدیرمان بـوو، نەیدەویـست دڵـی بـشکێنێ. ئـەو ساڵەمان بـەوجۆرە لەگەڵ ئەو ڕابوارد. ئەوسـا (قرائـەتی خلدونییـە)ی (سـاطع الحـصری)مـان دەخوێنـد بەعەرەبیـیە. کوردیش خوێندنەوەیەك بـوو خوالێخۆشـبوو (ئەحمـەدی عـەزیز ئاغـا) داینابوو. هەنـدێك وشـەیم لەبـەرە (هـاوین گەرمـە، بـەهار خۆشـە، هـەورامان شـاخی زۆرە)، (نەختێك ئاوم بۆ بهێنە، ئەم هێلانەیە هی هەڵۆیە...) ئەمە لەسـەر پیتـی(هـ). لەسەر پیتـی(پ) (پێـرێ گیپـەمان بـوو، ڕیپـۆقی زۆر بـوو...). لـە(محفوظـات)یـشدا (غنمی غنمی ما اجملها فی موقفها تحت الـشجر. سـیری سـیری نحـو المرعـی، واجـری

فوق الارض الخضرة، ذئب یعوی فی وادینا... اسرع اسرع یا راعینا قرب الذئب القاسی منا، ان لم تدرکنا او ذینا...).

(سۆفی حەمەمین)ێکی ناسیاومان هەبوو، خۆش خۆش هاتوچۆی دەکردین. پیاوێکی سەروڕیش سپی کەڵەگەتی ئێسکسووکی دەم بەپێکەنین و قسەخۆش و سەرو زمان شیرین، هەمیشە کە دەهات بندەستیم بەرنەدەدا هەر(حەکایەت)و سەرگوزشتەی بۆ دەگێڕامەوە، لەبنەڕەتا لام وایە خەڵکی دێی (پارەزان)بوو. یەکێك لە حەکایەتەکانی ئەم بەیتە فۆلکلۆریە بوو:

کەرێکم بوو کیت و میتە بارم کرد لە پروپیتە، چوومە شاری گۆپیتە. لام دایە گەرەکێ بە دوو ژن دەیان ڕست. خەرەکێ وتم پورەکێ مستێ جۆ بدە بە کەرەکوڵەکێ. وتی حاشابێ لە دەنکێ. وتم کەرەکوڵ برۆ هەورازە. وتی نابم بە ئێستری جامبازە. وتم کەرەکوڵ برۆ شەوە. وتی سەعاتێ لەکنم هەڵخەوە.

کاتێکم زانی بە دوو گورگی سەرقەوی سەرقەوی کەرەکوڵیان داوەتە بان زەوی. کەرەکوڵ نەماوە، جەرگی بڕیاوە، چوومە ئاڵیاوە، نان و پێخەف دانرياوە، مریشکێك ڕاوەسیاوە. هەرچەند وتم کشە کشە ئەو سەگبابەی باڵفشە سی و دوو نانی ڕاکێشا، کوتەکێکم پیا کێشا، چرچەی لنگیم ڕاکێشا، کەرەتێك قووقانی، دوو جوجکی هانی، یەکێکی دەنووك پۆلایە، شەق شەق دەیدا لەدەرگایە، وامزانی هەمزاغایە، یەکێکی کونجە، ڕاوی نام تا بەرزنجە.

دەهەرواش بوو، مام حەمەمین ئەوەندەی ئەم بەیتە بۆ وتین تاکو باوکم کە فەرمانبەر بوو گوێزرایەوە بۆ بەرزنجە. ئەو ساڵەش من لە پۆلی یەکی سەرەتاییەوە دەرچووبووم بۆ پۆلی دوو، ساڵیش بوو بە (١٩٣٦).

بەرزنجەی جوانو و پیرۆز

دێی بەرزنجە کە دێیەکی شێخ نشین بوو. گۆڕی پیرۆزی جووتە برا (شێخ عیسیٚ و شێخ موسیٚ)ی لێیە کە شێخ موسیٚ فەرمانی یەزدانی بەجیٚ هێنا منداڵی نەبوو، شێخ عیسای برای ژنەکەی مارە کرد لەخۆی و دوانزە منداڵی لیٚ بوو، کە ئەوانە دەبن بە باپیرە گەورەی (سادات) واتا زۆربەی شێخانی ناوچەی سلێمانی و کەرکوك و هەولێرو خانەقین و شوێنانی تر. ئەوەندەی بیرم بێت کورەکانی شێخ عیسیٚ (سەید صادق– کە گوندی سەید صادقی ئیستەی بەناوەوەیەو گۆڕی پیرۆزیشی لەوێیە)، (میری سوور، لەدێی میری سووری سەر بە ناحیەی خورماڵ)، (وصال الدین)، (بایەزید، حسن، حسین). ئەوەی شایانی باسە (حاجی شێخ مارفی نوٚدیٚ و حاجی کاك ئەحمەدی شێخ و شێخی نەمر شێخ مەحمودی حەفید...) هەموویان دەچنەوە سەر ئەم ساداتی بەرزنجەیە.

ڕێگای بەینی سلێمانی و بەرزنجەی ئەو سەردەمە زۆر ناخۆش بوو تاکو ڕێگاکە گەیشتۆتە سەریٚ گەلێك پێچ و پەنای ناقۆڵای تێخراوە، لەوەش بەدواوە تووشت دەبوو بە تووشی دەشتی (زەڵیٚ)وە کە لە زستاندا گامێشی قووت دەداو ڕێگا دەبڕا. تەنها (مفتش)ێکی ئینگلیز هەبوو کە دەهات زنجیری دەبەست بە تایەی ئۆتۆمۆبیلەکەیەوە، لەبەرئەوە نەدەچەقی و دەگەیشتە ناو دیٚ. دێی بەرزنجەش وەك دێهاتە شاخاوییەکان وەك (عەقرە) قات قاتە، واتا چەند ڕیزێکە یەك لەدوای یەك سەر دەکەوێت. ئەو مزگەوتەی لە بەرزنجەدا هەیە داستانی سەیری لیٚ دەگێڕنەوە !. مزگەوتەکەش جووتە برا شێخ عیسیٚ و شێخ موسیٚ دروستیان کردووە بەیارمەتی (حاجی شێخ خاڵیٚ– خالد). ئیتر ئەوسا بەیەك دەگەینەوە.

دەگەڕێمەوە بۆ یاداشتەکانیشم بزانم لە بابەت خوالێخۆشبوو (زێوەر ئەفەندی)یەوە چیم هەیە کە ئەو دەمە بەڕێوەبەری قوتابخانەی بەرزنجە بوو.

٣

دێی بەرزنجە دەکەوێتە ناوچەی شارباژێڕەوە. ناوچـەیەکی شـاخاوی و سـەختە، وەك سەختی ژیانی دانیشتوانی، زۆربەی ژیانی ئابوریيان بە میوەهات، واتـا بـە ڕەزو باخاتەوە بەندە، چونکە زەوییان کەمە بۆ مەرەزەو تـوتن و گـەنم و جـۆ، بـەڵام لـەو دەشـتی مۆریاسـەی نزیـك بەرزنجـە نیـسك و نـۆك بـاش دەچـێنرا، بـاقی زۆربـەی بەرهەمیان ترێ و ئـەوەی لـە تـرێ دروسـت دەکرێـت وەك مێـوژو باسـوق و سـجوق. ئەوسـا واتـا سـاڵی (١٩٣٦)کـە ئێمـە لـەوێ بـووین (بـەڕوو)شـیان بـەکار دەهێنـا بـۆ خواردن، لەو دار قەزوانەی ئەو ناوە تەزبیحی ئەبڵەقی ئەوەنـدە جـوان وپـڕ لـەخاڵ و نەقش پەیدا دەبوو، پیاو دڵی نەدەهات سەیری بکات! بێگومـان بـە گـرتن زیـاتر بـە دەستەوەو سوونەوەی بە هەردوو دەست ئەوەندەی تر بریقەی لێ پەیدا دەبوو.

بەرزنجەیی ناوی سەیریان لە خۆشیان و لە خەڵکیش دەنا، بەجۆرێك کەس نەبوو (لەقەب)ێکی نەدرابێتە پاڵ وەك (کەریمە کەڵە، حسە دەڵبە، ڕەشە ڕەپـە...)و زۆری تر لەم بابەتە.

هۆی هاتوچـۆو گواسـتنەوەیان ئەوسـا زیـاتر ئێـستر بـوو، بـەوەدا کـە وڵاخێکـی بەهێزو پتەوە بۆ نـاو شـاخ و داخ دوای ئـەو (نێرەکـەر)، بـەڵام هـەرگیز (ماکـەر)یـان ڕانەدەگرت، نازانم هۆی چـی بـوو، ڕەنـگ هەیـە لەبەرئـەوە بوبێـت (مـێ) وەك (نێـر) نەتوانێ لەو چیایەداو لە هاتوچۆدا بەرگە بگرێت.

هەروەها ئەوەی سەرنجی ڕاکێشام لـە بەرزنجـەی ئەوسـا ئـەوەبوو گەنجـەکانیان بەزۆری دەبـوون بـە سـەربازو پێیـان دەوتـن (کـوڕی حکومـەت). جـا کـە بـۆ پـشوو دەهاتنەوە، کەواو سەڵتە، یا شەڕواڵ و مراخانییان لەبـەر دەکـرد، پـشتێنێکی قـەف ئەستوریان دەبەست خەنجەرێك بە تەزبیحێکی مورووی زەرد یا سـورەوە دەیانـدا لـە پـشتێنەکەو سـەریان (قۆچـی تـاش) دەکـردو کـڵاوو مـشکیان لەسـەر دەنـا، لەسـەر

بانێژەو بەلای کانی ژناندا پیاسەیان دەکرد، شایان بەگەدا دەزانی. خۆ ئەگەر شاییەك یا هەڵپەڕکێیەك بووایە قریوەو های و هووی ئەوانە پیاوی کەڕ دەکرد.

مەلا فایق (بەختیار زێوەر) کوڕی زێوەر ئەفەنی ئەوسا لە بەرزنجە لای باوکی بوو، بەڵام من زیاتر بە فەقێ دەهاتە پێش چاوم، لام وایە ئەوسا کانی (شیعر)ی هێشتا بەتەواوەتی لە دەروونیا هەڵنەقوڵا بوو، باری تەندروستیشی زۆر تەواو نەبوو، بەڵام یاخوا بە ڕەحمەت بێ زێوەر ئەفەنی نەك هەر مامۆستاو شاعیرو ئەدیب بوو، بەڵکو باوکێکی دڵسۆزو پیاوێکی ئەوەندە بەڕێزو ڕووخۆش بوو، منداڵێکی وەك ئەوسای من نەك هەر لە قوتابخانە، بەڵکو حەزم دەکرد هەمیشە لە خزمەتیا بم. ئەوسا (جەمعیەی تەیران) لە جەژنەکاندا بۆ (تبرعات) کۆکردنەوە، وردە کاغەزی بڵاودەکردەوە کە تەمغەی سوری فرۆکە نیشانی پێوە بوو دەیاندایە قوتابی. بە دەرزیەکی سەرخڕ دەمان کرد بە یەخەی خەڵکدا، سا هەر کەسە فلسێك یا دوو فلس یا عانەیەك (چوار فلس)ی بدایە ئەوە بە دەوڵەمەند دادەنرا. من کە ئەم ئەرکەم بەرەو ڕوو کرابۆوە لە یەکێك لە جەژنەکانا، لەگەڵ هاوڕێکەم خۆمان کرد بە ماڵی مامۆستا زیوەردا، خەڵکێکی زۆر دانیشتبوون، دوای ئەوەی تەیارەی کاغەزمان کرد بە بەرۆکی دانیشتواندا، امۆستای بەڕێز سەد فلسی خستە سندوقەکەمانەوەو فەرمووی هەموو میوانەکان وێری منن و پارەیان لێوەر مەگرن.

٤

لە بەرزنجە بووین. ساڵ ساڵی (١٩٣٦) بوو. من لە پۆلی دووی سەرەتایی بووم. بەرزنجە جەمسەر(مەرکەز)ی ناحیەی سرۆچکەو شوێنی مێژوویینی زۆر تێدایە. مزگەوتەکەی وەك جاری پێشوو وتم لەسەردەمی جووتە برای پیرۆز شێخ عیسی و شێخ موسێدا دروست کراوە کە مێژوویان دەگەڕێتەوە بۆ ساڵەکانی (٧٦٠ ك) بەرامبەر (١٣٥٩ ز).

منداڵبووم دەمبیست گوایە شێخ عیسی و شێخ موسیٚ لە (مەکە) دەبن بۆ حەجکردن، لەوێوە بەردێکی زۆر گەورە بە جووتە هەڵدەدەن، بەرد وەك باڵی لێ پەیدابێت دەفریٚ دیٚ لەم شوێنەی ئێستای مزگەوتەکەی بەرزنجە دەکەوێتەوە خوارەوە جووتە براش دوایدەکەون دێن لەوشوێنەدا نیشتەجیٚ دەبن و مزگەوتەکە دروست دەکەن. گوایە لەو ناوەدا (زنجێك) دەبێت موڵکی حاجی شێخ خاڵ – خالد دەبێت کە ئەویش پیاوێکی ئاینی و دەسترۆیشتوو دەبێت لە سەردەمی خۆیدا، دەبیسیٚ کەوا دوو کەس هاتوون لەبەرزنجەکەی ئەودا مزگەوت دروست دەکەن خۆی لە دێی گێڵدەرەی خوار بەرزنجەوە نیشتەجیٚ بووە کە دەیان بینیٚ و سەیری ڕەوشتی بەرزیان دەکات، نەك هەر شوێنی مزگەوت و خانوو، بەڵکو کچەکەی خۆشی کە خاتوو فاتمەیە دەیدات بە شێخ موسیٚ کە منداڵی لیٚ نابیٚ لەدوای وەفاتی شێخ عیسای برای مارەی دەکات ئەو دوانزە کوڕی لێی دەبێت و بەهەموو وڵاتدا بڵاودەبنەوە. بێگومان فڕینی بەردەکەی مزگەوت ئەفسانەیە، بەڵام ناوی بەرزنجە لە دیٚ و ماڵەکانی (بەر –زنجەکەوە) هاتووە کە باسمان کرد.

بەرزنجە قەڵای سرۆچکی لێوە نزیکە کە نزیکەی (٢٦٠)ساڵ پێش ئێستا دروستکراوە بەسەر شاخێکەوە نزیك دێی (مۆریاس) دورستکردنی قەڵاو دیوارەکەی و هەڵکەندنی بیری ئاوەکەی هەموو لەلایەن (سەلیم بەگ–– سەلیم پاشا)ی کوڕی (بەکر بەگی بابان)ەوە بووە، (بەکرە سور کە بەکرەجۆشی بەناوەوەیە) کە لە ساڵانی (١١٦٠– ١١٧١ کۆچی)دا لەو ناوەدا ئەو قەڵایەی بنیات ناوە، بۆ خۆڕاگرتن بەرامبەر بەهێرشی (ئەحمەد پاشا)ی والی ئەوسای بەغداد.

هەروەها لەوناوەداو بەرامبەر بەرزنجە، لوتکە شاخێکی بەسام چووە بە ئاسماندا کە ئەویش لوتکەکەی (کوڕە کاژاو)ە.

لەبیرمە دانیشتوانی ئەوناوە موروویەکی پرشنگداریان دەهێنا بچووك بەقەد هەڵماتێك مانگەسەوە یان پیٚ دەوت، بەبڕوای ئەوان لەگەڵ بەفرا دەبارێت. گوایە

وەك ئەڵماس تیژەو شووشەش دەبڕێتەوە. من ئەوسا کە عەقڵم بەوە نەدەشکا تاقی بکەمەوە نازانم شتەکە ڕاستبوو یان نا، وە ئایا ئێستاش ئەوە ماوە؟!

کەچوومە بەرزنجە زێوەر ئەفەندی (مەلا عەبدوڵا)ی خوالێخۆشبوو بەڕێوەبەری قوتابخانەکەی بەرزنجە بوو، کە تەنها چوار پۆلی هەبوو. یەکەم ڕۆژ کە لەگەڵ منداڵە وردەکان چووم بۆلای قوتابخانەکەوە، مامۆستا زێوەر بانگی کردم لێی پرسیم..

-- تۆ کێی؟

دوای وەڵامم وتی:

-- شاگردی؟

منیش بەشاگرد نانەواو شاگرد قەساب تێگەیشتم وتم:

-- نەخێر.

بۆ ڕۆژی دواتر کە باوکم بردمی بۆ (تسجيل) وتی:

-- ئەی بۆچی دوێنێ وتت من شاگرد نیم؟

وتم:

-- ئەفەنی تێنەگەیشتم.

من لەگەڵ (عەلی کوڕی شێخ عەبدولی سەرکان)دا پێکەوە دادەنیشتین و لەسەر (رحلە)یەك، دیتە تۆزێك خۆم خەریك دەکرد، زێوەرە فەنی زۆری خۆشدەویستم. مامۆستایەکی ترمان بۆ هات ناوی (مەجید ئەفەندی)بوو لاموایە برازای مەلای گەورەی کۆیە بوو، لەبەر بێ دەرامەتی و دەستکورتی میریی، یاسای زەیل (ذيل قانون) یان داهێنا، بەداخەوە مەجید ئەفەنی زوو بەر (ذيل) کەوت و گەڕایەوە. لەدوایدا (مظفر) برازای (ڕەشید مەستی)و برای (بهادری ئەفسەر)یان هێنا ئەو بە مەعاشی ڕۆژانە، دوای تەواوبوونی ساڵ ئەویش نەهاتەوە، چووە دانشگای (حربیە)و بوویە ئەفسەر.

بەهیمەتی زێوەر ئەفەنی قوتابخانەی (زانستی شەو) لە بەرزنجەدا کرایەوە، خۆی زۆرهانی خەڵکەکەی دەدا کە بخوێنن. لەڕاستیشدا ژمارەیەکی باش کۆبوونەوەو دەهاتن بۆ زانستی. زێوەر ئەفەنیش ئەم شیعرەی بۆ ڕێکخستن و کردی بە گۆرانی:

ئەهلی دێی بەرزنجە ئێوە هەموو
دەوەرنە پێشێ یەك یەك ڕوو بەڕوو
بزانن خوێندن چ جەوهەرێکە
هەر حەرفی بەقەد دانە دوڕێکە
لە سایەی مەکتەبی شەو، دێکەمان
بووە بە منبعی عیلم و عیرافان

دیسانەوە ئەم هەڵبەستەشی هەر بەسەر بەرزنجەدا هەڵداو پێی ڕەوان کردین کە دەڵێت:

خاکی بەرزنجە چەندە دلگیرە
جێگەی(قوتب و ئەولیاو پیرە)
ڕەبی ئەم جێگە خۆشە ئاوابێ
مەنبەعی عیلم و فەیزی مەولابێ
شاخەکانی بەرامبەرو خەشنۆ
خۆشترن سەدجار لە لاهیجان و شنۆ
وەتەنێکی عەزیزە بۆ من و تۆ
مەسکەنی کوردە ڕەببی ئاوابێ
کوڕەکاژاوو شاخی ماياوە
سەیری دەشتی هەموو جەلای چاوە
جەننەتە خوا بەئێمەی داوە

وەتەنم خۆشەویستە، ئاوابێ
زەردەی ڕۆژئەدا لەسەر شاخی
سوور، ئەبێ بەفری وەك گوڵی باخی
سپی و زەردو سوورە بەیداخی
ڕەببی ئەم جێگە خۆشە ئاوابێ
مەنزەرەی باڕەشی بەهارانی
هاژەی ئاوی بەفری شاخانی
شاخی ئەکەم بە قوربانی
ڕەببی ئەم خاکە پاکە ئاوابێ

بێگومان مەبەستی لە (قوتب و ئەولیاو پیر) شێخ عیسێ و شێخ موسێ و کوڕو کوڕەزاو وەچەیانە کە زۆریان پیاوی ئاینی بەرزو زانای دین، خاوەنی کردەوەو ڕەفتاری پەسەند بوون. ئینجا مەبەستی لەو دیمەنە جوانانەی چیاکانی (کوڕە کاژاوو مایاوا) کە لە هەموو وەرزێکدا ئەوەندە جوان و ڕەنگین بوون پیاو لە تەماشاکردنیان تێری نەدەخوارد.

مامۆستا زێوەری خوالێخۆشبوو ئەم شتانەی پێڕەوان دەکردین، بەلام زۆری بۆ دەکردین بە(شیعر)و لە شێوەی هەڵبەستدا پێی ڕەوان دەکردین. لە بابەت سنوری عێراقەوە ئەمەی پێ دەوتین:

سنوری عێراق، شەرقی ئێرانە
غەربی سوریە، هەر بیابانە
هەموو شیمالی هی تورکیایە
شیمالی شەرقی ئێرانی تیایە
جنوبی خلیج، ئەمارەتی کوێت

سەحرای(نەجد)یشە، مەعلووم ببیّ لیّت

لە بابەت ڕووباری دیجلەو فوراتیشەوە ئەمەی پیّ لەبەر دەکردین:

نەهری ناو عێراق دیجلەو فوراتن
ئەلێی کەوسەرو ئاوی حەیاتن
خێرو نەفعیان ناکریّ ژمارە
دروستە بلێی قەترەی دینارە
تێکەڵاو ئەبن لای قوڕنە هەردوو
ئەمجا گوم ئەکەن ناوەکەی پێشوو
بە (شەت ئەلعەرەب) شوهرەت وەرئەگریّ
بە هەموو نەوعیّ ئاوی لێئەبڕیّ
بەلیوای موصلا دێتە وڵاتمان
سەرچاوەی دیجلە خواری گۆلی وان
فورات لەناو تورك دێتە سوریە
لە(درێز) بۆ عێراق وەستانی نییە
هەر وەك عاشقی مەجنون و موشتاق
هەردووکیان خۆیان ئەکوتن بۆ عێراق

بەڵام لە هەمووی خۆشتر باسی (لیوا)کانی ئەوسای عێراقە کە بەم هەڵبەستە ڕەنگینە باسیان دەکات، جا هەر بۆ مێژوو باسی دەکەم، جارێك منی هەڵسان لەوانەی جوغرافیا (کە دەرسی پۆلی دووش نەبوو، بەڵکو هی بەرەو ژوورتر، بەڵام چونکە قوتابخانەکە تەنها دوو ژووری هەبوو، یەکێکیان تەنها بۆ پۆلی یەکەم بوو، ژوورەکەی تر بۆ پۆلی دوو، سیّ و چواربوو، هەرئەوەبوو، ڕیزەکانمان جیاواز بوو، لەبەرئەوە هەرچییەکی بە قوتابیەکان بوتایە ئەوانی تریش ڕەوانیان دەکرد) چونکە

قوتابیەکی پۆلی چواری هەستان نەیزانی، منی هەڵسان گوایە من دەیزانم منیش یەکسەر وتم:

به سێ مەنتیقە عێراق بەشکرا
شیمال و وەسەت، جنوب ناوبرا
هەموو شارێکی پێی ئەڵێن لیوا
هەژدە لیوایە بیزانە هەروا

دوای ئەوە هەر لەسەری ڕۆیشتم:

چوار لەم شارانە کەوتوونە شیمال
سلێمانی و کەرکوکی خۆشحاڵ
هەولێرو موسڵ شاری مەشهورن
بە زەراعەت و سەنعەت مەسرورن
مەنتیقەی وەسەت هەموو شەش شارە
یەکێ بەغدایە ئەڵێی گوڵزارە
دیالی و دلیم حلەو کەربەلا
شاری کووتیشە، دووربن لە بەڵا
مەنتیقەی جنوب، ئەویش چوار شارە
شاری بەسرایە لەگەڵ عەمارە
سێیەم مونتەفیك چوارەم دیوانی
لازمە ناوی هەمووی بزانێ
لیوای دیالی شاری بەعقوبە
مەرکەزێکی زۆر جوان و مەحبوبە
لیواکەی دلێم شاری ڕومادی
بۆتە مەرکەزی لە دەشت و وادی

لیوای مونتەفیك ناصریەیە

شارێکی جوان و بە قاعیدەیە

کە لێبوومەوە، وتی:

-- کوا ئەوانی تر؟

وتم:

-- چی مامۆستا؟

وتی:

-- چوار لیواکەی تر.

وتم:

-- هەر ئەوەندەیە تەواو.

وتی:

-- تۆ وتت هەژدە لیوایە بیزانە هەروا.

دە ئەوە کاتی خۆی تەتەڵەی زمانی قوتابییـەك بـوو، ئێـستا وا هاتـەدی و بووبـە (حەقیقەت).

ئاوڕێك لە بارودۆخی ئەوسای وڵات

وێنەیەك لە ژیانی ڕابردووی بەرزنجە

١

لەبیرمە ئۆتۆمۆبێلێك ڕووی بکردایە بەرزنجە، ئیتر ئەوە دەبوو بە ڕوداوێکی گەورەو دەبوو بە مێژوو لە ژیانی دێیەکەدا. بەدەیەها کەس لەو ئۆتۆمبیلەو لە سوارەکانی کۆدەبوونەوە بۆ بینین و دەنگوباسی ئەو ڕۆژانە ڕۆژی قەتارچی و کاروانچی بوو پیاوێکی زرنگ و زیرەك هەبوو (قادری پورە گوڵەباخ) کە بە (قالە گوڵەباخ) ناوی دەرکردبوو ئەمە عەسکەری تەواوکردبوو، لەوێ کوێرە خەتێکی پەیداکردبوو دوو ئێستری باشی هەبوو، ئەمانە (سوپر)و (مرسیدس)ی بەرزنجە بوون.

نەخێر پۆستەو ڕۆژنامەو تەلەفۆن و عەتارو بازرگانی دێیەکە بوون خاوەنەکەیان بەحوکمی ئیشەکەی گەڕەك و زۆربەی ماڵەکانی ئەوسای سلێمانی شارەزابوو، ئیتر کە ئەچوو بۆ شار، هەزارو یەك شت ڕادەسپێرا، ئەویش بێئەوەی یەکێکی لەبیربچێت، هەموو ڕاسپاردەکانی دەگەیان و کە دەگەڕایەوە شتەکان یاخود وەڵامەکانی دەهێنایەوە، بۆیە ئیشەکەی ئەو ڕۆژەی ئەو بەلای خەڵکەوە لە (کۆمپیوتەر) گرنگتربوو، چونکە دەبووایە یەك شتی لەبیرنەچووایە، ئەگینا تانەو تەشەری دنیا ڕووی تێدەکرد، لەم ئەرکە قورسەش شتێکی ئەوتۆی دەست نەدەکەوت، تەنها ئەگەر باری ببردایە یا بیهێنایە، لەوە کرێی خۆی وەردەگرت، بەڵام ماڵە مووچەخۆرەکانی میری (کە ئەوسا مانگانەی ئەوان لەچاو دەستکەوتی خەڵکی ترا زۆر زۆربوو) یارمەتیان دەداو دریغیان لێنەدەکرد.

جارێك لەگەڵ مامەكان و ئامۆزاكان و باقی خزمەكانما كە هاتبوون بۆ سـەردانمان بۆ بەرزنجە، بە كاروان گەڕانەوە بۆ سلێمانی و منـیش لەگـەڵیان چـوومەوە، نزیكـەی دە وڵاخ بـە هێـسترو گوێدرێـژەوە، بەسـەركردەیی (قالـە گوڵبـاخ) لـە ڕێـی (وێڵـە)و (وەڵانە)و چایخانەكەی ئەوسـای گۆیـژەو لـەوێوە ڕێگاكـە دەهاتـە خـوارەوە بـۆ نـاو شاری سلێمانی، مـن سـواری كـەرێكی زیتەڵـەی خۆشـرەویان كردبـووم، هـەر تۆزێك لەقەم لێدایە، یـا بـە (نـەقیزە) تـۆزێكم (تێوەژەنایـە)، ئـیتر دەسـتی دەكـرد بـەغار، منیش دەچوومە بندەستی خزمەكانمـەوە، كـە هەریەكـە سـواری(بارگـە)ی ئێسترێك كرابوون كە هەندێكیان ژێر بارگەكەیان (باوڵ) بوو، هەر ئەوەندە بەدارەكەی دەسـتم بمكێشایە بە باوەڵەكانا ئیتر پـیرە ئێـستر بەلەسـە دەبـوو. خاوەنەكـەی هەڵدەگرت هەتا ماندوو نەبووایـە، یـا قالـە گوڵـەباخ دەنگـی لێنەكردایـە، نەدەوەسـتایەوە، بـەم بەزموورەزم و پێكەنینە لە بەیانیەوە لە بەرزنجە كەوتینە ڕێ ئێـوارەی دەمـەوتاریكی خۆمان كرد بەشارا، دوای ئەوەی لە دوو سـێ جێگـا لامانـدا بـۆ حەوانـەوەو تـەزووی قاچـوقوول دەرچـوون و خـواردنی (تێـشوو)ی ڕێ لـە خورمـای ئەشەرەسـی و كـورد كوژەو هێلكەی كوڵاو.

لەبیرمە:

لە بەرزنجە دراوسێیەكمان هەبوو بێوەژن بوو دوو كوڕیشی هەبوو، (زبە بێوە)یان پێدەوت، هەرچی دەستكەوت هەیە لەماڵی دنیـادا نـەیانبوو، ڕەزە قرپۆكێـك نـەبێ، كە ترێیەكەی سـاڵی بیـست بـاری لێ نەدەهاتـە بەرهـەم، هـەر نـازانم بەچـی بـەڕێوە دەچوون، بێگومان خوا ئێمەی بۆ ڕەخساندبوون كـە یارمـەتی زۆرمـان دەدان، بـەڵام خۆ ئێمە لە ساڵێك شتێ زیـاتر لـەوێ نەماینـەوە، ئـەی دوای ئـەوە؟ دە لەگـەڵ ئـەو دەسـتكورتی و نەبوونیەشـدا، ئـەو ژنـە ڕۆژێـك لـە ڕۆژان سـكاڵایەكی نـەكردەوەو ناڕەزاییەكی پیشان نـەدەدا، بـە پێـچەوانەوە ئـافرەتێكی ئەوەنـدە گاڵتەچـیش بـوو هەرگیز لە سوحبەت و قسەی خۆش و (یاریكردن لەگەڵ مندا) نەدەكەوت.

باجی زبە چوار پێنج سەر ئاژەڵی هەبوو لەگەڵ کەرێکدا. هەر لە پایزەوە مشووری (کەما)ی دەخوارد بۆ ئاژەڵەکان، چونکە ئەوەی تەواودەکرد، واتا بەسواری کەرەکە دەچوو بۆ(شاخی کوڕەکاژاو)ی بەرامبەر بەرزنجە بۆ (کەما)کردن، زۆرجار منیش لە گەڵیا دەچووم، بە هەردووکمان کەرەکەمان باردەکرد، لەو سەرەوە من سواردەبووم لەسەر کەماکەوەو ئەو بەپێ دەگەڕاینەوە، ئینجا دەکەوتە مشوری دارو گەڵای دار بۆ سوتاندنی لە زستانداو گەڵاکەش بۆ خواردنی ئاژەڵ و لقەکانیش بۆ سوتاندن و خۆگەرمکردنەوە. لە ڕەزەکەش چی خوا بیدایە لە دۆشاوی ترێ ڕەشکەو مێوژ جار جاریش (باسوق)و (سجوق) ئەگەر ساڵەکەی هات بووایە، ئەمانەی لە هاویندا ئامادە دەکرد بۆ زستان، باجی زبە خوشکێکی هەبوو ئەوان حاڵیان خۆشبوو، بەڵام هەرگیز یارمەتییەکی ئەو تۆی نەدەدان کە جێگا بگرێت، وابزانم باجی زبەش خۆی ڕێگای ئەوانی نەدەدا کە دەستی یارمەتی بۆ درێژ بکەن، چونکە ئافرەتێکی بەکەرامەت و لووتبەرز بوو لەو ڕووەوە، دە هەر ئەم باجی زبەیەش ئافرەتێکی پاکوتەمیزو ڕێکوپێك لە ماڵدا، خانووەکەی هەموو ساڵ بە (هێلەساو) سپی دەکردەوە، دوای ئەوەی (کەنوو)ەکانی پڕدەکرد لە زەخیرەی زستان، وەك ساوەرو مێووژ، سەرو بەری دەگرتن، لە زستانا دەیکردنەوە، هەمیشە ماڵەکەی پاك وجوان، خۆی بەو بێوەژنیە هەمیشە ڕێك و پاك و بەو جلە شڕانەوە هەر ورشەی دەهات، چەند کەس داوایکرد، شووی بەکەس نەکرد، بەسەر مناڵەکانیەوە بە حەیاو حورمەتەوە دانیشتبوو، هیچ پیاوێکی بەرامبەر بە خۆی بەشت نەدەزانی.

شەو لەماڵی خۆمان کە دەنووستم، باجی زبەم لە تەنیشتەوە ڕانەکشایەو دەستم نەخستایە باخەڵیەوەو حەکایەتی بۆ نەکردمایە خەوم لێنەدەکەوت، بەڕاستی ئەویش مەیلێکی ئەوتۆی دابوو بە من، هەردوو کوڕەکەی لەلایەك و من لەلایەك.

زۆر مـرۆی وام تاقیکردۆتـەوە لـە ژیانمـا، ڕاسـتی و دڵسۆزی و پـاکی زیـاتر لـەو جۆرە کەسانە دەوەشێتەوە، بۆیە کە باوکم لە بەرزنجەوە گوێزرایـەوە بـۆ عەربـەت، بـاجی زبـە دەسـتیکرد بـە گریـان و ئـەو چـەند ڕۆژەی پـێش ڕۆیـشتنمان دەتـوت تەعزێیـەتی، شەو نەبوو کە دەهاتە باخەڵمەوەو دەینـوانم فرمێسکی نەکەوێتـە سـەر دەموچاوم منیش لـەتاوا دەسـتم دەکـرد بـە گریـان تـا دایکـم دەهـات هـەردووکمانی ژێردەکردەوە.

دوای ئەوەی گواستمانەوە بۆ عەربەت، لەوێش چەند جارێك هات سەری لێداین و هەرکە دەگەڕایەوە بەجلوبەرگ بۆ خۆی و منداڵەکانی و زەخیرەو پارەیەکی باشـەوە دەڕۆیشتەوە.

لە بیرمە:

لــە بەرزنجــەدا لــە ســەرەتاوە چــایخانەیەك هــەبوو، لەدواییــدا بوویــە دووان، هەردووکیان لە تەختاییەکەی ناو دێ و پشت مزگەوت و کانی ژنان بوون. چـایەك بـە دوو فلس، جار جار بە فلسێکیش دەدرا، چـونکە ئەوسـا کەلـە شـەکر بـە(٣٧) فلـس واتا (نیـو ڕوپیـە)بـوو، ئـەم شـەکرە وردەی ئێـستا نـەبوو. لـە چـایخانەکاندا تاوڵـەو دۆمینە هەبوو، جارجاریش بەدزییەوە یاری کاغەز دەکرا، هەموو یاریەك هەر لە سـەر چای براوەو دۆڕاوی هـەردوولا، یـاخود ئەگـەر نووسـەری خاڵـەکانیش بووایـە پـارەی چای ئەویش لەلایەن دۆڕاوەوە دەدرا. ئەمە هەموو ڕابواردنی خەڵکەکە بـوو. لەبیرمـە شاییەکیش کرا، (کارمەنـدێکی حکومـەت) ژنـی هێنـا، شـایی بەرزنجـە وەك هـی زۆر شوێنانی تری کوردستان نەبوو، کە ڕەشبەڵەك بێت، واتا ژن و پیاو تێکـەڵاو پێکـەوە هەڵپەڕن، بەڵکو ژن بەجیاو پیاو بەجیا، تاکو هەندێك لە پیاوە ئاینییەکان ئەوەشیان لا حەرام بوو، لەبەر حورمەتی شێخ عیساو شێخ موسا، بەڵام هەندێکی تـر وەڵامیـان دەدانەوە (کەوا شـێخ عیـساو شـێخ موسـا حـەز دەکـەن میللەتەکـەیان لـە کـەیف و خۆشیا بێت، ئەوان ئێستا پیرۆزبایی لە بـووك و زاوا ئەکـەن...) ئـافرەت کـە خۆیـان

دەڕازانەوە، بەڕاستی هی وایان تێدابوو پیاو دڵی نەدەهات سەیریان بکات! ئەوەنـدە جوان بوون (ڕەعنا)یەکی تیـابوو، ئـافرەتێکی هێجگـار باڵابـەرزی قەڵـەم ڕێـك و چـاو گەورە گەورەو گەنم ڕەنگ، مێخەکبەندی دەکـردە مـل، بـۆنی تـەواو خـۆش دەکـرد، دەموچـاوی بـە (دیمـە شـۆڕە) دەشـت، لـە بـاتی ئارایـشتی ئـەم سـەردەمە، سـپی دەکردەو، (کەمەرەی) زیوی دەبەست بە (هەیاسەوە)، سەرێکی خانمانەی جوانیشی دەبەست و هەندێك پلپڵەی زیوی پیا شۆڕ دەبۆوە، پێڵاوەکەشی (کەوش)بوو.

لە هەڵپەڕکێدا ئافرەت سەریان هەڵنـەدەبڕی و هـەر چـاویان دەبڕیـە زەویەکـەی بەردەمیان، جگەلەوەی هەڵپەڕکێیەکە زۆر سست بوو، هیچ جووڵەیەکی ئەوتۆی تێـدا نـەبوو کـە گیانێـك بکـات بـە بـەر خاوەنـەکانیانا، ئەمـەیش هـەموو لەبـەر قـسەو تانەوتەشەر نەوەك ئافرەتێك چـاو هـەڵبڕێ و بڵـێن (چـاو بەلـە)و چـاو لەدەرەوەیـە، یاخود ئەگـەر بـە تـەوژم هەڵپـەڕی بڵـێن ئاڵۆشـاوییەو وایـەو وایـە... لەبەرئـەوە ئـەو بەستەزمانانە وەك بووکی دەستکرد چۆنت بـوێ وای هەڵپـەڕینی بـەو جـۆرە بـوون. بەپێچەوانەی ئەوانەوە کوڕگەل کە هەڵدەپەڕین قریوەیان دەگەیشتە ئاسمان.

لەبیرمە:

ئەوسـا ڕێگـای ئۆتۆمبیـل سـاز نـەبوو، هێجگـار کـە بـاران ببارایـە ئـیتر ڕێگـای بەرزنجە دەگیرا، چونکە قیرتاو نەبوو، بەتایبەتی دەشتی (زەڵێ) کە لەزسـتاندا وەك دەیان وت (گا) قووت دەدات. دەیان وت:" شۆفێرێکی نەشـارەزا لـە زسـتاندا بـەرەو بەرزنجە باری هێنابوو لە دەشتی زەڵێی خوار بەرزنجـەوە ئـەو چـەقینەی چـەقی تـا هاوین نەیانتوانی دەری بهێننەوە". ئەوسا وەك ئێستا تراکتۆر یـاخود مەکینـەی تـر نەبوو کە ئۆتۆمبیل بچەقێت یا ڕاوەستێ گـورج دەری بێنـێ یـاخود ڕایکێـشێت، بۆیـە ئۆتۆمۆبیلی بچووك کە ئەوسا (قەمەرە) یان پـێ دەوت، وەك قەمەرەکـەی (غـەفورە ڕەشـی هنـدی)، ئەگـەر بهاتایـە بـۆ بەرزنجـە زنجـیری بـە تایەکانیـەوە دەبەسـت،

جگەلەوەی پۆلیسیش دەچوون، ئەگەر بچەقیایە دەنگی دانیشتوانی دێهاتەکانی ئەو ناوەیان دەدا. ئەوان دەچوون دەریان دەهێنا.

شایی و بەزمی ئەو ڕۆژگارەی بەرزنجە

ئەگەر ڕۆژێك لە ڕۆژان بەتایبەتی سەربازەکان (کوڕانی حکومەت) کە ئەوان خۆیان لە خەڵکەکەی تر بە زیاتر دادەنا، هی وا هەبوو بە سەعات و دوو سەعات دەستی بەر نەدەدا، ئارەقی ڕەش و شینی دەڕشت بێ سوود بوو، مەگەر کابرای شایەر وازی بهێنایە ئەگینا ئەوان هەر وازیان نەدەهێنا، ئەوان حەزیان لە شتێکی تریش دەکرد، کابرای شایەر کە شاییەکەی دەگێڕا، هەموو دەستکەوتی ئەو (شاباشەکە) بوو، کە شاباشی کوڕی حکومەت دەکرا، مەعاشی ئەو چەند مانگەی کە کۆی کردبۆوە، کە هەمووی دوو یاخود سێ دیناری ئەوسای نەدەگرتەوە، ئەو دوو سێ دینارەی لەبەرچاوی خەڵکەکەو بۆ فیز دەدا بە کاکی شایەرو لەدواییدا کە شایی تەواوبوو دەچوو هەمووی لێوەردەگرتەوە، خۆ ئەگەر پەنجا یاخود سەد فلسی لەوە بدایەتێ ئەوە زۆر زۆربوو، شایەرەکەش گەلێك مەمنون و منەتبار دەبوو.

ئیتر هەرچۆنێك بووایە شایی ڕێگای هەناسەدان و یەکتری بینین و جارویار بزەو زەردەخەنەیەك بوو لە بەینی کچ و کوڕا، هەرچەندە کچ و کوڕی لادێی ئێمە هەمیشە تێکەڵاون لە ئیشکردن و تۆوچێنی و درەوو گێڕەو کێشەداو هیچ ڕۆژێك لە ڕۆژانی لای خۆماندا کچی لادێ واتا ژن لەدەرەوە عەباو پەچەو چارشێوی نەپۆشیووە، بەڵام هەرگیز سەریشیان ڕووت نەبووە، هەر نەبێ بەسەرپۆشێك یاخود لەچکێك قژیان شاردۆتەوە، بەڵام هەموو کاتێك ڕوویان بە دەرەوە بووەو جگەلەوەی کراس و دەرپێی و ئافرەتی کورد ئاودامانن، هەمیشە هەموو لەشیان دەشارێتەوە.

لەبیرمە:

هەر لە ناوچەی (سرۆچك)دا کە ناوی ناحیەکەیەو بەرزنجە مەرکەزی بوو، قەڵای سرۆچك هەیە، ئەو قەڵایە بە قوتکەیەك لە قوتکەکانی شاخی کوڕەکاژاوەوەیە هەر ئەم بیست دەیان وت:" ئەو قەڵایە پاشای بابان دروستی کردووە، ئێستا بۆم دەرکەوتووە ئەو پاشایەی ئەو قەڵایەی دروست کردووە (سەلیم بەگی بابان)ە کە لە دەوروپشتی ساڵی (١١٦٠ك)بەرامبەر (١٧٤٧)ز دروستی کردو خۆی و سوپاکەی لەوێدا حەشاردا تاوەکو لەدەست لەشکری بەغدا ڕزگاری بێت، ئەوەبوو شەڕەکەی بەینیان لەدواییدا بە ڕێککەوتن و ئاشتبوونەوە کۆتایی هات: ئەو سەلیم بەگە کوڕی بەکر بەگە، یاخود بەکرە سوری بابان کە جۆگەی بەکرە جۆی نزیك سلێمانی و (گردی بەکراوا)ی نزیك هەڵەبجەی بە ناوەوەیە.

دێهاتە گەورەکانی ئەو ناوچەیە، جگە لە بەرزنجە خۆی، دێهاتی گلێدەرە کە لەوەپێش ئەویش مەرکەزی ناحیە بوو (موریاس، حاجی مامەند، وەندەرێنە، شوکێ، باراو...) بوون.

٢

لەبیرمە:

بەرزنجەیی زۆر زیرەك و قسە نەستەق بوون، لەبەرئەوەی کە پیاوە کۆنەکانیان فریای خوێندن و فێربوون نەکەوتن، زۆر هەوڵیان دەدا کە کوڕەکانیان وانەبن، بۆیە هەر تێکۆشان تاکو پلەی قوتابخانەکەی بەرزنجەیان گەیاندە ڕادەی (سەرەتایی–إبتدائی)و هەر شەش پۆلەکەی تێدا کرایەوە، کە کوڕەکانیان ئەوێیان تەواو دەکردو لەبەرئەوەی توانای پارە تیاخەرجکردنیان نەبوو کە بیان نێرنە شوێنێکی وەك سلێمانی کە (ناوەندی و ئامادەیی...) تەواو بکەن، ئەو سەردەمەش لەبەغدا (دار المعلمین الریفیە) هەبوو، کە قوتابی لە شەشی سەرەتاییەوە وەردەگرت، شەش ساڵ لەوێ دەیان خوێند، دەردەچوون و دەکران بە مامۆستا لە لادێکاندا، ئەو

دەزگایە (داخلی) بوو، میری هەموو خەرجییەکی گرتبووە ئەستۆ، بەوجۆرە ژمارەیەکی باش لە گەنجەکانی بەرزنجە لەوێ دەرچوون و هاتنەوە دێیەکەی خۆیان و دێهاتی تر دەستیان کرد بەخزمەت، جگەلەوە زۆریان لەسەر خوێندن سووربوون، خوێندنی بەرزیان تەواو دەکرد، بەمجۆرە وەك وتمان پیاوی زۆری تێدا پێگەیشت پیاوی ئەدەبی و زانستی ئەوتۆ کە شایانی شانازین، دە ئەگەر ئەمە لەگەڵ شارەزووردا بەراورد بکەیت سەیر دەکەیت دێهاتی ناوچەی شارەزوور دە یەکی بەرزنجە یاخود دێهاتەکانی قەرەداخ و هەورامانیان لە خوێندندا پێ نەگەیاندووە، ئەمەش بەلای منەوە بەهۆی ئەوەوەبوو کە لە ناوچەی شارەزوورو باقی شوێنە تەختاییەکانی تردا ماوەی کشتوکاڵ زیاتر بوو، دانیشتوانی ئەو ناوچانە منداڵەکانیان بە کشتسازییەوە خەریك دەکرد، بۆئەوەی شتێکیان زیاتر بۆ پەیدا بکەن، بەڵام ناوچە شاخاوییەکان ئەو ماوەیەیان بەو فراوانیە لەبەردەمدا نەبوو کە ئیش بکەن و بەرهەم وەدەست بهێنن، مانگانەی مووچەخۆری ئەو سەردەمەش مفت بوو.

یەکێك هەر قوتابخانەیەکی تەواو بکردایەو لەدایەرەیەکی میریدا دامەزرایەو(مانگی شەش دیناریشی وەربگرتایە لە سەرەتاوە) ئەوە پاشایەتی بوو.

دەچوویتە کەبابخانە دوو کەبابی گۆشتی مەڕو ترشیاتێك و ماستاوێك و لەواشەیەکی گەرم و لەدواییدا چایەکیشت دەکرد بەسەرا، خۆ ئەگەر تێرت نەخواردایە کەبابێکی تریشت داوا بکردایە، هەموو پارەکەی چواردە فلسی نەدەگرتەوە، شەربەتی مێوژی خەست و خۆڵ خووڕەی نەدەهات لای (ئەلە سنەیی) لە سلێمانی بە دوو فلس بوو، نان و ماستاوێك بە (عانە) یەك بوو، ئۆتۆمۆبیلێکی تایبەتیت بەکرێ دەگرت لە سلێمانییەوە دەیبردی بۆ بەرزنجە ئەو پەڕەکەی دینارێکی دەسەند ئەویش لەبەرئەوەی ڕێگاکەی شاخاوی بوو. ژنێکت بهێنایە زۆر زۆر دە دیناری تێ نەدەچوو ئەم بارودۆخە تا ساڵەکانی چل وابوو، بەڵام دوای ئەوە بەتایبەتی کە شەڕی دووهەمی گێتی هەڵگیرسا، نرخی شتومەك زیادی کرد، یاخود

هەندێك شت دەست نەدەكەوت لەبەرئەوە (تەموین— تموین) داهات، واتا حكومەت دەستی گرت بەسەر زۆرشتداو ئەو بەنرخی دابڕاو كەم دەیدا بە خەڵك، بەڵام لەوەشدا دزی و پاشقوللێگرتن و بازاڕی ڕەش هاتە پێشەوە، قاچاخچێتی دەستی پێكرد، چاپ و گوپی كاربەدەستانی میری لە بێ ویژدانەكان، ئەوانە خەڵكەكەیان سەغڵەت دەكرد، بەتایبەتی چینی هەژارو جوتیار، كە ئەمەش نووسینێكی تایبەتی دوورودرێژی پێویستە، كە چۆنیەتی ژیانی كولەمەرگانەی هەژاری شارو لادێ لە ڕۆژە ڕەشەكانی شەڕدا ڕوون بكاتەوە،

بەڵام دوای تەواوبوونی شەڕ لەساڵی (١٩٤٥)دا ئیتر وردە وردە باری ژیانی ئابووری دەقی گرت و خەڵك كەوتنەوە ژیانی ئاسایی، بۆ نموونە من خۆم ساڵی (١٩٥٠)كە حقوقم تەواوكردو بە بەڕێوەبەری ناحیە دامەزرام، مانگانەكەم (١٨)دینار بوو، (٩) دیناریش (غلاو المعیشە)ی دەچووە سەر، هەمووی كردیە (٢٧) دینار، بەو پارەیە شاهانە ڕام دەبواردو لەدواییدا كە ژنیشم هێنا ماڵ و منداڵیشم پێ بەخێو دەكردو لەهەر ناحیەیەكیش بوومایە دیوەخانمان لێ ڕادەكێشا. میری بۆ خەرجی دیوەخان مانگی پێنج دیناری دەداینێ، ئەمە (مخصصات الضیافە)یان پێ دەوت.

ئەمانەم بۆیە هێنایە ئاراوە بۆئەوەی چمكێك لە بارودۆخی ئابووری ئەو ڕۆژانە ڕوون بكەمەوە.

لەبیرمە:

بەرزنجەیی قسەكەرو گاڵتەچی و وریا بوون، قسەخۆشی وایان تێدابوو هەرگیز لەقسەكانی تێرنەدەبوویت، (عەبە جەردە)یەكی لێبوو باوكی قالەی هاوڕێم كە لە مەوپێش باسم كرد ئەم پیاوە هەرچەندە كەمێك لە تەمەنابوو لەبەر جگەرەكێشانیش تەمی كۆكەی نەدەڕەویەوە، بەڵام (حەكایەتخوان)ێك بوو بێ وێنە، حەكایەتی (مەلیك ئەرسەلان كوڕی مەلیك شاهی ڕۆمی)، بۆ دەگێڕاینەوە، ئەمەندە خۆشی دەكردو لێی دەهات، هەموو گوێ قوڵاغ دەبووین، یەك لەسەریەك چامان بۆ دەهێناو

جگـەرەمان بـۆ دادەگیرسـان، بـەڵام کـە کۆکـە دوابڕاوەکـە دەیگـرت، شـین و مـۆر دەبۆوە، دەمانوت ئێستا دەخنکێ کەچی وازیشی لەجگەرەی ناخێر هەر نەدەهێنا.

تومەز ئەم مەلیك ئەرسەلانە (الب ارسلان)ی سەلجوقییە کە لە(١٠٣٣ ز) حـوکمی بەشێك لـە ئێـران و بەشـێکی وڵاتـانی تـرو گوایـە گەیـشتوتە کوردسـتانیش حـوکمی کردووە.

بەرزنجەیی هەر لە زیرەکیا ناوی سەیریان لەیەك دەنـا، (فەراشـی مـودیر ناحیـە) ناوی (کەریمە کەڵە)بوو، خـوا لێیخـۆش بێـت پیـاوێکی کارامـەو کەڵەگـەت و کەمـدوو بوو، لام وایە (کەڵە)کەش لەوانەوە هـاتبوو. یـەکێك لـە مـودیر ناحیـەکانیان ناونـابوو (گازەرد) بـەوەدا کـە قـاپوتێکی زەردی هـەبوو، زسـتانان لەبـەری دەکـرد. کـوڕێکی هاورێمـان لـە قوتابخانـەدا، چـونکە چـاوەکانی تۆزێـك زەق بـوون، ناویـان نـابوو (زەقۆڵی)، ئیتر هەیانبوو (شیرە سنگ تووکن)، (بزنە... تیسکن). وە دەیەها (لقـب) تری لەم بابەتە.

ئەمە بوو دۆخی ژیانی ئەو ڕۆژانەی بەرزنجە کە وەك وتمان دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی (١٩٣٦)، هەر ئەوانە بوون کە لـە بـیرم مـابوون، لام وایـە بـەو گێڕانـەوە سـاکارانەیە خوێنەری بەڕێز بتوانێ شـتێك لـەو نووسـینەوە بەرهـەم بێنێـت و (اسـتنتاج) بکـات، منیش ئـەوەی دیومـە بـێ زیـادو کـەم گێڕاومەتـەوە لـە بابـەت ژیـانی کۆمەڵایـەتی و ئابووری و ڕابواردنی خەڵکی بەرزنجەی ئەوساوە.

خوا بیکات لە بەشی دووهەمدا ژیانی ئاینی بـاس دەکـەم، بەتایبـەتی باسـی ئـەو دوو شێخە گەورەیـەی مەرقـەدی پیرۆزیـان لـە ژوور دێیەکـەوە بـوو، کـە لەمـەوپێش پەنجەمان بۆ ڕاکێشان، بـەڵام ئـەم جـارە زیـاتر لـە خۆیـان و لـە نـەوەو نەتـەوەیان دەدوێـین، کـە زۆربـەیان پیـاوی ئـاینی و زانـستی گـەورەو بـەڕێز بـوون لـە هـەموو کوردستانداو بگرە لە دەرەوەشیدا.

لێکدانەوەی هەندێك ناو و وشە کە لەم بەشەدا هاتوون:—

- بەرزنجە:

دەکەوتە ڕۆژهەڵاتی خوارووی سلێمانی، سێ سەد ماڵ زیاتر دەبوو، بەرامبەر شاخی کوڕەکاژاو مەرکەزی ناحیەی سرۆچك بوو، سەربە قەزای شارباژێر لە لیوا(محافظە)ی سلێمانی. بەهۆی مەرقەدی جووت برا شێخ عیساو شێخ موسا، دێیەکەش بە شوێنێکی پیرۆز دادەنرێ.

- قۆچەقانی:— بریتیبوو لە دوو دەسکی درێژ بەم سەرەوسەری خلخلۆکەیەکی بچووکەوە کە هەموو لە خوری و بەزۆری لە موو دروست دەکرا. بۆ بەردهاویشتن. ئەم سەرو ئەوسەری دەستکەکانی قوڵفیان تێدابوو لە پەنجەی دەست هەڵدەکێشران. بەردێك دەخرایە ناوەڕاستی و خاوەنەکەی دەسکەکانی تا دەتوانی بەهێزو خێرا بەدەوری خۆیا سووڕدەدا، لەدواییدا بەرەو نیشانگە (هدف) قوڵفێکیانی بەرەڵڵا دەکرد، بەردەکەش زۆر بەتیژی و بەهێزەوە دەڕۆیشت، ئەگەر بەر نیشانەکە بکەوتایە دەیشکاند یاخود دەی سمی، خۆ ئەگەر بۆ زەلام بهاوێژرایەو بەری بکەوتایە، ئەگەر نەیکوشتایە ئازاری زۆر دەدا. وەختی خۆی شەڕەگەڕەك بە قۆچەقانی دەکرا.

- گێڵدەرەو مۆریاس:—

دوو گوند بوون لەخوار بەرزنجەوە، دوو دێی گەورەو جوان و گلێدەرە لەپێش بەرزنجەدا ئەوێ مەرکەزی ناحیە بوو. مۆریاسیش ناوبانگی بە نیسك و نۆکی باش دەرکردبوو.

- ناوچەی شارباژێڕ:—

هەموو قەزای شارباژێڕ دەگرێتەوە، بەهەردوو ناحیەکەیەوە، سرۆچك و ماوەت.

شارەزوور:—

یەکێکە لە ناوچە هەرە خۆشە بەپیت و بەرەکەتەکانی پارێزگای سلێمانی. پڕ ئاوو پیت و تابڵێی لەبارە بۆ کشتوکاڵ. ناوی شارەزوور لەپێش ئیسلامەوە بووەو ناسراوە.

ـ ترێ گۆڕینەوە:ـ

جاران بارەترێ کە بە دوو تاسەوی کەڵەتوولی بی یا چنار دروست دەکران، ترێی تێ دەکراو بە وڵاخ دەهێنرا بۆ دێیەکی وەکو عەربەت کە خۆی ترێ و میوەی ترى نییە، بەڵام گەنم و جۆیەکی باشی هەیە، ترێ دەگۆڕایەوە بەدوو ئەوەندە یا کەمتر یا زیاتر بە گەنم یاخود جۆ بەهۆی تەرازووەوە.

ـ کوڕی حکومەت:ـ

ئەوسا بە (عەسکەری اجباری)یان دەوت.

ـ قوچی تاش:ـ

سەرتاشینە بە چەقۆ، بەڵام لەپشتەوە دوو پەنجە ژوور مل پاك دەکراو لاجانگیش زۆری دەقرتا، واتا بە مەکینە نە دەتاشرا کە وردە وردە تاشینەکە بێتە خوارەوە نەك لەڕاستی گوێدا یاخود نەختێك خوارتر لەپڕ بقرتێنرێ بۆیە شتێکی ناشیرین و نەشاز دەردەچێت، ئەوەش لەبەردەستکورتی بوو.

ـ سەرە نوێلك:ـ

ئەو شوێنەی لەناو گوند یا لە دەرەویدا پەین و ڕیخی وڵاخی لێ فڕێ دەدرێ.

ـ وصل دەرکردن:ـ

بە شەرعی ئیسلام چ پیاو چ ژن دوای (جماع) پێویستە خۆیان بشۆن.

ـ فەقیانە:ـ

جاران کراسی کوردی لە بلوری یاخود کەتان دروست دەکرا بۆ پیاو، لەسەر دەستەکانی پارچەیەکی گەورەی سێ سووچ پێوەی دەدورا بۆئەوەی بیداتەوە، بەسەر قۆڵی مرادخانی یا سەڵتەکەیداو بیپێچێ و تونتوتۆڵ دەرچێت، لەکاتی

دەستنوێژشـتندا بەئاسـانی دەکرایـەوە، ئەمـە سـوودی زۆربـوو بـۆ ئـارەق سـڕین و دەموچاو وشککردنەوەو هەندێکجار شت تێخستن.

- ڕەز:—

واتە باخی ترێ لەدەرەوەی دێ، بەڵام بنەمێوەکان لای ئێمە هـەر لـەزەوی دان و زۆرکەم هەڵدەسێنرێنە سەر دار یاخود کەپر بەپێچەوانەی ڕەزی وڵاتانەوە. لە ئیتاڵیا ڕەزم دیووە یەکبنە مێوی لە زەویدا نەبووە.

- بزنە مەرەز:—

جۆرە بزنێکە لای خۆمان زۆربوو. بەدەنی لە گیانی بزنی ئاسـایی بـچوکترەو ڕەق و تەقترە، بۆیە شاخاویەو لەناودارو بەردا زیاتر هەڵدەکات، مووەکەشی بەنرخترە.

- هێستر یاخود ئێستر:—

ئێستا لە وڵاتی خۆمان کەمبۆتەوە. لەئەنجامی جووتبوونی نێرەکەرو ماین پـەیدا دەبێ. ئێستر لە هەموو وڵاخێك بەهێزترو شـاخاوی و بارهـەڵگرترە، هێـستر نەزۆکـە، (ماچە)کانیان واتا (مێیەکانیان) نازێن و منداڵیان نابێ، لەبەرئەوە نێرەکانیـشیان هـەر بە (جوانی) دەخەسێنرێن واتـا (گـون)یـان دەردەهێنـرێ بۆئـەوەی هێـزی جنـسییان نەمێنێ.

پۆپەشمین:

لـەکاتی نووسـتنی هاوینـدا دەدرا بەدەموچـاوا بـۆ پاراسـتنی لـەمێش و مەگـەز. کوننە. کونە لە پێستی بزن دوای خۆشکردنی، لەلادێ هـەر ئەمـە بـەکار دەهێنـرا بـۆ ئاوگواسـتنەوە لەکانییـەوە بـۆ مـاڵ، چـونکە ئـاوی بـۆری نـەبوو. شـوێن قـاچ و دەستەکانی بەبەن دەبەستراو هـەر نەدەکرایـەوە تـەنها دەمەکـەی کـە شـوێنی ملـی ئاژەڵەکە بوو، لەوێوە ئاوی تێ دەکراو دەڕژێنرایەوە.

ـ قوتوله. قوتیله، قوتویەکی تەنەکەی خڕ قوڵفیشی هەبوو، نەوتی تێ دەکراو لەسەرەوە فتیلەیەك کە نەوتەکەی هەڵدەمژێ، دادەگیرساو شوێنەکەی رووناك دەکردەوە، بەڵام دوکەڵێکی زۆری هەبوو.

ـ دیان، گاور:ـ واتا مەسیحی.

ـ غەفوره ڕەشی هندی شوفێربوو لەکاتی خۆیا لەگەڵ ئینگلیزەکان هاتە سلێمانی و مایەوە، لەوێ ژنی هێناو ئیسلام بوو، کوڕێکی بوو کەمال مامۆستا بوو تا پلەی (مرشد تربوی) ڕۆیشت و ئیتر فەرمانی یەزدانی بەجێهێنا.

ـ زنجیری تایە:ـ

ئۆتۆمبیل یاخود گەڕێن ئەوسا چونکە ڕێگاوبان قیرتاو نەکرابوون زنجیریان لەگەڵ خۆیان هەڵدەگرت، بۆ دوو تایەی پێشەوە، زنجیرەکە وەك ئەڵقە هەڵدەکێشرایە تایەکەو ئیتر قوڕو لووسی زەوی کاری لێ نەدەکردو تایەکە پەرتەرناشی نەدەکردو نەدەچەقی.

ـ قەتارچی:ـ

وەختی خۆی چونکە (گەڕێن) نەبوو، هاتوچۆو بارگواستنەوە هەر بە وڵاخ بوو. ئەو کەسەی چەند وڵاخێکی هەبووایە لە جیاتی (لۆری) ئەمڕۆ شتومەکی بازرگانی و شتی تریان پێ دەگواستنەوە، نەك هەر تەنها شارەو شار، بەڵکو وڵات بەوڵات، قەتاری سلێمانی لەگەڵ بازرگانەکاندا وەختی خۆی گەیشتوونەتە هەشتەرخان (استراخان) لە ڕوسیای قەیسەری.

ـ نەقیزە:ـ

دارێکی نووك تیژە، یاخود بزمارێکی سەر پەڕیوپێوە، کەرسوار کە دەیدا لە ملی گوێدرێژەکە، بەوە ئەو حەیوانە قەرس دەبوو، لەتاوا خێرا دەڕۆیشت و غاری دەکرد، جارجاریش لەملاولای ڕانیشی دەدا، هەر بۆ ڕۆیشتن، ئەم ئیشە تێوەژەندنیان پێ دەوت.

ـ بارگە:ــ

ئەو دوو تایەیە کە بەملاولای وڵاخدا بە گوریس قایم دەکرێت، تاکان بریتیبوون لە لێفەو دۆشەك یاخود باوەڵ (سندوقی تەنەکە)...

ـ زبە بێوە:ــ

زبە کورتکردنەوەی (زبیدەیە)، بێوە کورتکردنەوەی (بێوەژن).

ــ قرپـۆك، مێـوەی قرپـۆك، واتـا خـراپ و مەیلـەو هـەڵپروزاوو ڕەشـەوەبووی دەردەدار.

ـ کەما:ــ

لەوەڕی ئاژەڵە، گیایەکی بنج بەهێزی پەلوپۆ داڕێـژراوی چـیایە، دوای بڕینـی لـە کایەن یاخود تەویلەدا هەڵدەگیرا بۆ زستان و زۆر بەسوود بوو.

ـ دۆشاو مێوژ، باسوق، سجوق، هەموو لـەترێ دروسـت دەکـرێن، باسـوق لەگـەڵ ئاردا، سجوق ئاردو گوێزی لەگەڵە.

ـ هێلەساو:ــ

سواخ دانی ناوماڵ یاخود تەڕاوکردنی بەگڵی سپی.

کەنوو:ــ

لەشێوەی دۆڵابێکی گەورەدا لەقوڕ بەقەد دیوارەوە دروست دەکرێت. لەسـەرەوە دەمێکی کەوانەیی هەیە کە لەوێوە شت بکرێتە ناوی و ئەو سەرەشیان دادەپۆشرا یا سواخ دەدرا. لەپێش و خوارەوەشی کونێکی تیابوو بە تۆپەوانە دەگیراو کاتێك شتی لـێ دەردەهێنـرا ئـەو تۆپـەوانەیـە دەردەهێنـرا ئـیتر شـتەکە (گـەنم، سـاوەر، بـرنج، مێوژ...) چی بووایە خۆی دەهاتە خوارێ.

عەربەت و ناوچەی تانجەرۆ (شارەزوور)

عەربەتی ئەوسا دێیەکی سەد ماڵ بوو، سێ ماڵ لە سەرەوە لەسەر ڕێگەی ئوتومبیلی سلیمانی — هەڵەبجەو باقیەکەی لە خوارەوە بوو. وەك ئێستا نەبوبوو بەشار باوکم وەك فەرمانبەرێکی میری لە بەرزنجەوە گوێزرایەوە بۆ عەربەت وەك لەمەودوا زیاتر باسی ئەکەم.

هەندێك لە دێهاتی ناوچەی تانجەرۆ دەکەونە ناوچەی شارەزوورەوەو تێکرا ئاوو هەوای وەك هی شارەزوورەو (هەندێك دێهاتی نەبێت وەك زڕگوێزی گەورەو زڕگوێزی بچووك و... چەند دێیەکی تر). ناوەکەشی بەناوی چەمی تانجەرۆوەیە کە بەناوەڕاستیا دەڕوات تا لەو سەرەوە تێکەڵ بە سیروان دەبێت و ڕووباری (دیالی) پێك دەهێنن و ئەم ڕووبارەش دەڕژێتە (دجلە)وە. ناوەکەشی بە بڕوای من لە (تاج-روود)ەوە هاتووە کە دەکاتە (ڕووباری تاج یاخود سوڵتان)، چونکە لەکاتی خۆیدا ئەرزو ئاو هەموو (میریی) واتا هی حکومەت بوون لە کاتێکدا کە دەور دەوری عوسمانی و هەموو شتێك بەناوی سوڵتانەوە بوو.

چەند دێهاتێکی (ناحیەی تانجەرۆ) دەکەونە ناوچەی شارەزوورەوە، وەك دێی (قەرەگوڵ)و (خاك و خۆڵ، مەڵبەندی شاعیری مەزنی مەلا خدری نالی). ئەم دوو دێیە ڕاست دەکەونە سەر ڕووباری تانجەرۆ. هەروەها دێهاتی (بێستانسوری گەورەو بچوك و زێرییخوو دسکەرەو باریکەو چەند دێیەکی تر) تاکو عەرەبەت خۆشی بە شارەزوور دادەنرێت.

(شارەزووریش ناوچەیە کە لە عەربەت و گرێزەو موانەوە دەست پێدەکات تا نزیك هەڵەبجە و هەورمان. ئەم لاولاکەشی زنجیرە شاخی قەرەداخ و دێلێژەو ئەو شاخانەی ترن کە لێیان جیابوونەتەوە. ئاوو هەوای لە هاویندا گەرم و کەمێك ناسازو لە زستاندا بە بارانەو کەمێك ساردە. سازترین ناوچەی کوردستانە بۆ کشتوکاڵ،

جگەلەوەی شوێنێکی مێژوویی گرنگەو بۆ ناسینی تەواوەتی بە خوێنـدەواری بـەڕێز، نووسینێکی دوورودرێژی پێویستە).

دێهاتــەکانی (ناحیــەی تانجــەرۆ) زۆریــان بــە کــشتوکاڵی زســتانەوە خــەریکن، بەتلیبەتی گەنم و جۆ کە لەم ناوچەیەدا بەرهەمێکی زۆری هەیە، دوای ئەوەش تـوتن لە دێهاتەکانی ئەو بەریەوە کە بەقەدو دامێنی شاخی قەرەداخەوەن، چونکە نەختێك فێنك و ئاوەکەیان کانیاوەو چەم نییە، توتنەکەی خراپ نییە.

بەبۆنەی گواستنەوەی باوکمەوە کە فەرمانبەری میریـی بـوو، لـە بەرزنجـەوە بـۆ عەربەت و لەبەرئەوەی من لـە پـۆلی دووی سـەرەتاییەوە دەرچـووم بـۆ پـۆلی سـێ و عەربەت تا پۆلی دووی لێبوو ناچار دەبووایە بچوومایە سلێمانی و لەوێ بخوێنم.

بەڵام کەژ هاوین بوو ساڵیش بوو بە (١٩٣٧). پشووی هاوین لە عەربەت مامـەوە. لەبەرئەوەی تەنهاو تاقانە کوڕبووم لە ماڵـەوە خـۆم پـێ ڕاگیر نـەدەکرا، هەرچـەندە پـێش ئـەوەی بگەینـە عەربـەت گوێمـان بـە پیـسیی و کوشـندەیی دووپـشکەکانی ئاخنرابوو، بەڵام من گوێم نەدایە، پەتم پچڕی و تێکەڵاوی ناو منداڵە وردانەی عەربەت بـووم، باوکیــشم دڵــی نــەدەهات ڕێگــام لێبگــرێ، چــونکە پیــاوێکی پــڕ هەســت و (واقعی)بوو، دەیزانی، کە هەرگیز ناشێ لەماڵەوە بەند بکرێم، ئەوەشـی لەبەرچـاوبوو کـە یـەك دوو مـانگم مـاوە لای ئـەوان لەدواییـدا دەبـێ لێیـان دووربکەومـەوەو بـچمە سلێمانی. وە لەبەرئەوەی زوو منداڵ لەگەڵ منداڵی تـردا هاوڕێیـەتی پەیدا دەکـەن و یەك دەگرن بەبێ ئەوەی پێویستیان بە پێشکەشکردن بەیەك و یا پێـشەکی هـەبێت. منداڵیش لە عەربەت وەك هەموو منداڵێکی ئەوسـای دەرەوە ڕەش و ڕووت، سـەریان قـۆتی و پێیـان پـەتی، چـڵکن، هــەر بـەیانی کـە لەخـەو هەڵدەسـتان بـەبێ ئـەوەی دەموچاو بشۆن نانێکیان دەگرت بەدەستەوەو دەیان خوارد (پێخۆری تریان نـەبوو). بۆ سەراویش دەچوونە ئەو دەشتە، چونکە بەبیرم نایەت ئەو ڕۆژە (توالێت)، یـاخود بازۆر زلی نەکەین (ئاودەستخانە) لە یەکێك لـەو ماڵانـەی عەربەتـدا هـەبوو بێـت، خـۆ

حەمام و سەر شـۆڵك ئـەوە هـەر هيـچى نـەبوو. پيـاويش هـەر لـەو دەشـتە، يـاخود دەچوونە مزگەوت، ئافرەتيش بۆ كانى ژنان.

بۆ (وصـل) دەركـردنيش ئەگـەر چـلەى زسـتانيش بووايـە، بـۆ پيـاو حەوزەكـەى مزگەوت و بۆ ژنيش كانى ژنان زياتر نـەبوو، ئەمـە لـە كاتێكدا كـە حـەوزى مزگـەوت دواى ئەوەى وصلى تێدا دەكرا، ئاوەكـەى دەهاتـە ئـەم ديـو بـۆ حـەوزێكى تـر، كـە حــەوزى دەســتنوێژو ئــاو لــەدەم وەردان بــوو، بــاقى ئــەم ئــاوەش دەچــوو بــۆ ئاودەستخانەكان بۆ (تارات)گرتن.

خواردنيشيان جگە لە نان و چايەكە ئەگەر شۆربايەكى برنج يا ساوەر يا نيسكى لەگەڵ بووايە ئەوە زۆر بوو. ماڵى وا هەبوو (ئەمەش ڕاستە كە دەيڵێم) لەم جەژن بـۆ ئەو جەژن تامى گۆشتيان نەدەكرد.

ميــوەش بريتيبــوو لــەو بــارە تــرىَ و هــەرمىَ و شــتى تــرە كــە لــە شــارباژێڕو سروچـكەوە خاوەنـەكانيان دەيـان هێنـان، بـەڵام بـە پارەيـان نـەدەدا، بـەڵكو سـەر بەسەر ياخود يەك بەدوو بە گەنم و جۆ دەيان گۆڕيەوە.

دە لەگـــەڵ ئـــەم كـــەمى خواردەمەنيـــەو پيـــسوپۆخڵيە منـــداڵ و گـــەورەيان تەندروستييان گەلێك لە منداڵ و گەورەى شار باشتربوو، چـونكە منداڵـەكانى هـاوڕێم يەكێكيان بەڕۆژ بىَ ئيش لـە ماڵـەوە نەدەمانـەوە، بـەڵكو ئەوسـا منـداڵيان بـەزۆرى مێريش هەر نەدەناردە قوتابخانە، دەيان وت ڕێى ئيشمان لىَ دەگرێت، بەتايبەتى تا ئەوساش يەكێكيان پێنەگەيـشتبوو لـە قوتابخانـەدا كـە مانگانـە وەربگـرىَ و جـۆرى ژيانى بگۆڕىَ تا ئەوانى تريش بخوێنن و چاوى لێبكەن. منداڵەكانى هاوڕێم يـەكێكيان شوان بوو، يەكێكيان بەرخەوان بوو، يـەكێكيان گێـرەى دەكـرد، يـەكێكيان كێـشەى دەكرد، يەكێكى تريان لەگەڵ باوكيا يا كاكيا دەچوو بۆ داركردن لە چيا.

بەو جۆرەو بەداخەوە هەرچى دارێك هەبوو، هيچيان نەهێشت و چـياكانيان ڕووت كرد، كاتێك (دايەرەى غابات) كەوتە خۆى بۆ بەرهەڵستى داربڕين كار لەكار ترازابـوو،

ئێستا ناچار (غابات) خۆی داردەچێنێ بۆئەوەی سەوز بێ و گەورە ببێ و هەوا بگۆڕێ.

من لەگەڵ ئەو هاوڕێیانەم دەچوومە دەشت و چیاو بەرەو چەمی تانجەرۆ کە سەعاتێك بە ڕۆیشتن لە عەربەتەوە دوور بوو، بێئەوەی گوێ بدەمە دووپشك و مارو گورگ و چەقەڵ کە ئەوسا بەڕاستی زۆربوون. تەنانەت چونکە منداڵی عەربەت بەرۆژ لەبەر ئیشوکار یارییان پێ نەدەکرا، جارجار بەشەو دەچووینە دەرەوە، بەتایبەتی کە مانگەشەو بووایە یاریمان دەکرد، ئەوەی باش بوو ئێستاش مارێك یا دووپشکێك بەکەسمانەوەی نەدا.

٣

وەك لە ئەڵقەی یەکدا نووسیبووم کەوا لەساڵی (٩٣٧)باوکم لە بەرزنجەوە گوێزرایەوە بۆ عەربەت، من لە پۆلی دووی سەرەتاییەوە دەرچووم بۆ سێ. لەبەرئەوەی قوتابخانەکەی عەربەت تەنها پۆلی یەك و دووی هەبوو، من لە سلێمانی توندکرام و لە ماڵی خزمێکی دایکم لای (باجی حەلاو)، کە ماڵەکەیان نزیك شەقامی سابونکەران بوو، یاخوا گۆڕەکەی پڕ لە ڕووناکی بێت. باجی حەلاوی خزممان، هەر تەنها ژن نەبوو بەس، بەڵکو شاژن بوو. تەمەنی ئەوسا پەنجا ساڵ دەبوو، ڕەقەڵەیەکی باڵا ناوەندی، سەرو ئەگریجە سپی. مێردەکەی (قوڵچی– ساعی) بوو، مانگانەکەی تەنها(٣) دیناربوو بە (مخصصات)ی ئەسپە بۆرەوە کە وەری دەگرت دەگەیشتە چوار دینارو نیو.

ئەم ژن و مێردە دوو کوڕو کچێکیان هەبوو. کوڕە گەورەکەیان ئێشێکی وەهای نەبوو، جگەلەوەی هەستی بەئەرکی سەرشان نەدەکرد، بەڵام ڕەشە خێزانێکی بەسەر ماڵی باوکیا سەپاندبوو کە ژمارەیان لەم دواییەدا گەیشتە شەش سەرخێزان.

کورەکەی تریان هەر زوو بەجێی هێشتن دوای ئەوەی بوو بە مامۆستا، ژنی هێناو لای لێ نەکردنەوە.

خانووەکەیان هەر سەد مەتر دەبوو، ژوورێك لە سەرەوەو دووان یەك لەناو یەکدا لە خوارەوە، ژووری پشتەوەیان تەویلەی ئەسپە بۆر بوو.

(باجی حەلاوی مەزن) بەو مانگانە کەمەی مێردەکەی و بە (لفکە چنین) ئەو خێزانە گەورەیەی بەڕێوە دەبرد. ئەمە لەکاتێکدا کە ماڵەکەشیان وەك ئێستگە وابوو، چونکە باجی حەلاو تابلێی ژنێکی ژیرو ڕووخۆش و ڕێزی خەڵکی لابوو، ئیتر هەمیشە ماڵەکەی جمەی دەهات. ئەم خزم دەهات و ئەو ناسیاو دەڕۆیشت، دەهاتن پرسیان پێ دەکردو ئیشیان بە منالەکان دەکرد، هەمووش چایان دەخواردەوەو ئەگەر کاتی نانخواردنیش بووایە نانیان دەخوارد، بەڵام لە ڕاستیشدا خەڵکەکەش دیاری و یارمەتییان پێشکەش دەکرد.

من لەو ماڵەدا چوار ساڵم بردە سەر تا گەیشتمە یەکی ناوەندی. شەو کە خێزانەکە دەنووستن من و باجی حەلاو بەدیار چرایەکی (لەمپای ئاوێنەدار)ەوە کە لەسەر کورسییەکی بنۆڵە دادەنرا دادەنیشتین، من دەرسەکانم دەخوندەوەو ئەویش لفکەی دەچنی، شەو نەدەنووست جاری وا هەبوو نوێژەکەی بەیانی دەکردو لفکەکەی تەواو دەکرد ئینجا دەنووست. هەر کە لەدوای یەك دوو سەعات نووستنی هەڵدەستا، گورج لفکەکەی دەنارد دەیفرۆشت، ئەوسا پەنجا فلس و لەدواییدا ڕوپیەیەکی دەکرد، بە پارەکەی نان و گۆشتی ئەو ڕۆژە دەکڕا، هەندێکجار کفتەی لێدەناو دەیوت:" ئەمڕۆ (کفتە لفکە)مان هەیە."

باجی حەلاو دەینارد خوری لەلادێ دەکڕی و پاك دەیشتەوە، ئینجا بە خۆی و کچەکەی و بوکەکەی و خزمان و دەرو دراوسێ دەیان ڕست و لفکەی پێ دەچنی، دەستی کورت و داراییان کەم بوو، بەڵام ڕۆژێك لە ڕۆژان ئاخ و ئۆفێکی نەکرد، سەریشی بچووایە نوێژی نەدەچوو، جگەلەوەی مەلای تایبەتی خۆی هەبوو،

حەفتەی جارێك مەلا عەلی دەهاتەماڵەوە بە دەنگی بـەرز قورئـانی دەخوێنـد، بـاجی حەلاویش لەبەرخۆیەوە لەگەڵیا دەیخوێند، چونکە هەر لـە منداڵییـەوە لـە حـوجرەدا زۆربەی ئایەتەکانی لەبەربوو.

باجی حەلاو لـە کۆمـەڵ دوانەدەکـەوت، نەیدەهێـشت دەسـتکورتی پێـوە دیـاری بدات، ژنێکی خاوەن دەروونێکی بەرزو (شخـصیەت)ێکـی بـەهێزی هـەبوو، لەهـەمان کاتیشدا زەوق و حەزی لە گەڕان و سەیران بوو، بەهاران یاپراخ و ماسـت و خورمـاو ڕۆنێکی نێرگزی بـۆدەکردین و لەگـەڵ منداڵـەکانی کوڕەکەیـدا دەیـبردین بـۆ سـەیران (سەیرانی ئەوسا) دەمەوبەهار دەورووپشتی سلێمانی، بەتایبەتی ئەو شوێنانەی ئاوی هەبوو نزیك بوون بە زۆری ڕۆژانی چوارشەموان پڕدەبوون لە سەیرانکەر بەجلی ئاڵ و واڵاوە کە لەگەڵ بەهار ڕەنگی گیاو گوڵ و گوڵاڵە تێکەڵاو دەبوون، پیـاو هـەر حـەزی دەکرد سەیری ئەو دیمەنە جوانانە بکات. لە (پیرمیکائیل) کە لای پردەکەی ئەوسای (هۆمەرەکوێر)ەوە بوو نزیك دێی (قرگە) ڕۆژهەڵاتی سلێمانی و(کانی با) دیسان هـەر لە ڕۆژهەڵاتی سلێمانی و(کارێزی وەستا شەریف)و (گردی مامەیارە)و (تووی مـەلیك) لەژوور سـلێمانییەوە کـە ئێـستا هـەمووی خـانووەو هـەر بـە گـەڕەکی تـووی مـەلیك بەناوبانگـەو بـە موڵکایـەتی هـی شـێخانی سـلێمانی بـوو، ئینجـا (قۆریـە شـکاو)و (مــشیراوا)و (چــەمی قلیاســان)و ئەگــەر خــەڵك دوورتــر بڕۆیــشتنایە دەچــوون بۆ(سەرچنار)و (بەکرەجۆ)و (چەق چەق) ئەمانـە هـەموو لـە ڕۆژئـاوای سـلێمانی. لـە خـوارووی شاریـشەوە (وڵوبـە)و (داری شـێخەباس)و بەولاتریـشەوە (کـانی ماسـی)و بەولاتریشەوە گوێ چەمی (تانجـەرۆ). ئەمانـەو گـەلێك شـوێنی تـر سـەیرانگا بـوون، خەڵك ڕوویان تێ دەکردن، کوڕو کچ، ژن و پیاو، هەندێکجار گۆرانیبێژو جـار جـاریش دەهۆڵ و زوڕنا کە ئەوسا (عەبەی سەی زادە)و (گەڕگـەڕ)و (حەمـە چـاوەش)و زۆری تر شاییان لە سەیرانگادا گـەرم دەکـرد. هەنـدێکجار ژن و هەنـدێکجار پیـاو بـە جیـاو

جارجاریش تێکـەڵاو(ڕەشـبەڵەك) هەڵدەپـەڕین و دەسـتیان بـەر نـەدەدا بـۆ پـشووی نانخواردن و چاخواردن نەبێت.

سـەیرانی قوتابخانـەکان جیـا بـوو، سـاڵی جارێـك یـان دوو جـار ڕێگـا دەدرا بـە قوتابخانەکان کە قوتابیەکانیان بەرن بۆ سـەیران، ئەوسـا هـەر قوتابیـەو لـە ماڵـەوە شتێکی بۆ دروست دەکرا لە مەنجەڵێکی بـچووك یـاخود(سەفەرتاسـی)دا دەیـبرد لـە سـەیرانەکە بـەزۆری ئـەم خواردنانـە تێکـەڵاو دەکـران هـەموو لەسـەر (سـفرە)یـەك دادەنران، مامۆستاو قوتابی هەموو پێکەوە لێیان دەخوارد.

دوای ئـەوە هەڵپـەڕکێ و یـاری فۆلکلـۆری وەك(ئـاگرەو ئاشـەبەتەنورێ و دای ماسۆن) پێشبڕکێ لە زۆر شتا دەستی پێ دەکرد، خـۆ ئەگـەر شـوێنێکی ئـاوداریش بووایـە وەك ئەوسـای(سەرچـنارو چـەق چـەق و قلیاسـان و چـەمی تانجـەرۆ) ئـەوا مەلەوانگەشی تیا دەبوو. خەڵکەکە هەموو بەپانی بەپێ دەرۆیشتن (ئۆتۆمۆبیـل وەك ئێستا زۆر نەبوو) دەمەو عەسریش هەر بەپێ دەگەڕانەوە بۆ ناو شار، بەڵام جـاری وا هەبوو قوتابخانـە سـەیرانی دوورتریـشی دەکـرد بـۆ هەڵەبجـەو زەڵـم و قەڵاچـوالان و کۆتەڵ و ڕێگـای دوکـان ئەوسـا سەرچـنارو دوکـان و ئـەزمڕو دەربەنـدیخان و ڕێگـای قەرەداخ وەك ئێستا نەبووبوون بە سەیرانگای تەواو و ڕێگای ڕێکوپێکیان نەبوو.

ئەوسا سەرچنار تەنها خانووەکەی (مـیرزا تـۆفیقی قـەزاز)ی تێـدابوو، دە ئێـستا خوا ڕەوای ببینێ و ئەوەندەی تر ئاوابێ مەملەکەتێکە.

جا ئەوندەی هەڵبەستێکی ئەوسام لـەبیرمابێ و نـازانم هیکـام هۆنـەرە لـە بابـەت بەهاری سلێمانییەوە وەك شریتێکی سینەما بۆت ڕوون دەکاتەوە کە دەڵێت:

چوارشەموان هەرایە،
ڕۆژی بەزم و سەفایە
حوریەت ئاشکرایە
ژیانی ئەورووپایە

کاشکی هەروا بووایە.
یارم هەموو بەهاران
پێکەوە بچینە سەیران
بەخۆشی خزم و یاران
هەر ئاوایێ وەتەنمان.
جیێ هەر قۆریەشکاوە
وێنەی خۆی نەبینراوە
بڕوانی لە هەر لاوە
دەستەی کچان و لاوە
وەك چنارو لاولاوە
پیرمیکائیل ببینە
دلگیرو خۆش و شینە
هەر وەك تاوس ڕەنگینە
جێی نازو نازەنینە
سەیران و پێکەنینە.

ئەم هەڵبەستە زۆرە، بەداخەوە هەر ئەوندەیم لە بیرماوە.

لە چلەکاندا

وەرزش و دیدەوانی لە قوتابخانەکاندا

١

مەبەستمان لە چالاکییەکانی شاری سلێمانییە لە کۆتایی ساڵەکانی سی و تا نیوەی چلەکان، بەڵام پێش ئەوەی بێمە سەر درێژەپێدان، ئەمەوێ یادی دوو مامۆستای بەڕێزو دڵسۆزو نیشتمانپەروەر بهێنمەوە بیر کە ئێستا لەژێر گڵدان، ئەو دوو مامۆستایەی کە تاکو ڕادەیەکی زۆر کاریانکردە سەر جوڵانەوەی وەرزش و دیدەوانی لە قوتابخانەکانی سلێمانیداو پێشیان خستن و بەتایبەتی وەرزش بەزووریەی جۆرەکانیەوە.

ئەو دوو مامۆستا خوالێخۆشبووانە یەکەمیان (جەلال محەمەد سیف اللەو تا مەلا جەلال)و دووهەمیان (صالح عەلی) کە بەڕاستی دوو باوکی دڵسۆزو خەمخۆر بوون بۆ قوتابی، چونکە هەر کە پێشکەوتنێکیان لە قوتابیەك بدیایە لەیاریدا، لەهەر جۆرە یاریەکدا بووایە، گەز گەز باڵایان دەکردو ڕووناکی دەکەوتە دەموچاوو ڕوویان.

جەلال ئەفەنی کوڕی خوالێخۆشبوو (مەلا کاکە حەمە) بوو، کە ئەو لە خۆیا مامۆستایەکی زیرەك و لێهاتووی قوتابخانەکانی لادێ بوو، بگرە یەکەم مامۆستابوو لە جۆری خۆی کە چەندەها قوتابی لەو دەشتی گەرمیانە پێگەیاند لەم بابەتەوە دوو کتێب لەسەر کۆشش و ڕەنجی دڵسۆزانەی دانراوە لەلایەن مامۆستایان (شاکر فەتاح و مستەفا سەید ئەحمەد – نەریمان)ەوە. مامۆستا جەلالیش کوڕی ئەو باوکە بوو، بۆیە هەر بەو دڵسۆزیی و دڵپاکییەوە تێکۆشا.

دووهەمیشیان صالح ئەفەنی گەیشتە پایەی (مفتش)و بەڕێوەبەری وەرزش و دیدەوانی لە سلێمانی و لەسەر (دیدەوانی – کەشافە) کتێبێکی دانا، ساڵی

(١٩٧٠)لـە چـاپخانەی کامـەران لـە سـلێمانی لەچـاپی دا، ئـەوە بـە یەکـەم کتێـب دادەنرێت لە کتێبخانەی کوردیدا من دیبێتم و لەبیرم بێت لە تۆپا بریتـی بـوو لـەیاری (تۆپی پـێ– فوتبۆڵ)و (تۆپی شبکە – بالی بۆل)و (تۆپی سـەبەتە – باسـکیت بـۆڵ) لە ڕاکردندا سەدمەترو پێنج سەد مەترو هەزارو پێنج سەد مەترو سێ کیلۆمـەتر جگـە لـەیاری یـەك بـازو سـێ بـازو بـازی (موانـع) بـازدان بـەهۆی داری زانـەوەو هەڵـدانی قورسایی (قرص)و ڕم، دوای ئەوانە هەموو، یاری سویدی و هەندێك وردە یـاری تـری دەرەوەو خۆیی.

ئەو یاریانەی لـە حەوشـەی قوتابخانەکانـدا دەکـران، ئەوەنـدە نـەبوون، چـونکە حەوشەکان ئەوەندە فراوان نەبوون، تـەنها حەوشـەی قوتابخانـەی ناوەنـدی ئەوسـا نەبێت کە لە تەنیشت نەخۆشـخانەی کۆنـەوە بـوو، قوتابخانـە سـەرەتاییەکانیش تـا بەینێکی زۆر هەر تەنها سیان بوون، فەیصەلیە بەناوی مـەلیك فەیـصەلی یەکەمـەوە، خالدیـە بـەناوی خالیـد کـوڕی وەلیـدەوە، ایوبیـە بـەناوی سـەلاحەدینی ئەیوبییـەوە ناونرابوون، لەدواییدا قوتابخانەی (گۆیژە) شیان هاتەپاڵ.

وەك وتمان لەبەر بێ شوێنی زۆریاری و کۆشـش و تاقیکردنـەوەی یـاری دەبرانـە دەرەوەی شار کە ئەوسا دەشتی (تەیارەخانـە)یـان پـێ دەوت کـە ئێـستا گـەڕەکی (عەقاری)یەو لە ناوەڕاستی شاردایە. بەتایبەتی (استعراض)ی ساڵانە کە لـە بـەهاردا دەکرا، کە ئەمەش پێشبڕکێیەك بوو لـە بـەینی قوتابخانەکانـدا دەبرایـە ئـەو دەشـتە سەوزە پان و بەرینە دڵفرێنە.

ئەوساکە هەر قوتابییەك شانازی بـە قوتابخانەکـەی خۆیـەوە دەکـردو خواخـوای بوو قوتابخانەکەی لە استعراضدا سـەرکەوێت و بیباتـەوە، بـەزۆریش قوتابخانەکـەی ئێمـە کـە فەیـصەلیە بـوو دەیـبردەوە، ئـیتر لـە دەشـتەکەوە ئـەو پاڵەوانانـەی بردویانەتـەوە بەشـان هەڵـدەگیران تـا ناوشـار، بـە ئـاوازی گـۆرانی و چـەپڵەلێدان و بابژییـەوە. وەرزشـەوانەکانی قوتابخانـەی فەیـصەلیە، زیـاتر چـەند قوتابییـەکی

(ئەرمەنی) بوون کە بەڕاستی لە یاریەکاندا قاڵبوو بوون، لەوانە ئەوی ناویم لەبیربێت: (انترانیك دیكران الكسندریان – ئێستا لە بەغدا لـە شـەقامی ڕەشـید دەرمانخانـەی هەیەو کارنیك زادیك).

من خۆم قوتابییەکی دەرهاتوو نەبووم لەوەرزشدا، بـەڵام حـەزم بەهەنـدێك یـاری ئاسان و خۆمانـە دەکـرد. بۆیـە کـە لـە قوتابخانـەی ناوەنـدی بـووم، سـاڵی (١٩٤٢) (استعراض)ێك کرا، لەوەدا من لە یاری (کەر سواران)دا، بەشداربووم، دراوسـێیەکمان هەبوو ئیشی کڕین و فرۆشتنەوەی کەر بوو. چووم سەرم کـرد بـە کۆشـیا کـە فریـام کـەویٚ، ئـەویش خـوا هـەڵناگریٚ جاشـێکی بـۆ هەڵبـژاردم دەتـوت تیـسکەی تفەنگـە دەردەچێت. منیش حەفتەیەك مەشقم پێکرد تا ڕۆژی خۆنواندن. لەو ڕۆژەدا هەر کـە پێشبڕکێی ئێمە دەستی پێکردو دەمانـچەی یـاری ئـاگردرا، منـیش لـە کەرەکەمـەوە ژەنـدو خـۆم بەسـەر پـشتییەوە تونـد کـردو وەك بـاوبۆران بـۆی دەرچـوو، منـیش لەخۆشی پێشکەوتن ئاگام لەخۆم بڕا، کاتێك کـەری ناجـسن گەیـشتە بـەردەمی ئـەو دەوارەی بـۆ موتەسـەریف و (مـدیری معـاریف)و خەڵکـە سـەیرکەرەکان هەڵدرابوو، لەجیاتی ئەوەی ڕاست بڕوات، خۆیکرد بەناو دەوارا. ئیتر هەتا هێنامانەوە سـەر ڕێـی ڕاست و دەستم کـردەوە بـەغار، کـاك مـستەفای هـاوڕێم کـە سـواری کـەرێکی سـپی بەغدادی بووبووئەو بوو بەیەکەم و من بووم بە دووهەم، ئەو خەفەتی دۆڕاندنە هـەتا ئێستاش هەر لە یادم دایە.

ڕۆژێك لە قوتابخانەی ناوەند صالح ئەفەندی، یاری و کۆششی (ملاكمه) کە تـازە گەیشتبووە سلێمانی بە دوو قوتابی دەکـرد، یـەکێکیان کارنیـك بـوو، کـە سـەری لـە یارییەکە دەردەکردو شتێکی لیٚ تێگەیشتبوو، بەڵام بەرامبەرەکەی هیچ، هەر ئەوەی دەزانـی بـە دەستکێـشەکانیەوە لـە هاوڕێکـەی بـسرەوێنیٚ، یـاری نـەختێك درێـژەی کێشا، تومەز کارنیـك مـستەکۆڵەیەکی دابوویـە لاشـەویلگەی بەرامبەرەکەیـدا ئـازاری پێگەیشتبوو، ئیتر ئەویش بە(بۆکس)و چەپۆك بەر بووە کارنیك. صالح ئەفەندی هەر

فیکەی لێدەداو دەیوت:"فاولّ"، سوودی نەبوو، ئەو هەر خەریکی بیرازی کارنیك بوو، کارنیکیش بەگوێرەی پەیڕەوی یارییەکە بەرگری لەخۆی دەکرد، نەخێر کاکم ئینجا بەربووە شەق و شەقازلە لە کارنیك، مامۆستاش هەر فیکەی لێدەداو دەیوت فاولّ، تاکو من و چەند کەسێك بە مامۆستامان وت:

— ئەوا کوڕەکەی کوشت تۆ فیکەی چی لێدەیت.

بەهەموو چووین گرتمانەوەو هێنامانە ئەم لاوە، بەلاّم هەموو گیانی کارنیکی هەژاری کرد بەخوێن.

هەر ساڵحە فەنی خوالێخۆشبوو مامۆستای وەرزش بوو، جارێك تیپی قوتابخانەکان و تیپی (ئەهلی) یاری تۆپی پێیان کرد، تیپی یەکەم گۆڵێکی لە تیپی دووهەم کرد، بەوە کرژی و هەڕەشەو گوڕەشەو سووکە دەستوەشاندن دەستی پێکرد، بەتایبەت هەندێك لە ئەندامەکانی تیپی ئەهلی قەساب بوون کێردیان هەلّگرتبوو.

مامۆستا ساڵح پیاوێکی دووربین بوو، خەریکبوو یاری یەکەم کۆتایی بێت، دەیزانی ئەوسا هەروا بەئاسانی شتەکە تێناپەڕێ. لەدوا خولکەی یاریدا یەکێك لە تیپی ئەهلی شەقێکی لە تۆپەکە هەلّدا، تۆپ بەسەر تەختەی گۆڵەکەدا فڕکەی کردو نەکەوتە ناوییەوە، ساڵحە فەنی شاوری لێداو وتی:" گۆڵ". خەلّکە هەموو واقیان وڕماو ئەو هەموو کەسە چاویان لێبوو کە گۆڵ نەبوو، چۆن مامۆستا کردی بە گۆڵ! ئەو وتی:

— لێرەدا قسەی من دەخوات ومن حسابم. من دەڵێم گۆڵ بوو.

هەندێ کەس چوونە لای مامۆستاو لێیان پرسی..

— ئەمە چی بوو بۆچ وات کرد؟

ئەویش لە وەلاّمدا وتی:

—- کوڕە مردووتان نەمرێ، من خوێنێکم کوژانۆتـەوە، ئێـستا ئێـوە اعـترازم لـێ دەگرن؟

ئەوسا هەموو تێگەیشتین کە مامۆستا چۆن بەربەسـتی شـەڕو چەقۆوەشـاندنی کرد، چونکە ئەوسەردەمە گیانی وەرزشەوانی بەوجۆرە بڵاونـەبووبۆوە لـەناو گەلـداو بەتایبەتی لەناو ئەندامەکانی تیپی ئەهلیدا.

زۆر بە عەزرەتەوە بـووم ڕۆژێـك لـە ڕۆژان، لـەو یارییـە سـووکەڵانەدا کـە بەشـدار دەبووم (مەدالیە) یەك وەربگرم، بۆیە لە ڕاکردنی هەزارو پێـنج سـەد مـەتردا بەشـدار بـووم، سـەیرم کـرد هـەموو جومگـەکانم خـەریکن لەیـەك دەتـرازێن، مامۆسـتا سـاڵح هەسـتی پێکـردم کـە هێـشتا لـە مەشـقکردندام بۆیـە زوو هێنامیـە دەرەوە، منـیش هـــەروازم نـــەهێنا، کـــە نزیـــك (اســـتعراض) دەبووینـــەوە، لـــەم یارییانـــەدا خـــۆم تێهەڵدەقورتان (یاری گونیە— واتا گونیە لەپێ دەکەیت و ڕادەکەیت)و (یاری کەوچك و هێلکـە— کەوچـێك بـە دەمتەوەیـە لـە کلکـەوەو ناوەکـەی هێلکەیـەکی تێدایـەو ڕادەکەیت)و (یاری پارەو ئارد— دەستت لەدواوە دەبەسـتنەوە، قاپێـك پـڕ لـە ئـارد، پـەنجا فلسییەکەی تێدایە بەفوو بەدەم ئەگـەر پـێش ئـەوانی تـر پـەنجا فلـسییەکەت هەڵگرت دەیبەیتەوە) منیش لەماڵەوە ئەوەندەم مەشـق کـرد، چـەند گونیـەم دڕانـدو دەکەوتم، چەند هێلکەم شکاند، چاوم پڕبوو لە ئارد، لەدواییدا سەیرم کـرد کەوچـك و هێلکەکەی من لـەبارترە، چـونکە زۆر خـۆم پێـوە خـەریك کـرد، بێگومـان پیـاو هـەر شتێکی ویست و هەوڵی بـۆ داو خـۆی لەگەڵدا مانـدوو کـرد هـەر دەگاتـە ئـەنجامێك، باشبوو منیش ئـەو سـاڵە لـەو یارییـەدا یەکـەم دەرچـووم ومدالیـەمم تێـدا وەرگـرت، مدالیەکەم تا ئەم دواییەش مابوو شانازیم پێوە دەکرد، ئەو مدالیەیە پـەنجا هێلکـەی زیاتر تێـچوو، لەگـەڵ ئەوەشـدا کـە ئەوسـا هێلکـە بەتایبـەتی لـەکاتی شـەڕی گێتـی دووهەمدا گرانبوو، بەدەگمەنیش دەست دەکەوت.

هەنـدێك یـاری تـر هـەبوو جارجـار ئـەوانیش دەكـران، وەك (دایـك و بێـچوو) قوتابییـەكی گـەورە یـەكێكی بـچووكی بەنوشـتانەوەوە بـەقاچ هەڵدەگرت بـەجۆرێك هەردوو دەستی توند بە قوولەپێی گەورەكـەوە دەگـرت و سـەری لـە بـەینی هـەردوو قاچیداو قاچی بەسەر پـشتییەوە، گەورەكـەش بـەو بێـچووەوە لەسـەر دەسـت واتـا لەپەو ڕوو ڕای دەكرد، كام جووت پێش بكەوتنایە ئەوانە دەیان بردەوە.

یـاخود دارێكـی درێـژی ئەسـتوری لووسـیان دەهێنـا، ئـەم سەروئەوسـەرەكەیان لەسـەر دوو داری دووپـەل قـایم دەكـردو ژێرەكـەی حـەوزێك ئـاو بـوو، داریـان چـەور دەكـردو دوو كـەس دەچـوونە سـەری و شـەڕیان دەكـرد، واتـا بـە دوو دەستكێـشی گەورەی پڕ لە لۆكە یاخود بەدوو توورەكەی خامی نەرم لە یەكیان دەدا تا یەكێكیان ئەوی تری بۆڕ دەداو دەیخستە ئاوەكەوە.

ئیتر پێش ئەوەی بێمە سەر باسی (دیدەوانی– كەشافە)، حەزدەكـەم دڵسۆزی مامۆستایانی ئەوساتان بۆ دەرخەم كـە چـەند بـە تـەنگ قوتابییـەوە بـوون و دەیـان ویست پێشیان بخەن و ببن بە نموونەی شارەكە.

قوتابخانە (مراقبە)ی قوتابیـەكانی دەكرد، دوای قوتابخانـە بـزانن كـاتی خۆیـان چۆن و لەگەڵ كێ دەبەنە سەر. خۆم قوتـابی سـەرەتایی بـووم، بەچـاوی خـۆم دەم دی خوالێخۆشبووان (ڕەشید كابان كە (بەڕێوەبەری زانیاری– مدیری معارف)و عـەلی شەوقی واتا– علـی اگـاه)و مامۆسـتایەكی وەرزشـی قوتابخانـەی خالدیـە بەیەكـەوە ڕۆژێك بەپێ بە كۆڵانەكانی شاری سلێمانیدا دەگەڕان، كـە ڕۆژێـك منیـان لـە دەرەوە دی گورج بۆ سبحەینێ عەلی شەوقی ناردی بە شوێنمداو پرسیاری لێ كردم ..

–– بۆچی لە كۆڵانا دەوەستی؟

منیش وتم:

–– دوای سەعی و خوێندنەوە تۆزێك هاتمە دەرێ هەوایـەكی بـاڵی خـۆم بـدەم. وەڵامەكەی لا پەسەند بوو ئەگینا وازی لێ نەدەهێنام و سزای دەدام.

قوتابی خاوەن ڕەوشت و پاك و زیرەك بێگومان لـە ئەنجامـدا بـۆ خۆشـیان و بـۆ وڵاتەکەیان و گەلەکەشیان خێر دەدەنـەوەو هـەموو دەبنـە ئەنـدامی ئـازاو بـەهێز بـۆ نیشتمان.

(بادن باول) کە لەساڵی (١٩٠٧)دا گەڕایـەوە بـەریتانیا، ئـەو بـیرو بڕوایـەی خـۆی بڵاوکردەوەو خستیە بەرچاوی هەموو ئەندامانی میریی و پـەرلەمان و گەل. دوورودرێژ باسی دیـدەوانی منـداڵی بـۆکردن و کـەڵك سـوودەکانی بەتـەواوی بـۆ ڕوونکردنـەوەو وتی:" ئەگەر گـەنج و لاوەکـانی ئێمـەش بێتـو بـەوجۆرە یـاخود لـە شـێوەیەکی وادا پـەروەردە بکرێن لە دواڕۆژدا دەبنە ئەندامی ئازاو بەکەڵك بۆ گـەلو نیـشتمانەکەیان و ئەنجام دەدەن بەو ئەرك و ئیشانەی پێیان دەسپێررێت." لە ئـەنجامی ئـەم هـەوڵ و کۆششەدا فەرمانی میری بۆ پێکهێنانی لیژنەیەك دەرچوو و لەساڵی (١٩٠٨)دا بڕیاری پێکهێنانی کەشافە دەرچوو، ئیتر لەو ساڵە بەدواوە دیـدەوانی لـە بـەریتانیاوە بـەناو هەموو وڵاتانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاواو ئەمریکادا بڵاوبۆوە.

دوای ئەوە مامۆستا (ساڵح عەلی) لە کتێبەکەیدا دێتەسەر باسی مێژووی کەشـافە لـە عێراقـدا پـێش (١٩١٧)و دەڵێـت:" لـە (١٩١٤-١٩١٥)دا عوسمانیـەکان تیپێکـی کەشافەیان لە بەغدا لە قوتابخانەی سوڵتانیە دامـەزران." جگـە لەهەنـدێك لـە شـارە گـەورەکانیش وەك بەسـرەو موسـڵ و دەڵێـت: "لــە سـلێمانیش لــە قوتابخانــەی (نموونـەی سـەعادەت) تیپێـك پێکهێنـرا، بـەڵام بـەهۆی شـەڕی گـەورەی یەکەمـەوە وادیارە کەشافە وەستاوە. لەدواییدا خوالێخۆشبوو مامۆستا سـاڵح عـەلی، کەشـافەی بـە دیـدەوانی وەرگێڕاوەتـە سـەر کـوردی، کـە ئـەمیش وەرگێڕانێکـی دەقـاودەقی (کـشف و کـشافە)ی عەرەبییـە، چـونکە وەك لـە ئەڵقـەی جـاری پێـشوودا وتمـان کتێبێکی بەو ناوەوە لەساڵی (١٩٧٠)دا لەسەر (کشافە) داناوە.

ئێـستاش دەنگـی سـاڵح ئەفەنـدی لەگوێمـدا دەزرنگێتـەوە کـە لـە قوتابخانـەی فەیـصەلیەی سـەرەتاییدا هـەر کـە باسـی کـشافەی بـۆ دەکـردین، گـورج نـاوی

داهێنەرەکەشی دەبردو دەیوت:" سیر ڕۆبرت بادن پاول ئنگلیزە"و وادیاربوو زۆر (معجب)بوو بەو پیاوە گەلێك بە دڵی بوو، چونکە ئەم کردەوە پەسەندەی داهێناوە.

جا ئایا ئەم کابرایە کەشافەی چۆن داهێناو لە چییەوە دۆزییەوە ئەمە، چیرۆکێکی نەختێك دوورودرێژەو پێویستە بۆ خوێنەری ڕوون بکەینەوە، بەوجۆرەی کە مامۆستا ساڵح لەکاتی خۆیداو وەك لە کتێبەکەشیدا ڕوونی کردۆتەوە.

مێژووی پێکهێنانی کەشافە لە جیهاندا دەگەڕێتەوە بۆ ساڵ (١٨٩٩ ز)، کە یەکەم پێکهێنەری کەشافە (لۆرد بادن پاول)ی بەریتانی لەگەڵ سوپاکەیدا لە شەڕی (بوێر)دا لە شاری (مانکنغ) لە ئەفریقا لەگەڵ تیرەکانی (زۆڵو، سوازی) لەشەردابوو کە ئەم شەڕەش تاماوەیەك درێژەی کێشا، بەڵام لە ئەنجامدا لەبەر هەندێك هۆی تایبەتی تیرەکان ژێرکەوتن.

لەکاتی ئەم شەڕەدا منداڵ و گەنجەکانی ئەم تیرانە بۆ ماوەی (٢١٧) ڕۆژ شارەکەیان پاراست و نەیاندا بەدەستەوە، ئەمەش بەیارمەتی کەسوکاریان. بادن باول کە ئەو چالاکی و ئازاییەی لەو منداڵانەی دی، هەروەك دیدەوانێکی ئازاو زرنگ، وەك سەرباز لەدوای کەسوکاریانەوە دەرۆیشتن شەڕیان دەکردو خەریکی هێنان و بردنی نامەو ڕاسپاردە بوون.

لەلایەن ئەم تیرانەوە گەلێك سەرگورشتەی خۆش خۆش دەگێڕنەوە بۆ پەروەردەکردنی منداڵ و گەنجەکانیان. گوایە کە منداڵیان دەگەیشتە تەمەنی پانزە ساڵان ڕووت و قووتیان دەکردنەوەو لەشیان بەڕۆن چەوردەکردن، ڕم و قەڵغانیان دەدانێ و بەودیو شاردا دەیان کردنە دەرەوە بۆ ناو دارستان و بێشەڵان و چیاکان یاخود بۆ چۆڵ و بیابانەکان بڵاویان دەکردنەوە، دەبووایە تاکو مانگێك نەگەڕانایەتەوە، لەبەرئەوە ئەوانیش ناچاردەبوون بەڕاوکردنی باڵندەو زیندەوەرو خواردنی بەری دارو درەخت و گژوگیاو گەڵا خۆیان بژێنن و لەسەر برسێتی و تینیوێتی ڕابێن، بەرگەی سەرماو گەرماو باران و تیشکی ڕۆژ بگرن و بەرامبەر بە

زیندەوەرو دڕندە شـەڕ بکـەن و خۆیـان بپـارێزن. کـە مانگەکـەیان تـەواوکرد ئەوسـا بەخۆشی دەگەڕانەوە، کەسوکاریان ئاهەنگی قەشەنگیان بۆ دەگێڕان، لەو ئاهەنگەدا بڕیاریان دەردەکردو ئەوانەیان دەکرد بەپاڵەوانانی تیرەو پاسـەوانیان، بـەڵام ئـەوەی هەبوو ئەگەر یەکێك پێش ئەو ماوەی (٣٠) ڕۆژە بگەڕایەوە کەسوکاریان لایـان نـەنگ بوو بـە داوەشـینیان دەزانـی، بۆیـە دەیـان کوشـتن، واتـا دەبووایـە ئـەو بەینـە بـەو ڕووتییە ئەو چەورییەیان بە لەشەوە نەمایە، بێگومـان بـەو ماوەیـەو بـەو جووڵاندنـە لەبــەر ســەرماوگەرماو لەئــەنجامی هاتوچـۆو تێکۆشــاندا گیانیــان بــەهێز دەبــوو، ماسولکەکانیان توند دەبوون، دژی نەخۆشی و ناخۆشی ڕادەهاتن.

بادن باول کە ئەم کـردەوە ئازایانـەو شـێرانەی لـەم منداڵانـە دی، کـاری تـەواوی تێکردو کەوتـە وردبوونـەوەو لێکدانـەوەو وتـی:" ئەگـەر بێتـو لاوان و گـەنجانی هـەر گـەلێك بـەگوێرەی بەرنامەیـەکی ڕێکوپێـك مەشـقیان پـێ بکرێـت و ڕابهێنـرێن و وەك ئەوان بەهێزو قاڵ ببن لە ژیاندا، دەتوانن ڕێگای خۆیان بگرن".

بەشـی دووهـەم: کەشـافە لـەکاتی ئینگلیزەکانـدا دەڵێـت:" لەسـاڵی (١٩١٨)دا یەکەمجار لە شاری بەغدا حەوت تیپی کەشافە پێکهات لـە قوتابخانـەکانی (بارودیـە، حەیدریە، فەزڵ، باب ئەلشێخ، کـەرخ، ڕەئـس ئەلقەریـە، کلـدان)و لەسـاڵی (١٩١٩)دا ئاهەنگێکی گەورە بۆ ئەم تیپانە گێـڕرا، لەبـەینی سـاڵەکانی (١٩٢٠-١٩٢١) ژمـارەی تیپەکان لە هەموو عێراقدا گەیشتە (٤١) تیپ."

بەشی سێهەم: کەشافە لە کاتی حکومەتی نیشتمانیدا:

کــە بەشــێوەیەکی ڕەسمــی پێکهێنــانی دیــدەوانی لــەم ســەردەمەدا لەســاڵی (١٩٢١)ەوە دەستی پێکردو یەکەم لێپرسراوی دیدەوانی لە عێراقدا مامۆستا (جەمیل ڕاوی) بووە کە لەساڵی (١٩٢٩)دا نێرراوە بۆ (لەندەن) کە لەوێ بەشداریی کـۆنگرەی کەشافە بکات و نوێنەری عێراق بێت، دوای ئەویش مامۆستا (عەبدولکەریم عەسیران) دەڵێت:" لە بیستەکاندا لەشوێنێك کە پێی دەوترێ (جادریە) دەورەیـەك بـۆ مـاوەی

سێ حەفتە بۆ مامۆستایانی وەرزش کرایەوە کە فێری کاروباری دیدەوانی بىن. ئیتر دوای ئەوە پەیتا پەیتا خێوەتگای کەشافە پێکهاتووە بۆ مامۆستایان و لەساڵی (١٩٣٨)دا (فتوە)ش بۆ لاوو گەنجانی قوتابخانەکانی ناوەندو سانەوی خرایە پاڵ کەشافە، بەڵام ئەمە تا ساڵی (١٩٤٨)ڕۆیشت و دوای ئەوە فتوەیان هەڵگرت.

سەیرانی قوتابخانەکان لە بەهاردا

زۆربەی قوتابخانەکان هەموو ساڵێك لە بەهاردا سەیرانێك و ئەگەر بەهارەکەی تەڕوبڕبووایە دوو سەیرانیان پێکدەهێنا، ئەمەش لە مانگی نیسان و مایسدا دەبوو، بەجۆرێك بوو بوو بەدابونەرێتێك لە هەموو شوێنێك پەیڕەوی دەکراو شوێن بەگشتی لە وەزارەتی (مەعاریف)ەوە دادەنرا. ئەوەی من لەم وتارەدا باسی دەکەم سەیرانی قوتابخانەکانی سلێمانییە، چونکە خۆم لەو ساڵانەدا لە قوتابخانەدا دوا پلەی سەرەتایی و قوتابی ناوەندی بووم و خەریکبووم ئامادەییم دەبڕی.

مەبەست لەم سەیرانانە ئەوەبوو: کە قوتابی دوای ئەرکی چەند مانگەی خوێندن و خوێندنەوەو کۆشش، بایەکی باڵی خۆی بدا، لەو دەشتە هەوایەکی پاك هەڵمژێت. هاتوچۆکەش لەبەرئەوەی بەپێ بوو وەرزشێکی باشبوو بۆ قوتابی و بۆ ساخی لەش و ئەندامەکانی، جگەلەوەی یەکێتی و یەکسانی و پەیڕەوی (نزام)ی پیشان دەدا، بەوەدا کە لە سەیرانگا هیچ فەرق نەبوو لە بەینی قوتابی هەژارو دەوڵەمەند، خواردن تێکەڵ دەکرا، جاری وا هەبوو مامۆستاکانیش خواردنیان نەدەهێنا لەگەڵ قوتابیدا بەشدار دەبوون و پێکەوە نانمان دەخوارد.

سلێمانی لەساڵەکانی چلدا وەك ئێستا تەشەنەی نەکردبوو، بەمجۆرە گەورە نەبوو، بۆیە ئەو شوێنانەی سەیرانگا بوون ئەمڕۆ هەموو پڕبوونەتەوەو شوێنەواریان نەماوەو ڕەنگ هەیە زۆرکەس هەر نەزانن ئەو شوێنانە هەبوون یان نا.

زیاتر سەیرانکەر دەچوون بۆ کارێزی وەستا شەریف و سەرچنارو گوێ چەمی چەق چەق و تانجەرۆو قلیاسان و بەکرەجۆو چەمی کۆستەو قۆریە شکاوو کانیباو کانی ماسی و پیرمیکائیل و هۆمەرەکوێر... ئەگەر زیاتر بڕۆشتنایە بۆ ئەزمڕو چایخانەکەی ئەوسای گۆیژە. خۆ ئەگەر بە ئۆتۆمۆبیلیش بووایە لۆرییەك بەکرێ دەگیرا، بۆ پردەکەی زەڵم، واتا ڕێگای هەڵەبجە. بەڕێوەبەری قوتابخانەو مامۆستایەکی لە هەمووان بەتەمەنتر لەگەڵیدا لەپێشەوە سوار دەبوون، باقی مامۆستایان و قوتابیان لەدواوە، بەشەرقی وتن(گۆرانی نیشتمانی و نەتەوایەتی) ئەو ڕێگایە دەبڕرا تا شوێنی سەیرانگا. ئەگەر بڵێم سەیرانکەر ئەوسا دەچوونە مشیراواو سەروەیس کە ئێستا شوێنیان دیار نییەو نەماون، ڕەنگ هەیە زۆرکەس بڕوا نەکەن، چونکە وەیس تۆزێك لە باخچەی گشتی ئێستا بەولاوەتر بوو، لامولیە بەتەواوەتی لای ئوتێل ئاشتییەوە بوو. مشیرئاواش لەپاڵ ئەو گردەدا بوو کە ئێستا ماڵی پارێزەر (کاك کەمال عارف حیکمەت)ی پێوەیە.

ئەو خواردنانەی بۆ سەیران دەبران:—

هێلکەی کوڵاو، یاپراخ، خورماوڕۆن، جارجاریش برنج و جۆرێك شلە، بەڵام زۆری هەرشتی سورەوەکراو بوو وەك شفتەو کفتە عورفایی و قاورمەی گۆشت کە هەندێك ماڵ لە زستاندا دەیان کرد، ئەوەندە بەتام بوو دەست و دەمی پێوە دەخورا، ئەمە جگەلە پێخۆر وەك ترشیاتی تەپەچنەو تەڕەپیازی چوارباخ، هەر کەسەش بەشی خۆی گەلێك زیاتر شەکرو چای دەهێناو قۆری و سەماوەریش دابەش دەکرا بەسەرچەند کەسێکدا هەریەکە یەکێکیانی دەهێنا. دۆلکەی کەشافە هەبوو، لە سەیراندا چا لەوانەدا دەخورایەوە، ئەو دۆلکانەش دەکران بە پشتێنی بەرگی خاکی کەشافەدا، هەرچەندە ئەوسا بەزۆری جلوبەرگی کەشافە باوبوو، بەڵام ڕێگا دەدرا بەرگی کوردیش لەبەر بکرێت ئەو سەردەمە سەر مێزو مشەمای نایلۆن نەبوو بکرێن بە (سفرە). زۆر زۆر ببووایە کلیمێك کە قوتابی دەیهێنا بۆ ڕاخستن، ئەوە

دەتەکێنراو ڕادەخرا ئینجا خواردنەکانی کە لەو ناو قاپ و (سەفەرتاسی)و مەنجەڵی بچووکدا بوون لەسەری ڕیزدەکران. تاکو مامۆستاکان نەیان وتایە فەرموون کەس دەستی بۆ خواردن نەدەبرد، کە خواردنی ئەو ژەمە تەواو دەبوو پاشماوەکەی هەڵدەگیرا بۆ عەسرو نزیك گەڕانەوە، ئەوسا ئەوەی مابۆوە دەخوراو قاپەکان دەشۆران و دەخرانەوە توربەکانەوە.

جاری واش هەبوو پارە کۆدەکرایەوەو گۆشتی پێ دەکڕرا لەگەڵ هەیتوهووتی برژاندن، لەبەرئەوە لەم جۆرە سەیرانانەدا کەس خواردنی تایبەتی لەگەڵ خۆیدا نەدەهێنا.

ئەو یارییە خۆمانیانەی لەو سەیرانانەدا دەکران ئەمانە بوون:—

هەڵپەرکێ: چونکە وەك دەڵێن و باوە (هەر دوو کورد یەکیان گرت، سێهەمەکەیان هەڵپەرکێ و یاپراخە) کە ئەمەش بەڕاستی زەوقی گەل بەرامبەر بە ڕابواردن و خواردنی خۆش پیشان دەدا.

ئاشەبەتەنورێ: لەبەینی دوو تاقمدا ژمارەیان بەقەد یەکتر بێت تاقمێك سوار دەبێت، تاقمێك دادەبێت. ئەوانەی دادەبن بەپێوە خۆیان تۆزێك دەنوشتێننەوەو سەر سەرشانی یەکتری، یەکێکیان سەری پشتێنێکی جلی کوردی یا پەتێك دەگرێت، سەرەکەی تری بە دەستوەستا یاخود سەرۆکی ئەو تاقمەوەیە. کە یاری دەستی پێکرد هەر یەکێك لە تاقمەکەی تر هەوڵدەدا خۆی فڕێ بداتە سەر کۆڵی یەکێك لەوانەی دابوون، بەمەرجێك شەقی وەستای بەرنەکەوێ، چونکە وەستای (دابووەکان) کە سەری پشتێنەکەی بە دەستەوەیە، هەر لەو کەوانەیەدا بەقەدەر درێژی پشتێنەکە دەسوڕێتەوەو دابووەکان دەپارێزێت کە کەس خۆی هەڵنەداتە سەر کۆڵیان، ئەگەر شەقی بەر یەکێك لە تاقمەکەی تر کەوت لەکاتی خۆ هەڵدانیدا یاخود لە دابەزیندا ئەوا ئەو دەستەیە تێدەکەون و دەبێ ئەوان دابن.

دای ماسۆن: نازانم ئەم ناوە لە چ زمانێکەوە هاتووە؟! بەڵام بەوەدا کە (ئیکی ساسۆن)ی لەگەڵدایە، دەبێ یاری سەردەمی عوسمانیەکان بێت. ئەمە یاری مەلاو فەقێکانی مزگەوت بوو، تاکو شاعیری پایەبڵند (سەید ئەحمەدی نەقیب)یش لەشیعرەکانیدا باسی کردووە، ئەم یارییە لای خۆمان (سێ بازو دابوون) دەگرێتەوە.

نەقیب ئەفەرموێ:

لە سێ بازایە دڵ بازی دەکا ناگاتە مەقصودی.

لە بۆ پیرێژنی دنیا ئەگەر دانابێ دانابێ

لەم یارییەدا ئەوەی کە تێدەکەوێ (کە دەدۆڕێ) دادەبێ، دابوون ئەوەیە خۆی دەچەمێنێتەوەو بەهەردوو دەست قولەپێی خۆی دەگرێ، هاوڕێکانی بازی بەسەردا دەدەن ئەوەی کە ئازاو لێهاتوو (دانا) بێت، تێناکەوێ و نای دۆڕێنێ تاکو دابێت (واتا بچەمێتەوەو بازی بەسەردا بدەن)

لاسایی مامۆستاکان: ئەمە گیانێکی دیموکراتیانەی ئەوسای بەینی مامۆستاو قوتابی بوو. قوتابی بەقسەی خۆش و بێ ڕق وکین لاسایی مامۆستای دەکردەوەو ئەگەر کەموکوڕییەکی ببوایە لە قوتابخانەو لەپۆلدا بەشێوەی گاڵتەوگەپ دەری دەبڕی. بەمە مامۆستاکەش پەندی وەردەگرت و جارێکی تر ئەو خەتایەی دووبارە نەدەکردەوە.

(حەکە)ی خوالێخۆشبوو، واتا (ئەوڕەحمان کەریم) یەکێك بوو لە قوتابییە قسەخۆش و قسەلەجێ و قۆشمەکان. جارێك لە سەیرانی لای کارێزی وەستا شەریفەوە بووین، جۆگەیەك ئاو هاتە ڕێمان کە بەری بەرین بوو، هەندێکمان پێڵاومان داکەن و خۆمان لێهەڵکردو پیا پەڕینەوە، هەندێکی تریش بەباز خۆیان گەیاندە ئەو بەرەوە. مامۆستایەکی بەڕێزو خۆشەویستی هەموولایەك هەبوو، ئەو مامۆستای وەرزش و سەرپەرشتیکەری زۆربەی سەیرانەکانمان بوو، پیاوێکی باڵا مامناوەندی بوو ئەویش پێی نەنگ بوو قاچ ڕووت بکات و وەك منداڵەکان بەئاوەکەدا

بپەڕێتەوە، چوو لە دوورەوە گوڕ ببەستێتەوەو بازبدا، هەرچەندە زۆرمان لێکردو وتمان ئێمە لە ئاوەکەدا (بۆت دادەبین) بەسەر پشتماندا بپەڕێرەوە، بێ سوودبوو، چونکە نەك هەر مامۆستا بوو، بەڵکو باوکێکی دڵسۆزی قوتابی بوو، بەگوڕهات و بازیدا، بەڵام بەداخەوە نەگەیشتە قەراخی ئەوبەر جۆگە ئاوەکە، بەڵکو کەوتە ناو ئاوەکەوە حەکە لەوناوەدا بوو، گورج وتی:" گوود بۆی بپێون" مامۆستا بەوە گەلێك رقی هەستا، بەجلی تەڕەوە، ڕایکرد بەشوێن حەکەدا بیگرێ و لێیبدا، نەمان هێشت و دامان ناو وشکمان کردەوەو هێنامانەوە سەرخۆی. ئەو ساخۆی دەستیکرد بە پێکەنین و حەکە هات دەستی ماچ کردو ئەویش وەك باوکێکی دڵسۆز هیچ شتێك لە دڵیدا نەما.

ئینجا بابزانین ئایا ئەوەی حەکە وتی لە کوێوە هاتووە..؟ مامۆستای وەرزش لە سلێمانی، چونکە زیاتر تێکەڵی قوتابی دەبوون، ئیتر بەڕاستی وەك باوك و کوڕیان لێدەهات، بۆیە ئەوەندەی تر دڵسۆزیان دەنواندو ئەگەر قوتابییەك هەنگاوێکی لە دنیای وەرزشدا بۆپێشەوە بنایە ئەوان وەك دەڵێن گەز گەز باڵایان دەکرد. قوتابی کە خۆیان تاقی دەکردەوە لە بازداندا و لەژێرچاودێری مامۆستادا، ئەگەر مامۆستا بازی یەکێکیانی بەدڵ بووایە واتە شەقاوێکی باشی ببڕیایە مامۆستا لە کانگای دڵەوە پێی خۆش دەبوو، بۆیە گورج بە قوتابییەکانی تری دەوت کە شریتی پێوانیان بە دەستەوە بوو (گوود.. باشەی ئینگلیزی)— (بۆی بپێوون) بۆ نموونە قوتابییەك کە (قادر بەگ) کوڕی (نوری بەگی ساحێبقڕان)بوو، بازی باشی دەدا، خەڵك دەیان وت: قادر بەگ بەپێ دەفڕێت لە باتی باڵ.

هەروەها لە قوتابییە دڵسۆزە ئیش ڕاپەڕێنەرەکان، خوالێخۆشبوو (عوسمان دانش)بوو، بەڵام کاك دانش بەلای یاری و وەرزش و شتی وادا نەدەچوو، ئەو پسپۆڕی خواردەمەنی بوو، بۆیە هەمیشە سەرپەرشتیکردنی کاروباری خواردنی سەیران بەو دەسپێررا، ئەویش بەدڵی فراوانەوە ئەو ئەرکە قورسەی دەگرتە

ئەستۆی خۆی (یاخوا وەچەکانی خۆش و سەرکەوتوو بن) ئەو گۆشتەی ئەو دەیبرژان و ئەو چێشتە تەرووبرەی ئەو لێی دەنا بەو رۆنە خۆمانەیەی کە لای (حەمەی شازەمان) دەکڕاو ئەو برنجی بازیانە کە بەتەواوەتی لە مەنجەڵدا خۆی رادەکێشا، وێنەیان نەبوو! بەڵام کاکە عوسمان لەپێشدا خۆی دەبووایە بەرکوڵێکی باشی بکردایە ئینجا خواردنی بە ئێمە دەداو لەگەڵ ئێمەش تێهەڵ دەچۆوە، بەڵام چۆن دەستێکی دەوەشان. خوالێیخۆش بێت جارێکیش سەیرانێکمان کرد بۆ قۆڕیەشکاو (شوێن گەرەکی مامۆستایان تا لای نەخۆشخانەکەی ئێستای (عەلی ناجی) قوتابیەکی کۆییمان لەگەڵ بوو (ئەوسا لە قوتابخانەی ناوەند بووین) بە تەمەن گەورە بوو، دەستی شیعریشی هەبوو ناوی (حیلمی)بوو. کاک حیلمی بەدەم هەڵپەرکێوە کە سەرچۆپیەکەی گرتبوو پارچەیەکی دوورودرێژی خوێندەوە، هەر ئەوەندەم لەبیر ماوە کە زمانی کوردی و عەرەبی و ئینگلیزی تێکەڵ دەکردو دەیوت:

– ستەدی ستەدی یافتی ئیکزمنەیش قد أتی تیچەر مایدری، متی... کەوچکەنا، شئی طویل أبیض... بەمجۆرە دەیهۆنیەوەو (وەصفی) گەلێك شت و رووداوی دەدا بەشێوەیەکی زیرەکانەو (ساخرانە).

پێش ئەوەی کۆتایی بە باسەکە بهێنم (کەباسێکی گەلێك دووو درێژە)، چەند دێرێکم لە رێکخراوی یەکێك لە شاعیرە بەرێزەکانمان لەبیرە حەزدەکەم لێرەدا بیگێرمەوە، چونکە ئەویش دوورودرێژ (وصف)ی سەیران و سەیرانگاکانی دەکات، خۆزگە ئەگەر یەکێك هەمووی لەبیر بێت بڵاوی دەکردەوە. رێکخراوەکە ئەمەیە... چوارشەموان هەرایە، رۆژی بەزم و صەفایە، حوریەت ئاشکرایە، ژیانی ئەوروپایە، کاشکی هەروابوایە.

پیرمیکائیل ببینە، دڵگیروخۆش و شینە، جێی نازو نازەنینە، سەیران و پێکەنینە.

جـێ هـەر قۆریەشـكاوە وێنـەی خۆینـە بینـراوە، بڕوانـی لەهـەر لاوە، جێـی چـنارو لاولاوە(مەبەستی كوڕوكچە).

یارم هەموو بەهاران، پێكەوە بچینە سەیران

بە خۆشی خزم و یاران، هەر ئاوابێت نیشتمان

گۆرانییەكانی وەرزش‌و دیدەوانی

لەهـەموو قوتابخانەكانـدا پێویـستبوو ڕۆژانـی پێنجـشەممە پـێش ئـەوە قوتـابی دەستبكەن بەدەرس خوێندن، هەموو ڕیز بن قوتابییەك بەبـەرگی كەشـافەوە ئـاڵای نیـشتمانی عێـراق هـەڵبكات و ئاڵاكـە بـشەكێنەوە. ئـەو قوتابیـەی ئـەو ئیـشەی پـێ دەسپێرا دەبووایە قوتابییەكی زیرەك و ڕوقایم و بەتوانا بووایە، شیعرێك لـەو شـیعرە ڕێكخراوانەی بخوێندایەوە كە بۆ ئاڵا وتـراوەو دەبووایـە خوێندنەوەكـەش بـەجوانی و دەنگی بەرزو دەست و خۆ جوڵانەوە بووایـە، دوای ئـەوە قوتابیـانیش گۆرانیـەك بـە عەرەبی و یـەكێك بـە كـوردی یـاخود هـەردووكیان بـەكوردی بەمـەرجێك لـە هـەردوو حاڵەتەكەدا دەبووایە گۆرانییەكیان بـۆ ئاڵاكـە بووایـە. گۆرانییـە عەرەبییـەكان وەك (هذا العلم)و (یاعلم الامه أنا معك)...

جا بۆئەوەی ئەو گۆرانییە كوردییانەی ئەو سەردەمە بـاوبوون نەفـەوتێن و لـەبیر نەچنەوە كە سەردەمی كۆنتریش (شەرقی)یان پێ دەوتن كە ئەمـە نـاوی سـەردەمی عوسمانیەكانە، هەندێكیان بەیاد دەكەمەوە كـە هـەموو پـڕن لـە نیـشتمانپەروەری و دڵسوزی لەگەڵ ناوی ئەو كەسانەی كە ئـەو (نـشید)انـەیان بـە شـیعر دانـاوە. ئەمـە جگەلـەوەی كـە شـیعری زۆریـش بـۆ كـشافە– دیـدەوانی دانـراوەو زۆربـەی ئـەو شـیعرانەش لەلایـەن مامۆسـتای گـەورەو نیـشتمانپەروەر مـەلا عەبـدوڵا (زێـوەر)ەوە دانراون وەك:

ئێمە كەشاف و براین، جان نسارانی وەتەن
ڕێگەمان ڕێی حەق و سیدقە، یەك بەیەك پۆلاّ بەدەن
كردەوەی كەشافە، ڕاستی و عەهدو وەفا
سایەبانمان لوتفی خوایە بێغەم و جەورو جەفا
كردەوەی كەشاف، پیشەیی كەشاف سەعی و غیرەتە
ئێمە كەشاف و براین، جان نسارانی وەتەن
ڕێگەمان ڕێی حەق و سیدقە، یەك بەیەك پۆلاّبەدەن
حورە كەشاف، ڕۆحی پاكە، قەلبی صافە وەك بلور
جان فیدایە، بۆ وەتەن، پڕ عەزم و چالاك و جەسور
كردەوەی كەشاف، پیشەیی كەشاف، سەعی و غیرەتە

مامۆستا زێوەر ئەم شیعرەی ڕێك دەخست، خۆشی ئاگاداربوو لە قوتابخانەو كشافەو وەرزش، چونكە خۆی مامۆستای قوتابخانە بوو، بەڕێوەبەرو مامۆستای قوتابخانەی بەرزنجە بوو لەساڵی (١٩٣٦)دا كە خۆم لەو قوتابخانەیەدا قوتابی بووم لەكاتێكدا كە باوكیشم لەبەرزنجە فەرمانبەر بوو.

ئەمەش شیعرێكی مامۆستای نیشتمانپەروەر فائق بێكەسە هەر لە بابەت كەشافەوە:

ئێمە كە شافەی كوردین هەموو بەدەس و بردین
بۆ بەجێ هێنانی خزمەت چست و چالاك و گورجین
ئەمرۆ ڕۆژی غیرەتە وەختی هەوڵ و هیمەتە
با هەمووما تێبكۆشین دەربچین لەم وەحشەتە
ئێمە كەنەوجەوانین هەر بۆ حزمەت خولقاوین
بۆ هەمووما لازمە قەدری وەتەن بزانین

بێگومان بێکەسیش وەك مامۆستا زێوەر هەر مامۆستای قوتابخانە بوو تاکو ساڵی (١٩٤٨) کە فەرمانی یەزدانی لە هەڵەبجە بەجێ هێناو لەسەر ئەو شیعرە نیشتمانیانەی چەند پەتپەتی پێکراو گیراو دوورخرایەوە بۆ خوارووی عێراق و هێنرایەوە.

ئینجا دێینە سەر ئەو گۆرانیانە (شرقی– نشید)ی لەساڵەکانی بیست بەدواوە تاکو پەنجاکانیش لە قوتابخانەکاندا بڵاوبوون.

١ـ (پیرەمەگرون. شیعری– مامۆستا زێوەر. وەزنی: بزبرنجی الابدنزونی تورکی).

پیرەمەگرون مقدسی دۆستی دایمی کوردی
بەم مەنزەرەی شیرینەوە دافعی سەد نەوع دەردی
قامەتی بەرزی تۆ دامەنی سەوزی تۆ
نیشانەو ڕەمزی تۆ باعیسە لەبۆ نەهێشتنی میحەن
فەسڵی زستان بەرگی سپی ئەپۆشی و چویتە عاسمان
سەیری هەموو دنیا دەکەی تۆی شاهەنشای شاخەکان
کۆمەڵی گەوهەری هەیکەلی زەفەری
لابەری کەدەری باعیسە لە بۆ پێشکەوتنی وەتەن
چونکە دۆستی ئاجدادمانی نووری چاوی کوردانی
بەردت هەموو، دانەی گەوهەر لائقی فەخرو شانی
قامەتی بەرزی تۆ دامەنی سەوزی تۆ
نیشانەو ڕەمزی تۆ باعیسە لە بۆ نەهێشتنی میحەن

٢– (تانجەرۆ. شیعری– مامۆستا بێکەس. وەزنی: مارشی تایبەتی)

ئەی تانجەرۆ، کەوسەری هەموو خاکی کوردستانی خۆمانی
بەر ئاوی تۆ، سەربەرزق و خێر، پڕ دەغڵودانی زۆر جوانی
توصیفی تۆ قەت نایەت تەحریرو نووسین
هێندە پڕ فائدەی جوانی باعیسی فەخری کوردانی
خوڕەی ئاوەکەی تۆ، هەموو غەمێك لەدڵ ئەبا
سەوزایی دەردی تۆ عالەمێك پڕ سرور ئەکا
مەنزەرەی تەبیعی، هامتای بەهەشتی فیردەوس ئەکا

٣ـ (عیلم. شیعری– م. نوری واتا (شێخ نوری شێخ صالح)و عەلی کەمال واتا (عەلی باپیر ئاغا). هەردووکیان پێکەوە دایان ناوە، لەسەر وەزنی گۆرانی: ئەی وەتەن

عیلمە میللەت نائلی جاهو شکۆوشان ئەکا
دایەی پاکیی وەتەن، پڕ نەشئەو و خەندان ئەکا
واستەی عیلمە بەشەر ئەمرۆ، کەمانەند؟ تیور
وابەسەر ئەوجی سەماوە، سەیر ئەکاو تەیران ئەکا
واسیتەی عیلمە، کەئەمرۆ، هەر وەکو ماسی بەشەر
کەشفی قەعری بێکرانی، بەحری بێ پایان ئەکا
واسیتەی عیلمە، کەکولومب ناوی دائم زیندوە
واسیتەی عیلمە، کەواستو کەشفی هندستان ئەکا
واسیتەی عیلمە، کە پێنجوینی و زەهاوی و مەولەوی
ناوی پاك و عالیان ئەحیای کوردوستان ئەکا
ئەم حەدیسە بۆ عیلم، تەرغیبی ئینس و جانئەکا

٤ـ (ئەی وەتەن. شیعری– مامۆستا زێوەر، وەزنی لەسەر نەشیدی (نحن لم نخلق)..

ئەی وەتەن چەند خۆشەویستی، ڕۆحی شیرینی منی
مەزرەعەی توخمی نشاتی و باعیسی ژینی منی
بێتوگەر من کۆهەکەنبم وەسلی شیرینم یێ
تیشەیی نادەم لەبەردی، تۆی کە شیرینی منی
گەرچی ئەرزی، هێند بڵندی، وەختە لایمن بچیە عەرش
واسیتەی سەربەستی، و جێگای ئایینی منی
ئیفتیخاری میللەتی، تۆی مادەرێکی میهرەبان
خوا هیلالیشی بەتۆدا ماهو پەروینی منی
نەو بەهاران بەو هەوای زۆر سافەوە وەك جەننەتی
فەسڵی زستانیش سەراسەر باخی نەسرینی منی
بۆچی من جسم و گیانی خۆم بە شاباشت نەکەم
خاکڕاهو حوکمڕانی عیزو تەمکینی منی
ئارەزوو و فیکری سیاحەت ناکەم ئیتر ئەی وەتەن
تۆ لە جێگای قاهیرەو تاران و بەرلینی منی

٥ـ (بولبول. شیعری– مامۆستا زێوەر. لەسەر وەزنی بەهاران چ مەحزوون)
مەناڵێنە بولبول کەوەختی فوغانە
لەسەرچڵێ، نەماگوڵێ، نیشانەی خەزانە
دەربەدەربە، خاك بەسەربە، تاکوماوی بێزەرەربە
وەتەن بانگی کردم، بە ئاوازی مەحزوون
کەوا ئەوەڵی سوبحە، هەستە بەیانە

خوێندنت بێ، غیرەتت بێ– تالە دنیا حورمەتتبێ

٦ـ (ئێمە وا دائما. شیعری– مامۆستا زێوەر. وەزنی: (هکذا دائما نمشی..).

ئێمە وا دائیما، بەدڵ و بەگیان
سەعی ئەکەین، هەوڵ ئەدەین بۆ تەرەقیمان
تاکو خزمەت بکەین، بۆ وولاتمان
بۆ تەعالی بۆ تەرەقی، فەرزە ئیجتیهاد
بێ ئەزیەت، بێحەمیەت، ناگەینە مراد
شەرتە بۆ میللەتی، بێ عیلم و بێکەس
شەوو ڕۆژ تێکۆشێت نەفەس بە نەفەس
لەگەڵ هاو قەومدا دەست بخاتە دەس...

٧ـ (بولبول. شیعری– مامۆستا زێوەر. وەزنی (سمعت شعرا للعندلیب).

بولبول بەنەغمەی دڵکێش و خۆشی
گوڵزاری پڕکرد دەنگ و خرۆشی
بانگیکرد خەڵقە، سەربەست خولقاوم
لەم باغ و دەشتە ڕووناکە چاوم
بەشەوق و خۆشی لەم گوڵ بۆ ئەو گوڵ
بەهەوەس ئەچم لەم چڵ بۆ ئەوچڵ
لەناو درەختا، ئەکەم هێلانە،
سەرم سێبەرە، فەرشم گوڵانە
کە، بای سەحەر، ئەشنێتەوە
لقی گوڵەکان ئەلەرێتەوە

چەندم پێخۆشە، نەغمەی ئازادی
بۆخۆم ئەخوێنم بەشەوق و شادی

٨ـ (نەورۆز. شیعری— پیرەمێرد. وەزنی(هیا نهوضا للعلی)
مژدەبێ سالْ گەڕایەوە— ئاگری نەورۆزكرایەوە
بەفری زستان توایەوە— گژوگیاو گولْ ژیایەوە
نوخشەبێ لە كوردی هەژار
گولْ لەباخدا، خۆی ئەنوێنی— بولبول بەڕوویدا ئەخوێنێ
هەور مرواری، ئەپرژێنێ— شەمالْ، زیندەگانی دێنێ
نێرگس مەستەو چاو بەخومار
وافەرشی چیمەن، راخرا— گولاڵە، بوو بەشەوچرا
گولْ دەستیان بەست وەكبرا— نەسرین و لاولاو تێكچڕا
هاتنە لەنجە، سەروو، چنار
بولبول شەو بەئاواتەوە—بادەی شەونم ئەخواتەوە
دەڵێ، وا نەورۆزهاتەوە— یەزدان دەرووی لێ بكاتەوە
ئێمەش پێبكەوینە بەهار
وا جەژنی ڕاستەقینە كە نەورۆزە هاتەوە
یەزدان گەشایش بە بەهارمان بداتەوە
سەر هەرچلێ، بە نەوایەكی بلبلی
بەزمێكی جەم بێ پێكەوە، شاد بێ هەموو دڵی
وەتەن پێی ببێ بەگوڵزار

٩ـ (هەڵسانی دەمی بەیانیان. شیعری– پیرەمێرد. وەزنی (اقـوم فی الـصباح قبـل الشمس)

چەند خۆشە هەڵسانی دەمی بەیانیان
بۆ رۆحی صاف، نور دەبارێ لە ئاسمان
لەجێ هەستام، جریوەی چۆلەکەهات
چاوم شت و جلمگۆڕی ڕۆژ هەڵات
چام خواردەوەو، جانتام گرت بەدەستەوە
گەیشتمە مەکتەب، چوومە صنفی دەرسەوە
شکور چابوو، بەدەرسما گەیشتم
دیتەزوو هەڵسابووم، چاك تێگەیشتم
بۆیە حەز لە خوێندن و مەکتەب ئەکەم
بە خوێندن ئاوا دەبێ وڵاتەکەم

١٠ـ(مكتب):

مەکتەبە چاوی وەتەن و بیبیلەی روونی میللەتە
گەرنەبێ مەکتەب، وەتەن کوێرێکی ساحێب زیلەتە
خەڵقی تازەپێگەیشتووی، میللەتن ئەم مەکتەبە
هەروەکو باخە، موعەلیم باخەوانی جەننەتە
بورجی ڕۆژی ئاسمان و دەوڵەتە مەکتەب ئەگەر
ئارەزووتانە وەکو ڕۆژ شوعلەدەرین فرسەتە
تربیە و تعلیم ئەباتە ڕیزی انسان وەحشیان
بێ علم انسان لە ژێر باردا خەریکی وەحشەتە
میللەتی کورد، وابەشیدەت، چاوەڕوانیمان ئەکەن

تێبگەین و پێبگەین، زەحمەت نەتیجەی ڕەحمەتە
هەردەمە تامیٚ ئەدا، هەرچی بچیٚ پڕقیمەتە
هەرکەسیٚ مەکتەب بەجێیەکی مقدس دانەنیٚ
بزانە کە ئەو کەسە محکومی موت و نەگبەتە

١١ـ (تازە گوڵی چیمەنین. شیعری– پیرەمێردی نەمر. وەزنی (یا بنی العراق استفیقوا).

تازە گوڵی چیمەنین بەرخە کۆرپەی وەتەنین
ئێمە کەدەستەی کچین هەمو بۆ مەکتەب ئەچین
پێغەمبەر خۆی فەرمویە بەهەشت لە ژێر پێی دایکانە
بەڵام دایك ئەوانەن عیلم و فەنیان ڕەوانە
تا سەویەی کچانمان بەرز نەبیٚ لە ئیدراکا
ئەولادی چاك پێناگا وەتەن تەرەقی ناکا
ئێمە حەز لەشەڕناکەین بەهیوای خوێندن وچاکەین
نەتەوەی باش پەیداکەین وێرانەمان ئاواکەین

قوتابخانەی (ڕوشدیەی عەسکەری) لە سلێمانی

ئەم قوتابخانەیە بەهیمەت و هەوڵدانی هەرە گەورە پیاوی کورد (سەعید پاشای خەندان) هاتەدی، (حسین پاشا)ی باوکی یەکە پیاوی سەردەمی بابانەکان دوای (ئەحمەد پاشای بابان)بوو. کە میرنشینی بابان لەلایەن عوسمانیەکانەوە تێکدراو ئەحمەد پاشاو دەستەو دایەرەیان بەرەو (ئەستانە– ئەستەمبوڵ)برد، حسین بەگ لەگەڵ پاشادا ڕۆیشت ڕۆژێك کە سەعیدی کوڕی حسین بەگ دەگەڕێتەوە بۆماڵەوەو

هەواڵی باوکی دەپرسیّ، دایکی بەگریانەوە وەڵامی دەداتەوە کەوا لەگەڵ پاشادا بردیانن بۆ ئەستانە، دەمودەست سەعید ولآخێك لە حەوشەکەیانا بەسراوەتەوە دەچێت زینی دەکات و سوار دەبیّ، هەرچەند دایکی تکای لێدەکات نەڕواو بەجێیان نەهێڵیّ بیّ سوود دەبیّ بەغار دەڕوات لەولای کانی شەیتانەوە بە باوکی و ئەوان دەگات هەرچەند ئەویش پێی دەڵیّ بگەڕێرەوە ئەمە ڕێگای هاتونەهاتە بیّ سوود دەبیّ لەگەڵیان دەڕوات، بەڵام کە دەگەنە ئەستانە لەڕاستیدا سوڵتان ڕێزێکی زۆریان دەگرێت و سەعید دەخەنە قوتابخانەی (حەربیەی سوڵتانیە) کە تایبەت بووە بە دەستەو دایەرەی سوڵتانەوە.

سەعید وردە وردە کە لە قوتابخانە دەردەچێت پێشدەکەوێت و دەگاتە پلەی وەزیری دەرەوەو سەرۆکی ئەنجومەنی (ئەعیان)و سەدەها پیاوی لە کوردەکانی خۆمانی پێگەیاندو یارمەتی ئەو کوردانەی لە ئەستانە بوون دەدا ئەم پیاوە باوکی (شەریف پاشا)ی نوێنەری کورد بوو: لە کۆنگرەی ئاشتیدا لە پاریس.

قوتابخانەی ڕوشدیەی عەسکەریەش چەپکە گوڵی سەعید پاشای ناوبراو بوو کە پێشکەشی شارەکەی خۆی کرد، چونکە ئەم مەکتەبە تەنها لە ئەستەمبوڵ و بەغداو سلێمانی هەبوو، نە لە کەرکوك و هەولێرو نە لە موسڵ نەبوو. تاکو دوای ئەویش (ئەعدادیەی مولکی– مقابل بە ناوەندی ئێستاو هەروەها ئیبتدائی مولکی) هەر لەشاری سلێمانی و بەهیمەتی ئەو پیاوە گەورەیە کرانەوە.

ئیبتدائی مولکی سیّ ساڵ بوو، بەڵام ئەعدادیە پێنج ساڵ بوو کە تەواوکرایە ئەو کەسە دەچووە (حقوق) یا مەکتەبی سوڵتانی یاخود بە مووچەخۆر دادەمەزرا.

ڕوشدیەی عەسکەری کە لە سلێمانی کرایەوە، سەعید پاشا وای لە قەڵەمدا کە قوتابییەکانی سلێمانی هەموو بەتواناو زیرەکن و شایەتی قسەکەشی پیاوە پێگەیشتوانەی سلێمانی بوون هی ئەو سەردەمە کە لە ئەستانە بوون.

ڕوشدیەی عەسکەری سێ پۆل بوو. دەرسەکانی بەتورکی دەوترانەوە کـە زمـانی ڕەسمی ئەو کاتە بوو کە هـەموو وڵات لەژێرچـنگی عوسمانیەکانـدا بـوو. شـوێنەکەی قوتابخانــەی (فەیــصەلیە)ی جــاران بــوو کــە بــازاڕی ئێــستای عەســرییە لــەخوار سەراوەیە.

ئــەم قوتابخانەیــە نزیکــەی (٣٠–٤٠)ســاڵ دەوامــی کــرد. بێجگــە لــە مامۆســتا تورکەکان (خواجە فەنی– عەزیزی وەسماناغا) مامۆستای (خەت)بوو (مەلا ســەعیدە فــەنی کابــان) مامۆســتای دیــن بــوو، زێــوەرە فــەنی شــاعیر مامۆســتای عــەرەبی و قەواعیدی عەرەبی بوو (عیرفانە فەنی (برنجی معلـم– واتـا مامۆسـتای یەکـەم) بـوو. بەڕێوەبــەر ســەردەمێك (حــاجی فــەتاح ئەفەنـدی)بـوو. ئــەو پیــاوە گەورانــەی لــەم قوتابخانەیە خوێندویانە:

(تۆفیق وەهبی، ئەمین یومنی (مامی حسین نـازم) نورئەلـدین مـەحمود، ئـەمین زەکی بەگ، حاجی مستەفا پاشای یامولکی...)

هەرچی بچووایە ئەم قوتابخانەیەوە بە ئەفسەر دەردەچوو، وەك وتمان سێ ساڵ لە سلێمانی دەیان خوێند، دوای ئەوە لەسەر حسابی میریی دەنێرانـە بەغـدا لـەوێش سێ ساڵ دەیان خوێند، ئینجا دەیان ناردن بۆ ئەسـتەمبوڵ لـەوێش هـەر سـێ سـاڵ دەیان خوێند کە تەواویان دەکرد ئەو کەسەی زیرەك بووایە (درجە)ی بەرزی بهێنایە دەیانخـستە ئەرکانــەوە، دوو سـاڵیش لـە ئـەرکان دەیـان خوێنـد. ئەوانـەی چـوونە ئەرکانەوە:–

ئەمین زەکی بـەگ، تۆفیـق وەهبـی بـەگ، نورئەلـدین مـەحمود، حـاجی مـستەفا پاشـای یـامولکی، فــەرج فــەهمی کــوڕی ســەی مــەحمود کــە ئــەویش لــە دوایـدا لــە ئەسـتەمبوڵ بووبـە (خزینــە نـازڕی– وەزیـری مالیــە)و لــەم دواییەشـدا (عەبـدوڵڵای عەزیری لاوە)بوو بە پاشاو سەرۆکی ئەرکانی سوپا لە ئەستەمبوڵ.

حوجرەکەی خواجە فەنی

بەبۆنەی ناوهێنانی خواجە فەنییەوە دەڵێم: خواجە لەقەبی پیاوی خوێندەواری ئەو سەردەمە بوو، خۆی ناوی (عەزیزە فەنییەو کوڕی وەسماناغای کوڕی حاجی کەریماغای ڕۆقییە)، (حاجی مەحمود سامی) خوالێخۆشبوو کە هەر لەو بنەماڵەیەیە وەختی خۆی پێی ڕاگەیاندم کە حاجی کەریماغا لە سەرەتاوە خۆی یاخود پێش ئەو لە گوندی (هۆمەرە سێنان)ی ناوچەی پێنجوینەوە هاتوونەتە سلێمانی.

خواجە فەنی خۆشی پەروەردەی حوجرەیەو لە حوجرەدا پێگەیشتووە، بەڵام چونکە زیرەك و بەتوانا بووە، ئەو حوجرەیەی کردۆتەوە کە گەلێك قوتابی پێگەیاندو زۆری پیاوە گەورەکانی سلێمانی وەك ئەمین زەکی بەگ، تۆفیق وەهبی بەگ، تۆفیق بەگی تابور ئاغاسی باوکی ئەحمەد بەگی متصرف، بابەکر ئاغای پشدەری حاجی ڕەشیدی سەعیدی قادر ئاغا، شەفیق بەگ و حەمدی بەگ کوڕانی ڕەشید پاشا، حاجی حەمە ساڵح بەگ، حەمە بەگ قادر پاشاو ساڵح پاشای مەحمود پاشا غواس، هەموو لەو حوجرە پیرۆزەدا خوێندویانە. حوجرەکە لەخوار مزگەوتی گەورەوە بوو لە کۆنە ماڵەکەی شێخ ڕەئوفی شێخ مەحمودا کە ئێستا ڕیزە دوکانە یاخود بازاڕە.

دەرسەکانی حوجرە کە زۆری بەزمانی فارسی بوون و هەندێکیشی بەزمانی تورکی (چونکە ژێردەستەی عوسمانی بوون) کوردی هەر ناوی نەبوو، تەنها (ئەحمەدی)ی حاجی شێخ مارفی نودێ نەبێ، کە فەرهەنگێکی عەرەبی — کوردی بوو، گوایە وەختی خۆی شێخ مارف بۆ حاجی کاك ئەحمەدی کوڕی دانا تاکو فێری عەرەبی و کوردی بێ و هەر بەناوی ئەویشەوە ناوی ناوە (ئەحمەدی) دەرسە فارسییەکان: گوڵستانی شێخی سەعدی و بوستان، خواجە حافزی شیرازی تاریخی نادری (نادر شاە) لەم دواییەدا هەڵگیرا، لە زۆر شوێنا باسی شکستی تورکەکانی تیادا بوو، هەروەها مێژووی فارسی لە (کەیومەرزەوە... هەتا دوایی) کتێبە

تورکییەکان: زیاتر قەواعدی زمانی تورکی بوو و هەرکەسەش بیویستایە خۆی دەرسی بۆ خۆی هەڵدەبژارد.

لە سەرەتاوە لەم حوجرەیەدا دەبووایە قورئان بخوێنرایە ئینجا (سمایل نامە) حوجرەکەش دوو لق بوو یەکێکیان بۆ گەورەو ئەوی تر بۆ بچووك، دەرسی خەت و خەتخۆشی لەم حوجرەیەدا زۆر گرنگی پێ دەدرا.

حوجرەکانی تری ئەو سەردەمەی سلێمانی:

- حوجرەی مەلا سەعیدی زلزڵەیی (کە ئەویش هەر خواجە فەنییان پێ وتوە، چونکە خوێندەوارێکی دیارو شارەزابووە). ئەم پیاوەش بەناوبانگ بووە، بۆیە لە حوجرەکەیا: (ئەمین زەکی بەگ میرزا فەرەجی حاجی شەریف حاجی سەعید ئاغاو حاجی حەماغاو محیدینە فەنی و ئەحمەدی حەساناغاو زۆری تر) لەوێ دەیان خوێند. ئەو دەرسانەی لێرە دەوترانەوە، هەروەك دەرسەکانی حوجرەی خواجە فەنی بوون.

- حوجرەی مەلا عەبدوڵڵای گەلاڵە کە پیاوێکی زیرەك و بەتوانا بوو لە مزگەوتی(شێخ ئەورەحمانی عازەبانی) بوو...

- حوجرەی مەلا فەتاحە سورە (مەلا خڕە) لە گەڕەکی سەرشەقام بوو.

- حوجرەی مەلا عەبدوڵڵای هەمزە لەناو بازاڕا لای قەیسەری نەقیبەوە بوو.

سەرچاوە: لە پەنجاکانی سەدەی ڕابردوودا ئەم زانیاریانەم لە خزمم خوالێخۆشبوو (تاهر بەگی جەمیل بەگی بابان) وەرگرتووە.

مێژووی (پیر)ەکانی سلێمانی و دەوروپشتی

چەند شەخسێك هەن کە(قسن) یان بۆ کراوەو تائێستاش هەندێك لەو قسنانە ماون. کە هەریەکە گۆڕ یا جێنزرگەی پیرێکن کە لای خەڵکەکە گەلێك پیرۆزن و لە کۆنەوەو بگرە تا ئەمڕۆش (بەڵام کەمتر) مرۆ دەچن بۆ زیارەتیان و نەخۆش دەبەنە سەریان بەهیوای چاکبوونەوەیان، جا ئایا ئەو پیرانە یاخود وەك لای خۆمان کە پێیان دەڵێن ئەو شەخسانە کێن؟

پیرەمەگرون:—

کە بەرزترین چیای نزیك سلێمانیەو بەرزاییەکەی (٩٧٠٠) پێیە لە ڕووی دەریاوە، چیایەکی بە شان وشکۆو بەسامە کە لەدوورەوە خۆی دەنوێنێ و بەفری سەر هەندێ لوتکەی ساڵ دوانزەی مانگ ناتوێتەوە.

خوالێخۆشبوو تۆفیق وەهبی بەگ دەڵێت:" پیرەمەگرون و شاخەکانی تری وەك لوتکەکانی (چاور)و (باخیان)و (تەلان) هەموو لەو پاڵەپەستۆیە هاتوونەکایەوە کە لەخوارووی و ڕۆژئاوایەوە بۆی هاتووە لە ئەنجامی ڕۆچوونی ئەو زنجیرە چیایەی ناوەڕاست کە سێ دۆڵی لێ پەیدابووە دۆڵی قزلەرو دۆڵی مێرگەپان و دۆڵی سورداش."

دوای ئەوە مامۆستا وەهبی دەڵێت:" ئەو شاخە لووتبەرزە سەرکێشە بەرامبەر بە هەموو ڕووداوێك وەستا، لەکاتێکدا کە خوا دەشتی سلێمانی و چیاکانی و دۆڵەکانی و چەمەکانی بە ئاژەڵ و کشتوکاڵیانەوە پیرەمەگرونی بۆ کردبوون بە سەنگەر تاکو بیانپارێزێت. پیرەمەگرونی پیرۆز کە چەندەها شیعرو گۆرانی پیا هەڵدراوەو بەرزاییەکەی بەمەتر (٢٦٨٤)مەترە."

مامۆستایان (د. تەها باقرو فوئاد سفر)یش لەم بابەتەوە دەڵێن:" پیرەمەگرون بەرزترین چیای نزیك سلێمانییەو لە کتێبی گەشتیارەکاناو خەریتە کۆنەکانا ناوی بە

(پیر عومەر گدرون. واتا باپیرە عومەری وەلی) هاتووە، هەندێك لە نووسەران وادەزانن کە ئەمە چیای (نصیر)ە کە گەمێی نوحی بابلیەکانی (ئۆتۆنبشتم)ی لەسەر گیرساوەتەوەو ئەم چیایە بەناوی (نصیر شاخی گۆتی) بەناوی گۆتیەکان کە لەگەڵ (لۆلۆ)کانا لەزوودا لەناوچەی سلێمانیدا ژیاون." مامۆستا تۆفیق وەهبی لە بابەت پیرەمەگرون خۆیەوە دەفەرموێ:" پیرەمەگرون یەکێکە لە (پیرەکانی باتینی- ئیسماعیلی کۆن، یاخود پیرەکانی کاکەیی و مێژووی دەگەرێتەوە بۆ سەدەی دەهەمی کۆچی. رەنگ هەیە ناوەکەی خۆی (پیر عەنبەری گودروون) بێت کە لەبنەچەدا (گوردوون)ە کەوا لە دامێنی لوتکەیەك لە لوتکەکانی شاخەکەدا نێژراوە کە ئەم لوتکە سەرکێشە لەدەوری بەردا دەیان پەرست دوای ئەوە بووبە پەرستگایەك کە قوربانیان بۆ خوای نەتەوە کۆنەکان تێدا پێشکەش دەکرد.

هەروەها مامۆستا وەهبی دەڵێت:" رەنگ هەیە شای بابل (نەبوخوز نەصر)کە ئێمە (بەختنەسر)ی پێدەڵێین کە بورجی عەجایەبی بابلی دروستکرد لاسایی ئەم لوتکە بەرزەی کردەوە بۆئەوەی ژنە خۆشەویستەکەی (امیتیس) کچی ئیمپراتوری شای مادەکان (ئیشتو فێگو) پێ رازی بکات کە سەردەکەوتە سەری بۆئەوەی خوا پەرستی خواکەیان (دیاوس پیتەر بێنێتەجێ- خوای ئاسمان)و خوای رووناکی و پەیمان و راستی پشتگیری هەموو دۆڵ و دەروگوندو دەشت(میژە)ی بوزورگ".

ئەوەبوو رۆژگار وای هێنایەوە کە تۆفیق وەهبی خۆی و لەسەر راسپاردەی خۆی دوای وەفاتی لە لەندەنەوە بەو هەموو رێگا دوورودرێژەی فرۆکەو ئۆتۆبۆمبیل و هەڵگرتنی بەسەر شانەوە هێنرایەوە سلێمانی بۆ ناشتنی لەپاڵ پیرەمەگرونا کە ئەویش لە رۆژی (١٩٨٤/١/١٥)دابوو. لەم بابەتەوە (کەمال رەئووف محەمەد) نووسیویە دەڵێت:" هەرچەندە ئەو رۆژە سەرەتای چلەی زستان بوو رۆژێکی مێژوویی بوو، چونکە پیرەمەگرونی دێرین و پیرۆز وەك سالان بەرگی بەفری ماتەمینی نەپۆشیبوو.. نەوجەوان و پیرەکانی کوردستان و سلێمانی.. وەك پڵنگ

بەچیادا هەڵدەگەڕان.. دڵگەرم و یەك بوون بەلێدانی دڵ بەهەناسە بە تەماشا بەبڕوا... دیارە پەنهانییەك هەبوو تۆ بڵێی خەمۆ بوو بێت؟ باوەڕناکەم، بەڵکو دەڵێم هەموو لە ئاهەنگێکدا بوون کە بۆنی هەزاران ساڵی پێشووی لێ دەهات بۆ ناشتن نا بۆ پێشوازیی پرشنگێکی ڕۆژی پێشکەوتن کە هاتەوە لای باپیرە گەورەی کە چەند ساڵ بوو بە جەستە نەك بەگیان لانەواز بوو. تۆفیق وەهبی لە لەندەندا دڵی جەستەی لە گیانەڵادا بوو، بەدووا هەناسەیشی دووا وشەی نووسی کە وەسیەتی: بچێتەوە ئامێزی پیرەمەگرون. مەلا عەبدوڵلای (زێوەر) کە ڕۆڵەیەکی دڵسۆزی شارەکەیە پیرەمەگرونی لەبیرنەکردووە، ئەوەتا ئاوا پیای هەڵدەدا کە کردوویەتی بەڕەمزو دەڵێت:

پیرەمەگرون مقەدسی... دۆستی دایمی کوردی
بەم مەنزەری شیرینەوە. دافعی سەد نەوع دەردی
قامەتی بەرزی تۆ دامەنی سەوزی تۆ
نیشانەو ڕەمزی تۆ باعیسە لە بۆ نەهێشتنی میحەن
فەسڵی زستان بەرگی سپی ئەپۆشی و چوویتە ئاسمان
سەیری هەموو دنیادەکەی تۆی شاهەنشای شاخەکان
کۆمەڵی گەوهەری هەیکەلی زەفەری
لابەری کەدەری باعیسە لە بۆ پێشکەوتنی وەتەن
چونکە دۆستی ئەجدادمانی نووری چاوی کوردانی
بەردت هەموو دانەی گەوهەر لائقی فەخروشانی

ئەم شیعرە کرابوو بە گۆرانی (نەشید)ی قوتابخانە لەسەر وەزنی گۆرانییەکی تورکی (بزبرنجی الا بدنز) دەوترا.

ئەوەی شایانی باسە (مستر ریچ) شاخی پیرەمەگرون بە(غودرون) ناو دەبات دەڵێ لە دوورەوە چیایەکی تاریك دیارەو لە تەوقە سەرەکەی چالاّییەك یا حەوزێك هەیە کە بەفری تیا گرد دەبێتەوەو دەیبەستێ و لە هاوینا بەکار دەهێنرێت.

پیرمیکائیل:

شەخسێکە (یاخود جێ نزرگەو مەقامی) شەخسێکە لە رۆژهەلاّتی سلێمانی بەسەر بەرزاییەکەوە بە نزیك رێگای (قرگەو هۆمەرەکوێر) مامۆستا (مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس) لەیادی مەرداندا دەفەرموێت:" پیرمیکائیل یەکێکبووە لە ئەولیاو صالّحانی رۆژگار. ئەم زاتە لە نەوەی خەلیفەی سێهەم حەزرەتی (عوسمانی کوڕی عەففان)ەو لەساڵی (٧٣٨ هـ)دا کۆچی کردووە بۆ ناوچەی (جوانرۆ)ی سەربە شارستانی (سنە) لە کوردستانی ئێران و بەڕێ نوێیکردنی موسوڵمانان لە دێی (دەوران)کە دێیەکە لە نزیك چەمی سیروان لە ناوچەی جوانرۆ دانیشتووەو لەوێ کۆچی دوایی کردووەو قەبرەکەشی هەر لەوێیە. پاش خۆی بە ماوەیەك نەوەکەی هاتوون بۆ ناوچەی قەرەداخ و سەنگاو لەوێ نیشتەجێ بوون.

ئەم نووسینە لە باسی (مەولانا خالیدی نەقشبەندی)دا دەهێنێتەوە کە دەڵێت: (مەولانا) ناوی (خالیدە)و کوڕی (ئەحمەدی کوڕی حوسەین)ەو لە تیرەی جافی میکایلییەو دایکی مەولانا ناوی (فاتمە)یەو لە ساداتی (پیرخدری)یە. مکایەلی تیرەیەکن لە جافی کۆچەری لە نەتەوەی پیرمکائیلی کە مشهورە بە پیرمیکائیلی شەش ئەنگووس (شەش پەنجە) کوێزی زستانەیان لە ناحیەی قەرەداخی سەربە شارستانی سولەیمانی ئێستا بووە. بە هاوینانیش چوون بۆ کوێستانە تایبەتییەکانی خۆیان لە کوردستانی ئێران، بەلاّم ئێستا خانەنشین بوون و گەرمیان و کوێستان ناکەن و دەڵێت مەولانا لەساڵی(١١٩٢ هـ) لە شاری قەرەداخ لە دایکبووەو لەساڵی (١٢٤٢)دا وەفاتی کردووە.

پیرمیكائیل بەهۆی بـەرزی شـوێنەكەیەوە كـە بەسـەر هـەموو لایەكدا دەڕوانێت خەڵكی بۆ زیارەت بیَ یاخوو بۆ سەیران ڕوویان تێدەكرد هێجگار لە بەهاردا دەبوو بە شایی و هەڵپەڕكیَ، بۆیە فائق بێكەس بەم پارچە شیعرە ڕازاوەیە یادی كردۆتەوە..

پیرمیكائیل ببینە
دلگیرو خۆش و شینە
هەروەك تاوس ڕەنگینە
جێی بەزم و هەڵپەڕینە
سەیران و پێكەنینە
پڕ نازو نازەنینە.

شێخ عەباس (شێخەباس)

ئەم شێخە باسە (قوتب) یان پێوتووە. شەخسێك بـوو لـە خـوار سـولەیمانییەوە نزیك بە ڕێگـای (قـەرەتۆغان)و بەرامبـەر ماڵـەكانی (وڵوبـە). لـەكاتی خۆیـدا ڕێگـەی شـێخەباس لەسـەر گردێكـی پـان و فـراوان بـووە، دارەكـە ئەوەنـدە گـەورەبوو كـە بەئاسانی لە چەند لاوە گوریسیان پیا هەڵواسی بوو بۆ جۆلانـەو دیلانـیَ، بـەڵام دوای هـاتنی عوسمانیـەكان دارەكـەی شێخەباسـیان بڕییـەوە، ئـەوە ئـیتر شوێنەكەشـی لەبیرچۆتەوە. (حەزرەتی نالی) لە دێڕە شیعرێكیدا دەپرسیَ..

ئێستەش بە بەرگەو بارە عەلەم داری شێخەباس؟
یابیَ نەواو بەرگە گەڕاوە بە شەخسی عوور؟

ئەمە ئەو شوێنە بـوو كـە لەدواییـدا بووبـە گـەڕەكی جوولـەكان لـە خـوار شـاری سلێمانییەوە.

پیرمەسور:

لە ژوورووی شاری سلێمانی و لـە گـەرەکی مەلکەنـدی شەخـسێك هەیـە پێـی دەڵـێن (پیرمەسـور) کـە کـورتکراوەی (پـیر مەنـسور)ە شـوێنەکە گـۆڕێکی تیایـە لـەژێر پیرەدارێکداو بە بەرد وشکە کەڵەکی لـە دەوروبـەر کـراوە لـق و پـۆپی دارەکـە زیـاتر قوماشی سەوزو سپی پێوەیە. ئەم شەخسە (زەیوان)ی هەیە زەیـوان ئـەو کەسـەیە کە خزمـەتی قـسنەکە دەکـات و کـە خـەڵکیش دەچـن بـۆ زەیـارەت دەسـت دەبـەن شتێکی دەدەنێ. لە چلەکانا زەیوانەکەی (باجی ئامینە) ناوێك بـوو کـە خانووەکـەی نزیك بە قسنەکە بوو.

حـەزرەتی نـالی لـە چـامە دووردرێژەکـەیا کـە ئـەحواڵی سـلێمانی دەپرسـێت دارەکەی پیرمەسوری لە بیرنەچووە هەر کە دەڵێت:

داخۆ دەروونی شەقنەبووە پردی سەر شەقام؟

پیرو فتادەتەن نەبوە داری پیرمەسوور؟

لە بابەت شەخسی پیر مەنسورەوە پرسیارم لەرێی (کاکە حەمە)وە لـە مامۆسـتا مەلا عەبدولکەریمی باوکی کرد، هەروەها پرسیارم لـە مامۆسـتا (جـەمیل رۆژبـەیانی) کردو گەلێك سەرچاوەشم پشکنی، هیچم دەست نەکەوت، تەنها وەختی خۆی یـەکێك لـە تەمـەن درێـژەکانی سـلێمانی پێـی ڕاگەیانـدم کـەوا: پیرەمـەگرون و پیرمەنـسورو پیرمیکائیل و شێخەباس (شێخ عەباس) ئەمانـە چـوار ئەبـدال (چـوار قوتـب)بـوون و برابوون. هەرچەندە ئـەم ڕایـەم لا پەسـەند نییـە، چـونکە لـە بابـەت پیرمیکائیلـەوە ساخبۆتەوە کە لە عەشرەتی مکایەڵی جافە، یاخود تیرەی میکایلی لـەوەوە دەسـت پێدەکات، ئەگەر وابێ کـەوابوو ئـەوانی تـریش هـەر جـافن کـە ئەمـەش بەرامبـەر بـە سیانەکەی تر نەبیستراوە، جگەلەوەی مێژووی ژیانیان یەك ناگرنەوە.

بابێینە سەر واتای (پیر) کە ئاوتای ناوی ئەم زاتە پیرۆزانەیە:

پـیر: بـەگوێرەی فەرهـەنگی خـاڵ بـەرگی یەکـەم (ل٢٦٤) دەڵێـت:" (گیانـدارو درەختی بەساڵاچوو، پیاوی باشـی خواپەرسـت کـە بـە ئامۆژگـاری مـەردوم بهێنێتـە سەر ڕێی چاکە).

پیر بەگوێرەی فەرهـەنگی (مهابـاد– ل ١٥٧)واتـا (الهـرم، شـایب، مـسن، شـیخ، مرشد). لەوە دەكات پـیر بەرامبـەر بـە (بـاوە)ی كاكەییـەكان بێـت لـە بابـەت (بـاوە یادگار)و (باوە خۆشین) ...

هەروەها ڕەنگ هەیە بەرامبەر بە(موغ)ی زەردەشتییەکان بێت کە ئەمانە هـەموو پلەوپایەی پیاوی ئاینیین لە مێژوودا.

لـەم بۆچـوونانەمدا ڕەنـگ هەیـە هەنـدێ ڕاسـتیم دەرخـستبێ و دووریـش نییـە کەوتبمە هەڵەوە کە بۆیە داوای لێبوردن دەکەم و تکـا لـەو کەسـانە دەکـەم کـە لـەم بابەتـەوە هـەر زانیاریـەکیان هەیـە بـڵاوی بکەنـەوە بـا ئـەم کەلێنـە بـە تـاریکی نەمێنێتەوەو سوپاس.

مێژووی سێ خانەقاکەی سلێمانی

خانەقای مەولانا

بەناوی مەولانا خالیدی نەقشبەندییەوەیە (مەحمود پاشای بابان) ساڵی (١٨١٧) ئەو خانەقایەی بۆ دروستکرد. (مستر ڕیـچ) لـە یادداشـتەکەی ڕۆژی (١٨٢٠/١٠/٢٥)، (ل ٢٢٧– ٢٢٨)دا: دەڵێـت:"ئـەم بەیانییـە شـێخ خالیـدی بـەناوبانگ بەدزییـەوە سـلێمانی بەجێهێـشت و ڕایکـردو هەرچـوار ژنەکەشـی لەگـەڵ خـۆی دەرکـرد. کـەس نازانێ ڕوویکردۆتە کوێ؟"

کوردەکان پێش چەند ڕۆژێك لـە شـێخ عەبـدولقادری گـەیلانییان بـەرزتر دادەنـا. پاشا دەست لەسەرسنگ لە حزوریـا دەوەسـتاو سـەبیلی بـۆ دادەگیرسـان، بـەڵام وا ئـەمرۆ بـە کـافری دادەنـێن و زۆرشـتی لـێ دەگێڕنـەوە.. ئـەم پیـاوە دوای ئـەوەی

کەوتبووی کوڕە نەخۆشەکەی پاشا ئەتوانێ چاك بکاتەوە، بـەڵام هیـچی بـۆ نـەکرا، گوایە لەلایەکی ترەوە ویستویەتی دووبـەرەکی بخاتـە بـەینی پاشـاو براکانیـەوە کـە بڕیـار وابـووە بـە ئامـادەبوونی شـێخ خالـد هـەموو بـەرەو ڕووببنـەوە، هەنـدێکی تـر وتویانە گوایە ویستویەتی بناغەی مەزهەبێکی نوێ دابنێ، ویستویەتی خۆی ببـێ بـە دەستبەسەری وڵات.. بەمجۆرە زۆر شتی دراوەتە پاڵ کە لایەقی شانی ئەو نـەبووە. جگەلەوەی زاناو شـێخەکان و لـەژوور هەموویانـەوە شـێخ مـارف هـەموو ڕقیـان لێـی بـووە، چـونکە کـە ئـەو لـەپێش بـوو ئـەوانی تـر کەسـیان دەفیـان دەنگـی نـەدەدا، هەروەها (یوسف بەگ) کـە بـرای شـێخ خالـدو حـاکمی پـشدەر بـوو ئـەویش ڕایکـرد بەودیوا."

(شێخ محەمەد خاڵ) لە کتێبەکەیدا (الـشیخ معـروف النـودهی البرزنجـی ل ٣٨-٥٣)دا دەڵێت:" مـەولانا خالیـد دوای ئـەوەی ڕوویکـردە هندسـتان و چـووە خزمـەت شێخ عەبدوڵای دەهلەوی و ساڵێك لـە خزمـەتیا مایـەوەو ئیجـازەی دایـە.. گەڕایـەوە سـلێمانی لەسـاڵی (١٨١١)دا دوای ئـەوە چـووە بەغـداو لـەوێ لـە (تەکیـەی قـادری) نزیکەی پێنج مانگ مایـەوە ئنجـا جـارێکی تـر گەڕایـەوە سـلێمانی و ئـاڵای گـەورەی سوفیەتی هەڵکردو خەڵك دەستە دەسـتە دەچـوونە ژێـر ئاڵاکەیـەوە کـە ئەمـە ڕقـی هەندێ کەسی هەڵسان لە ڕێگرانی (تەریقەتی قـادری) ولای حـاکمی کوردسـتان بـۆی تێچێنرا، بەڵام ئەو ئەم کردەوانـەی هـەر بـەدوعا ڕەت دەکـردەوە، لـە دواییـدا ناچـار سـلێمانی بەجێهێـشت و لەسـاڵی (١٨١٣)دا ڕوویکـردەوە بەغـداو لـە قوتابخانـەی (الاحسائیە کە ئەمڕۆ تەکیەی خالیدی پێدەڵێن) دابەزی دوای ئـەوەی (داود پاشـا)ی والی بەغدا دەستی بۆ پیاهێنایەوە، ئیتر لە هەموو لایەکـەوە ڕوویـان تێکـردو ڕێبـازی نەقشبەندی لە زۆربەی شارەکانی عێراقدا بڵاوبۆوە لەم کاتەدا خواوراسـتان مـەحمود پاشای بابان هاتە بەغدا، کـە بـەو جـۆرەی دیـی کـە چـەندەها کـەس دەوریـان داوە بەتکاو پاڕانەوە گەڕانییەوە بـۆ سـلێمانی و خانەقاکـەی بـۆ دروسـتکردو چـەند دێ و

ڕووباری لەسەر خانەقاکە وەقف کردو دەستیکرد بە ئیرشادو دەستگرتنی خـەڵك بـۆ سەر ڕێگای ڕاستی ئایین، بەمجۆرە لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاواوە ڕوویان تێکرد عـەرەب و عەجـەم. ئەمـەش دیـسانەوە بـووەوە بـەهۆی ڕقهەڵـسانی هەنـدێك کـەس لێـی لـەو کاتەشدا پەیوەندی بەینی بەغداو وڵاتی بابان پچڕابوو مەحمود پاشاش لەوە دەترسا کە بەهۆی ئەم پیاوەوە کاری لە دەست دەرچـێ شـێخ خالـد خۆشـی هەسـتی بەمـە کردو بۆئەوەی نەبێ بەهۆی خوێنڕشـتن لـە وڵاتەکـەیا لـە (١٨٢٠/١٠/٢٥)دا سـلێمانی بەجێهێشت و ڕوویکردەوە بەغدا لە (تەکیەی خالیـدی) دابـەزی و خەلیفەکـەی خـۆی کە (شێخ عەبدوڵڵای هروی)بوو لە خانەقای مەولانا لە سلێمانی لە شوێنی خۆی داناو ئـیتر لەوێـشەوە چـووە شـام و لـەوێ جێگیربـوو... بـەجۆرێك دەنگیدایـەوەو نـاوی بڵاوبۆوە کەس بەو جـۆرەو ئـەو پایەبـەرزەی وەرنـەگرتووە. (خوالێخۆشـبوو شـێخی خالێ ناخۆشی بەینی مەولانا خالیـدو شـێخ مـارفی نـۆدێ بـەمجۆرە دەداتـە قەڵـەم). شـێخ مـارفی نـۆدێ لـەو ڕۆژانـەدا زانایـەك بـوو لـە خـەڵك دابڕابـوو، لـە گۆشـەیەکی قوتابخانەکەیا خـەریکی دەرس و دەوری خـۆی بـوو لـە جیهـان و یاریـەکانی بـەدوور بوو، هەندێ کەس لە شەیتانەکان چـوونە بنکلێـشەی ئـەویش بێئـەوەی بەتـەواوەتی بچێتە بنج و بناوانی تێچاندنەکەیان بڕوای پێکردن، بەڵام لەدوای ئەوەی کە زۆرکـەس بـۆ بـەرگریکردن لـە مـەولانا خالیـد ڕاپـەڕین.. لەدواییـشدا شـێخ مـارف ڕاسـتی بـۆ دەرکەوت و هەستیکرد کە بەهەڵەدا چووە، بۆیـە پەشـیمان بـۆوەو داوای لێبـووردنی لێکـردو لـەم ڕێگایـەوە (مـەلا حـسێنی قـازی– مـەلای جـامی و مـەلا ئیـسماعیل بەرزنجەیی)کرد بە واسیتەو ئیتر ئەویش دڵی چاکبوو. ئەوی دەیەوێ زیاتر لەم باسـە بگات کتێبی ناوبرای شێخی خالێ بخوێنێتەوە هەمووشتێکی دورودرێژتیایە.

خانــەقای مــەولانا وەك ئــەو نووســینەی بەســەر دەرگــای خانەقاکــەوە بــوو خوالێخۆشــبوو شــێخ محەمــەد خــاڵێ نووســیبووی گوایــە لەســاڵی(١٨١٧)دا دروستکراوە...

ئەوەی گومانی تیا نییە دوای دروستکردنی خانەقاکە چەند جارێك دەستێکی پیا هێنراوەتەوە، بەڵام لەم دواییەداو کاتی ژیانی شێخ محەمەدی خاڵدا کە هیمەتی نواند بۆ پارەکۆکردنەوە... دەستێکی تری بەباشی پیا هێنایەوەو وایلێهاتەوە کە نوێژی هەینی تیا بکرێ. خوا جەزای باتەوەو گۆڕی پیرۆزی پڕ لە نوور بێ.

خانەقای مەحوی

مەحوی نازناوی (مەلا محەمەد کوڕی مەلا عوسمانی باڵخی کوڕی مەلا عوسمانی گەورە کوڕی مەلا عەلی گردە کوڕی پیر مەحمود کوڕی پیر خدر کوڕی شێخ ڕەشی (شێخ ڕەش و شێخ مەند) دوو برا بوون لە ناوچەی (ماوەت) گۆڕەکانیان لەبەینی (بایزاواو کارێزە)دایە لە سنوری دێی (باڵخ) کە سەر بە ناوچەی ماوەتە. ئەم دوو برایە زاناو مورشیدی ڕێبازی قادریی بوون، بەڵام لە شێخ عوسمانی باوکی مەحوییەوە ڕێبازی (نەقشبەندی)یان گرتووە ئەویش لەئەنجامی پەیوەندیدا لەگەڵ مەولانا خالیدی نەقشبەندییەوە.

ئەوەی زانراوە خانەقای مەحوی لە سەردەمی سوڵتانی عوسمانی (عەبدول ئەلحەمید)دا ساڵی(١٣١١ ك)بەرامبەر (١٨٩٣ ز)و بە فەرمانی سوڵتان ئەو خانەقایە لە سلێمانیا دروستکراوە. سەیری (دیوانی مەحوی) بکە.

مەحوی لەساڵی (١٨٨٣)دا چووە بۆ حەج و لەوێوە چووە بۆ ئەستەمبوڵ و لەڕێگای پیاوماقوڵانی کوردەوە لە ئەستەمبوڵ چاوی بە سوڵتان عەبدولحەمیدی عوسمانی کەوتووە. سوڵتان ڕێزێکی زۆری لێگرتوەو فەرمانیداوە خانەقایەکی لە سلێمانی بۆ دروست بکەن کە ئێستا بە خانەقای مەحوی بەناوبانگەو مەعاشێکیشی بەناوی خزمەتکردنی هەژارانەوە بۆ بڕیوەتەوە، کە گەڕاوەتەوە سلێمانی تا مردنی لە سەرەتای شەشەڵانی (١٣٢٤)،(تشرینی یەکەمی ١٩٠٦)دا هەر خەریکی دەرسوتنەوە بە فەقێ و بڵاوکردنەوەی ئایین و خزمەتکردنی موسوڵمانان و بڵاوکردنەوەی گیانی سۆفیەتی بووە. لەیەکێك لەژوورەکانی خانەقاکەی خۆیدا بەخاك سپێرراوە.

ئـەوەی شـایانی باسـە خانـەقای مـەحوی دەکەوێتـە گـەڕەکی سەرشـەقام و لـە گـوزەری ئاسـنگەرەکان و سـەر ئـەو شـەقامەی لـە مزگـەوتی گـەورەوە بـەرەوخوار دەبێتەوە بەژێر پردەکەدا تا دەداتەوە لە شەقامی سەرشەقام بەدەستە ڕاستدا.

لەوەپێش بەڕێوەبردنی خانەقاکە هەر بەدەست بنەماڵەو نەوەی مەحوی خۆیەوە بوون تا ئەم ساڵانەی دوایـی کـە نـەوەیان بەسـەریەوە نـەماوەو دائـیرەی ئـەوقاف و کاروباری دینی سەرپەرشتی و بەڕێوەی دەبات.

خانەقای مەحوی لەوەپێش بە مزگەوتی مەلا عوسمانی باڵخی و پێش ئەویش بـە مزگـەوتی مـەلا عوسمـانی گـەورە ناسـراوە کـە دەبێتـە باپـیری مـەحوی و مێـژووی تەواوەتی ئەو خانەقایە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی بنیاتنانی شاری سلێمانی.

ئەوەی شایەنی باسە مەحوی نـەك هـەر شـاعیرێکی کلاسـیکی، بـەڵکو دەتـوانین بڵێین فەیلەسوفێکی سۆفیگەری کورد بووە.

خانەقای حاجی مەلا عەلی

د. کەمال مەزهەر لە (ل ١٠ ی کاروانی ژمارە ١٤ ی ساڵی ١٩٨٣)دا دەڵێـت:" کـە برایم پاشا شاری سلێمانی بنیـات نـاو بارەگـای میرنـشینی بابـانی لـە قەڵاچـوالانەوە گواستەوە ئەوێ. محەمەد ئاغای نـەوەی زوڵاڵ ئاغـا یـەکێك بـوو لـەو پیاوماقوڵانـەی بەخۆی و ماڵ و منداڵییەوە لەتەکیا هاتە شاری نوێی کوردستان. پـاش دوازدە سـاڵ واتە دەوروبەری ساڵی (١٧٩٦)خوا ڕەسوڵی بەخشی بە (محەمەد ئاغا).

ڕەسوڵ زوو وەك لاوێکی بەخشندەو زیرەك و وریاو دادپەروەرو هێجگار لـەخواترس ناوی دەرکردو ڕوویکردە مەککەو مەدینەو پاش گەڕانەوەی بووە حـاجی ڕەسـوڵ. هـەر لەوساشەوە ڕێبازی نەقشی دای لـە کەللـەی و بـووە موریـدێکی دڵـسۆزی. زۆری نـەبرد حـاجی ڕەسـوڵ خانەقایـەکی لەتەنیـشت مـاڵی خۆیـەوە دروسـتکردو هـەموو ئـەرکی بەڕێوەبردنی گرتە ئەستۆی خۆی، ئیتر دەنگوباسی حاجی ڕەسـوڵ کەوتـە سـەر زاری پیاوچاکانی شارو دەوروبەری. سـەودای نەقـشی بـوو، بەپەرۆشـەوە ڕوویکـردە بیـارەو چووە خزمەت (شێخی سیراجەدین) شێخی گەورەی نەقشیش حاجی ڕەسـوڵی دەچـێ

بەدڵاو زۆر بەڕێزەوە ئیجازەی ئیرشادی پێدەبەخشێ، دوای وەرگرتنی ئەو بەڵگەنامەیە حــاجی ڕەســوڵ زیــاتر کەوتــە کۆشــش بــۆ پەرەپێــدان و بڵاوکردنــەوەی ڕێبــازی نەقشبەندی، ئەوکارە ڕقی ژمارەیەك لـە دەسـەڵاتدارانی ناوچـەکەی لێهەڵساندو لـەتاوا ناچاربوو شاری سلێمانی بـەجێبهێڵێ و ڕوویکاتـە(گورگـەدەر)ی ناوچـەی سـورداش کـە گوندی خۆی بـووەو تـا کۆچـی دوایـی لـەوێ نیـشتەجێ دەبـێ. پـاش مردنـی لەسـاڵی (١٢٨٦ك)بەرامبەر (١٨٦٩–١٨٧٠ز) تەرمی حاجی ڕەسوڵ دەهێننـەوە سـلێمانی و لـە گردی مەعفوانی گۆڕستانی سەیوان دەینێژن.

بەرلەوەی سلێمانی بەجێبهێڵێ، حـاجی ڕەسـوڵ خانەقاکـەی بـە مـەلا عوسمـانی بـاڵخی دەسـپێرێ کـە زانایـەکی ناسـراوو سـەربە ڕێبـازی نەقـشەبەندی بـووەو دوای کۆچی دوایی حاجی مەلا عەلی کـوڕی دێتـە سـەری کـە ئـەویش زانایـەکی پایـە بڵنـد بووەو لەوساوە ئیتر خانەقاکە دەبێتە (خانەقای مەلا عەلی) کە تائێستاش هەرماوە.

لێرەدا مامۆستا (سۆران مەحوی) هەر لە گۆڤـاری (کـاروان– ی ژمـارە ٢١ سـاڵی ١٩٨٤ ل ٢١–٢٣)دا دوای ئـــەوەی ئامـــاژەی بـــۆ ئـــەو نووســـینەی (د. کـــەمال مەزهـەر)کـردووە دەڵێـت:" مـەلا عوسمـانی بـاڵخی سـەربە گونـدی باڵخـە، ناحیـەی ماوەتی شارباژێڕەو باوکی شاعیری مەزن مەحوییـەو لەڕەچـەڵەکدا دەچێتەوە سـەر زاناو پیری ناودار (شێخی ڕەش) کە بـەپیرێکی گـەورەو زانایـەکی مـەزن لـە ناوچـەی شارباژێڕدا شۆرەتی سەندووە، بەڵام مەلا عوسمانی باوکی حاجی مەلا عـەلی دەبێتـە کوڕی حاجی ئیسماعیلی کانی کـەوەیی و لەبنـچینەدا لـە تـیرەی میکـایلی(جـاف)ە. خانەقای حاجی مەلا عەلی کە پێشتر مزگـەوتی مـەلا عوسمـانی کـانی کـەوەییان پـێ وتـووە، دوورتـرین مێـژووی بنیاتنـانی دەچـێتەوە بـۆ سـەردەمی حـاجی ڕەسـوڵی نەقشەبەندی کە دیارە ئەویش هێندە دوورنییە."

بەهەرحاڵ وادیارە لێرەدا تێکەڵاوییەك لە ناوەکانـا بـووە، چـونکە هـەردوولا مـەلا عوسمـان و هـەردووکیان نەقـشەبەندی و سـەر بـە شـێخانی بیـارە بـوون، بـەڵام مـن (نووسەری ئەم کتێبە) بەگوێرەی ئەو زانیاریەی کـاتی خـۆی لـە مـەلا جـەلال کـوڕی

مەلا ئەحمەدی کوڕی مەلا ساڵح کە یەکێکە لە ئەندامانی بنەماڵەی (حاجی مەلا عەلی)م وەرگرتووەو ئێستاش لەلام ماوە. ئەو مەلا عوسمانی کانی کەوەییە کە کاك سۆران مەحوی باسی دەکات (مەلا عوسمان کوڕی حاجی ئیسماعیل کوڕی مەلا ئەحمەدی کوڕی مەلا فازیل کوڕی مەلا حسێن کوڕی مەلا میرە یەو بنەماڵەکەیان لە دێی (دەرگەزێن)ەوە هاتوون و لە نەوەی (بابا تاهری عوریانی)ن، مەلا وەسمان خۆی پیاوێکی ئەدیب و شاعیرو نووسەرو نازناوی شیعری لە پێشا(حەزین)و دوای ئەوە بووبە (فائق)و دیوانی شیعری گوایە چاپکراوەو شیعری بەعەرەبی و فارسی و کوردی هەیەو لەقەبی شێخایەتیشی (عمادئەلدین)بووە حاجی مەلا عەلی لەقەبی شێخایەتی (جەلال الدین)بووە.

مەلا ساڵحی مەلا وەسمان شاعیر بووەو نازناوی شیعری (شەیدا)بووە، مەلا ئەحمەدی مەلا ساڵح شاعیر بووەو نازناوی شیعری (حیلمی)بووە، مەلا ئەبوبەکر شاعیر بووەو نازناوی شیعری (فیکری)بووە، هەر بەقسەی مەلا جەلال گوایە (مەلا فازڵ) لە دەوروبەری ساڵی (١٧٢١ ز) هاتۆتە جیهانەوە، پیاوێکی ئاینی بووەو ڕێبازی (نەفشەبەندی گرتوەو هاتۆتە قەڵاچوالان و دوای دروستکردنی سلێمانی ئەویش لەگەڵ میری باباندا هاتووەو لەگەڵ بنەماڵەکانی ترا پێکەوە گەڕەکی (دەرگەزێن)یان لە شاری سلێمانی ئاواکردۆتەوەو تیا دانیشتون، مزگەوتێکیان بۆ دروستکردووە ئەمڕۆ بە مزگەوتی (مەلا مەحمود) بەناوبانگە کە کوڕی حاجی عەلی کوڕی مەلا ئەحمەدی کوڕی مەلا فازڵە، دوای مەلا فازڵ مەلا ئەحمەدی کوڕی (١٧٥٦–١٨٠٢ ز) شوێنی گرتۆتەوە.

ئەو مزگەوتەی باسمان کرد جیایەو لە گەڕەکی دەرگەزێنەو خانەقای حاجی مەلا عەلی لە گەڕەکی سەرشەقامە.

ئاوڕێك لە مێژووی دزەیی

ساڵی (١٩٥٦) مدیری ناحیەی کندیناوە بووم. خوالێخۆشبوو (حەسەن ئاغای مامی سلێمان ڕەسوڵ ئاغالە دیبەگە) دادەنیشت زوو زوو سەری لێدەدام، ئەمەی لێرەدا دەینووسم لەوم وەرگرتووەو لە زمانی ئەوەوەیە بەبێ هیچ دەستکارییەك. تکا لە برا دزەییەکان دەکەم ئەگەر شتی تریان لا هەیە بیخەنە سەری، چونکە تائێستا دەتوانم بڵێم ئەم چمکە لە مێژووی عەشرەتێکی گەورەی کورد تاریکە). دزەیی نسبەت بە (دزە)(١)یی گەورەی سەر سنوری بەینی عێراق و ئێران و تورکیا (قەرەنی ئاغای گەورە) لە گوندی دزەوە هاتۆتە ئەم ناوچەیەو مێژووی هاتنی دەگەڕێتەوە بۆ پێش زەمانی (کۆرە پاشای ڕەواندز)(٢).

لەوەێوە هاتۆتە (ڕەشوان) بە ڕەحالەیەتی دوای ئەوە چۆتە (قوشتەپە) لەوێ ساکن بووە(٣). دوای قەرەنیاغا مەحمود ئاغای کوڕی بۆ شەڕ ڕیئاسەتی وەرگرتووە. هەتا ئەم دواییەش مەرکەزیان هەر قوشتەپە بوو. لەوەپێش هەر (رحالە) بوون، بەڵام نزیکەی (١٠٠–١٥٠)ساڵێك دەبێ لە (رحالە)یەتی کەوتوون.

دوای مەحمود ئاغا (فارساغا)ی کوڕی ڕیئاسەتی وەرگرت. لە زەمانی فارساغادا دووان لە خزمەکانی (حوین)و (وەسمان) دەچن بۆ ناوچەی ڕەواندز لەڕێی پیاوی پاشا کۆرە دەیان کوژن، پاشا کۆرە ڕەواندز بۆ دڵنەوایی دەنێرێ بۆ لای فارساغا (لەکاتێکدا کە پاشا دوای شەڕەکەی لەگەڵ بابانەکاندا کە دەیانشکێنێ و ناو دەردەکات ئەمەش ساڵی (١٢٤٢ ك) دەبێت (٤) دەڵێت: "ئەگەر ئەمر دەکات خۆم قاتیلەکانی بۆ دەنێرم لەوێ بیانکوژێ، یاخود لێرە خۆمان دەیانکوژین." فارساغا وەڵامی دەداتەوەو دەڵێت:" عەرزی پاشا بکەن گوێ نەداتێ دوو سەگ کوژراون." کە ئەم جوابە دەبەنەوە بۆ پاشا کۆرە دەڵێت:" دەنگ مەکەن دزەییم تێکدا." لەسەر ئەم قسەیە ئیسماعیل ئاغا لە فارساغای مامی عاجز دەبێت و دێتە گوندی

(گردمەلا)، لەوێوە بەدزی فارساغاوە دەنێرێت عەشیرەتی(طی) دەهێنێت و لەگەڵ پیاوی خۆیدا دەیان نێرێتە سەر (دەربەندی گۆمەسپان)و (بانەمان)، بەشەو هەردوو نوقتەکە دەگرن و چل کەسێکی تێدا دەبێت دەیان کوژن. کە خەبەر دەگاتەوە پاشا کۆرەی ڕەواندز گلەیی لە فارساغا دەکات ئەویش:" دەڵێت من ئاگام لێ نەبووە." دەڵێت:" دەباشە بۆ متمانە دوو کوڕی خۆتم بنێرە لا." ئەویش جوتێ کوڕی (حسین و مارف) بە (ڕەهینە) دەنێرێتە لای پاشا، خۆشی باردەکات دەچێتە لای (چەمی دوبز) کە جیابێتەوە لە دزەیی و طی. دوای ئەوە لەشکری پاشا کۆرە دێتە سەر دزەیی. سمایل ئاغاو کەسوکاری و ئامۆزاکانی بە پیاوەکانیانەوە دێنە سەنگەران (نزیك دێی گەڕە سور) لە شاخی قەرەچۆخی بەینی کەندیناوەو مەخمور لەوێ خۆیان قایم دەکەن. لەشکری پاشا دێتە سەریان. (کایوس مەلا)و (عەلی ئەلحەسەن– شێخی طی) دەچن تالان بێنن لەوبەری زێ ولاتی موسڵ تەسادوفی لەشکری پاشای کۆرە دەکەن، لەبن موسڵ نزیك نەینەوا، لە (یارمجە) شەڕێکی باش دەکەن، گەلێك کەس دەکوژن لەپیاوەکانی پاشا، لەپاشاندا لەناو (حاوی)دا لەگەڕانەوەدا هەردووکیان دەکوژرێن.

لە قەرەچۆخیش شەڕ هەر هەبوو پیاوی پاشا زەفەریان پێ نابەن تاکو لەدواییدا لەبەر بێ زەخیرەیی تەنگەتاو بوون، لەبرسا بوونە دوو بەش، بەشێکیان چوونە ناو (شەمەر– شمر) کە ئەمانە ئەولادی حەسەن ئاغا (حسین و سلێمان و ڕۆستەم)و ماڵی فارساغاش لەدەم زێی کۆیە مانەوە. تائفەی سمایل ئاغاش هەستان چوونە کەرکوك لەوێوە بۆ چەمچەماڵ لای (هەمە شەریف هەمەوەند)(٥). لەوێش نەحەوانەوە چوونە تاسلوجە لەوێ هەڵیاندا، ئەمەش لە زەمانی ئەحمەد پاشا(٦) یاخود مەحمود پاشای باباندا بوو. لەوێ مانەوە لەگەڵ پاشای بابانـدا ڕێککەوتن، پاشا خەڵاتی کردن و لوتف و مەرحەمەتی دەرحەقیان نواند. ئەسپێکی باشی خەڵاتی ڕەحمان برا بچکۆلەی ئیسماعیل ئاغا کرد، ئەویش بەسواریەوە دەبێت گوایە

دەڵێت دانابەزم تا لەشکرم دەدەیتێ بچمە سەر کۆیە کە کۆرە پاشای ڕەواندز گرتبووی. پاشای بابان لەشکری دەداتێ و لەگەڵ (عەبدوڵڵا بەگی ساحێبقران) دەچن کۆیە داگیر دەکەن. لەدواییدا ڕەحمان دەگەڕێتەوە دەستی پاشا ماچ دەکات و داوای ئیزنی لێ دەکات و دەچێتەوە وڵاتی دزەیی و دۆستایەتییان لەگەڵ بابانەکاندا دەوام دەکات.

کە پاشا کۆرە لەناو دەچێت فارساغا لە گوێ زێوە دەگەڕێتەوەو دەیەوێت بچێت بۆ بەغدا بۆئەوەی لەوێ بەهۆی والیەوە برا گەورەیەتی عەشیرەتی دزەیی وەربگرێتەوە. دەگاتە ئاشی بەردینە، یاخود (دربکە) نزیك گوندی (رهیمات) شەو لەگەڵ پیاوێکیدا دەچن لەوێ ستار بگرن تا بەیانی، لەپڕ فارساغا دەزیرێنێ و پیاوەکەی لەگەڵیا دەبێت ڕادەکات، لەدواییدا کە دەچنە سەری هەندێك جلوبەرگ نەبێت هەتاکو لاشەکەشی نابیننەوە، کەس نەیزانی چی لێهات. دوو کوڕەکەشی کە وەختی خۆی لای پاشا کۆرە دەستبەسەر بوون ئەوانیش کە دەزانن پاشا لەشکری ناردۆتە سەر وەچاخی (قەرنیاغا)، لە حەپسخانەوە خۆیان دەرباز دەکەن، بەڵام لەبەرزییەوە دەکەونە خوارەوە هەپرون بە هەپرون دەبن. هەروەها دوای پاشا کۆرە تائفەی بایزیش لەناو عەرەبەکانی (شمر– لای سفوك) دێنەوە بۆ قوشتەپە بۆلای سمایل ئاغا. سمایل ئاغا هەر ڕەئیسیان بوو، دوای ئەو کاکە خانی کوڕی بووبە ڕەئیس، دوای کاکە خان ڕەحمان بوو بە ڕەئیس، دوای (ڕەحمان حاجی باین)(گەورەی تایەفەی باین) دوای ئەویش حاجی فارساغای کوڕی، دوای ئەو حەمەدی حەسەن ئاغا برای ئەحمەد پاشا، دوای ئەوئی تر ڕێاسەتی عمومی کوژایەوە. ڕەئیسەکانی ئێستا(٧) هی تایفەی (مام خولە): (عەلی مەحمود کاکە خان و سەلمان ئاغاو حەسەن ئاغان)

تایفەی بایز: حسێن مەلاو عەلۆ خورشید

ماڵی پاشا: خدر بەگ ئەحمەد پاشا

ماڵی فارس ئاغا

شەڕی عەشایەری: دزەیی لەگەڵ بڵباسەکاندا شەڕیان بووە، بڵباسەکان هاتوونە سەر دزەیی و لەپێشدا ئەوان سەرکەوتوون، بەڵام لەدواییدا دزەیی هەڵساونەتەوە، زاڵ بوون بەسەریاناو یەکێك لە سەرۆکەکانیان لێ کوشتون (حەمەد ئەمینی مامەند ئاغا)بووە. هەروەها دزەیی و گەردی بەشەڕ هاتوون لە دەوروبەری ساڵی (١٨٩٥)دا، (وسو) ناو مەحمودی کاکە خانی تێدا کوژراوە، لەوانیش (حەسەن ئاغا)و (سلێمان کوێخا قادر) کوژراوە، هەروەها لەگەڵ شێخ بزەینی و (العبید)دا هەرایان بوە، بەڵام ئێستا هیچ ناکۆکییەك نەماوەو هەموو وەك برا بەرێکوپێکی و خۆشی پێکەوە دەژین خوا پێیان ڕەوا ببینێ) لێرەدا قسەکەی حەساناغا تەواو دەبێت.(٨)

لە کتێبی(العشائر الكردية)دا، وەرگێڕانی (فوئاد حەمە خورشید): دەڵێت پیاوە ناودارەکانی ئەم عەشیرەتە (عەشیرەتی دزەیی) ئەمانەن(٩):

یەکەم: برایمی بایز ئاغا، پیاوێکی بەتەمەن گەورەو ڕەوشتی بەرزە، ڕۆشنبیرێکی وەهایە کە باشترین و پێشکەوتوترین عەشایەری لێ دەرچێت. هەموو کەس خۆشیان دەوێت و ڕێزی لێ دەگرن. لەکاروباری کشتسازیدا شارەزایی تەواوی هەیە. دەیتوانی ژمارەیەکی زۆر لە خەڵك لەدەوری خۆی کۆبکاتەوە، بەڵام ئاغاکانی تر ڕێی نادەن، لەگەڵ ئەوەشا پیاوێکە لە کاروباری شەڕا دەستی دەڕوات و ژمارەیەك پیاو لەو دەورە دەتوانێ لەڕۆژی خۆیدا بەکاریان بهێنێت.

دووەم: ئەحمەد پاشا، ئەم پیاوە هەر خەریکی کاروباری بازرگانی و پارەکۆکردنەوەیە بەجۆرێك دەڵێن (ملیۆنێك پارەو نفوسی لەناو عەشرەتەکەیدا پێ پەیدا کردووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پیاوێکی زیرەك و گورجوگۆڵەو وێنەی کەمە. لە کاروباری ماڵداری و پارەکۆکردنەوەدا وێنەی نییە. ئەوەندەش گوێ ناداتە کاروباری کشتسازی بەپێچەوانەی برایم ئاغاوە حەزی لەشەڕو شۆڕی عەشایر نییە، چونکە کار دەکاتە سەر دەستکەوت و خەرج و باجی، بەڵام کوڕەکانی ناخاتە شەڕەوە، ئیتر

هەرچۆنێك بێت شان لە شانی برایم بایز دەدات، ئەگەر کەموکوڕییەك هـەبێت ڕاسـتی دەکاتەوە.

سێهەم: حاجی پیرداود، ئەم پیاوە دەسەڵات و توانـای برایماغـاو ئەحمـەد پاشـا نییە، بەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا نـابێ پـشتگوێ بخرێـت. لەڕاسـتیدا پیـاوێکی ڕاسـتگۆو قورس و گرانەو ئەوانـەی دەورو پـشتی هـەموو خۆشـیان دەوێـت و دەسـتی بەسـەر دێهاتێکی زۆردا دەڕوات.

ئەو کتێبە هەندێ شتی تری تێدایە لە بابەت عەشرەتی دزەیی و عەشـرەتەکانی ترەوە، ئەوەی دەیەوێت بیخوێنێتەوە سودی هەیە.

پەراوێزەکان:—

١ـ لێرەدا مەبەست ئاغاکانی دزەییە کە لە قەرەنیاغاوە دەستی پێ دەکاتەوە.

٢ـ کۆرە پاشا، یاخود حەمە پاشا، یاخود میری گەورە سالّی (١١٩٨ ك)بەرامبە (١٧٨٣ ز) لە شاری ڕەواندوز لە دایك بووە. بەناوبانگترین میری کورد بووە لە قەلّەمڕەوی خۆیدا، سالّی (١٢٥٣ ك)بەرامبەر (١٨٣٨ ز) عوسمانیەکان لەشاری (تەرابزون) کوشتیان. سەیری (مشاهیر الکردو کردستان). جزمی دووهەم لاپەڕە (١٤٧—١٤٨)بکە.

٣ـ بەم حیسابە قەرەنیاغا دەبێ لە دەوروبەری سالّی (١٧٥٠ ز)بووبێت.

٤ـ ئەوەی حەسەناغا دەلّێت هەندێکی تەواوەو ئەوی تری ناتەواوە.

میری گەورە کە هێزی پەیدا کرد، هات بەرەو هەولێر داگیری کرد، شۆڕشی دزەییەکانی دامرکانەوە، ئینجا بەرەو (ئالّتون کۆپری و کۆیەو ڕانیە) کشا تا گەیشتە سەری زێی کۆیە کە کردی بە سنوری بەینی خۆی و بابانەکان، والی بەغدا (عەلی ڕەزا پاشا کە دوای داود پاشا هات) ناچار دانی پیاناو پلەی پاشایەتی پێبەخشی.

میر نەوەستا سالّی (١٢٤٩ ی کۆچی) بەرەو (عەقرەو عەمادیە) کشاو (سەعید پاشای میری بادینان)ی بەدیل گرت. دوای ئەوە ملی نا بەرەو (بعشیقە)و (جزیرەی ئیبن عومەر)و (نسیبین)و (ماردین) هەمووی داگیرکردن.

عوسمانیەکان لەمە ترسان. سولّتان بەسەرکردایەتی (سەدری ئەعزەم محەمەد ڕەشید پاشا) لەوێوە هێزێکی ڕێکخست، لەم لاشەوە عەلی ڕەزا پاشای والی بەغدا بە هێزێکەوە هەردوو بۆی هاتن، بەلاّم پاشای گەورە کشایەوە بۆ گەلی عەلی بەگ لەوێ خۆی قایم کرد. لەشکری عوسمانی هیچی بۆ نەکرا. ئینجا وەك هەموو دەستبڕینێکی تر کە عوسمانیەکان دەیان کرد هانایان بردە بەر مەلا، مەلای خەتێ کە (فتوای)بدا هەر کەسێك دەست لە لەشکری خەلیفەی ئیسلام بکاتەوە تەلاّقی دەکەوێ. بەمجۆرە لەشکری پاشا هەریەکە بەلایەکدا بلاّوەی لێکرد، پاشای نەگبەتیش ناچار

خۆیدا بەدەست (سەدر ئەعزەم)ەوە بردی بۆ ئەستەمبولْ لەوێ لێی خۆش بوون، ئەویش ویستی بگەڕێتەوە بۆ ڕەواندز، بەلاّم (عەلی ڕەزا پاشای والی) بەگەڕانەوەی قایل نەبوو، بۆیە یەکێکیان نارد، دوای میر محەمەد کەوت تالە (تەرابزون) لەساڵی (١٢٥٣ ك)دا کوشتیان (سەرچاوەی پێشوو).

لە (تەئریخی سلێمانیە وانحائها– ص ١٥٢)دا ئەمین زەکی بەگ دەفەرموێ:" داود پاشای والی بەغدا بەراتی خەرج و باجی عەشرەتی دزەیی بەرەو ڕووی مەحمود پاشای بابان کردبۆوە، هەر لەسەر ئەمە مەحمود پاشای بابان لەساڵی (١٢٤٢ ك)دا لەگەڵ فارساغای دزەییدا تێکچوو، بەلاّم لەئەنجامدا مەحمود پاشا شکاو گەڕایەوە..."

٥- لای خۆمان ناوبانگی بە شەریف هەمەوەند دەرکردووە. لە دەوروبەری ساڵی (١٢٥٢ ك)دا سەرۆکی عەشیرەتی هەمەوەند بووە. وای لە قەڵەم دەدا کە کوڕی ئەوڕەحمان پاشای بابانەو جێنشینیەتی پیاوێکی ڕەق و ئازاو ترس لە جەرگیا نەبوو. بە هەزار سوارێکەوە شەڕی لەگەڵ سلێمان پاشای بابان کوڕی ئەوڕەحمان پاشا کرد. پێش شەڕەکە بانگی سەرتاشی کردو وتی:" ئەم سەرە پاك بتاشە، سبەینێ یا دەبێ بەژێر تاجی پاشایەتییەوە، یا دەینێن بەسەر ڕمەوە."

چۆن نوقلانەی بۆ خۆی لێدا وەها دەرچوو. ڕۆژی دوای لەشەڕا سەریان پەڕاندو کردیان بەسەر گاسنی ڕمەوە (تاریخ السلیمانیە وانحائها. ص–١٥٧).

ئەوەندەی من بیزانم ئەوڕەحمان پاشای بابان پیاوێکی گەلێك بەدین و لەخواترس بووە، جگەلەوەی بە(تعبیر)ی ئەو ڕۆژانە دوانزە عیلم بووەو دەرسی بە مەلاو فەقێکان وتووە، جگەلەوەی کە فەرمانڕەوا بووە لەهیچ سەرچاوەیەکی تر نەبیستراوە کە ئەوڕەحمان پاشا ژنی هەبووبێت ناوی (ڕەندانە) بووبێت کە دایکی شەریف هەمەوەندە، گوایە سکی پڕکردووە ئینجا مارەی کردووە کە من ئەم کردەوەیە بە دوور دەزانم لە ئەوڕەحمان پاشا.

٦ـ بەگوێرەی (تسلسل احداث) بەڕای من ئەحمەد پاشا دوا میری بابانە کە لەساڵی (١٢٥٤ ك)دا بووبە میری سلێمانی.

٧ـ مەبەستی ساڵی (١٩٥٦)کە ئەم مێژووەی تێدا نووسراوەتەوە، لە کاتێکدا حەسەن ئاغا ئەوسا کە خۆی تەمەنی لە (٦٥)ساڵ زیاتربوو.

٨ـ حەسەن ئاغا شەجەرەیەکی دوورودرێژی ئاغاکانی دزەیی پێ وتم کە نووسیومەتەوە، بەڵام وادەزانم هەندێك ڕاستکردنەوەی دەوێت، ئەویش خوا بیکات لەکاتی خۆیدا دەیگەیەنم بەشوێنی خۆی.

٩ـ ئەم کتێبە لەڕاستیدا (تقریری استخباراتی– بەریتانیا)یە لە دەستپێکردنی ساڵەکانی بیستدا نووسراوەتەوە، هێجگار بۆئەوەی پەیوەندی ئەو عەشایەرانە بە شێخ مەحمودی حەفیدەوە ڕوون بکەنەوە، بۆکاتی دەستوەشاندنی خۆیان.

ئاوڕێك لە (تەئریخی جاف)

١

پێشەکی: لە مێژەو بەدڵ چاوەڕوانی دەرچوونی (کتێب)ێك بووم لەسەر (هۆزی جاف) بەگەرمی هانی برادەرانم دەدا لە بەگزادەی جاف وەك (مستەفا بەگی کەریم بەگ و حەمە سەعید بەگی حەمە بەگ و دکتۆر حەسەن بەگ) کە ئەمانە خەریکی شت کۆکردنەوە بوون لە بابەت عەشرەتەوە.

پێش ئەوانیش هەرچەند لەگەڵ خوالێخۆشبووان (حەسەن فەهمی بەگی عەلی بەگ و حامید بەگ)دا یەکترمان بدیایە. ئەم باسەم لە گەڵیاندا تازە دەکردەوە، چونکە هەردووکیان دەتوانم بڵێم بەبار زانیارییان لابوو لەبابەت جافەوە. هەمیشە تکای ئەوەم لێدەکردن کە ئەو شتانەی لایانە تۆماری بکەن تاکو لەگەڵ خۆیان نەیبەنە ژێر گڵەوە. بەجۆرێك ئامادەیی خۆمم پیشان دەدا کە یاخۆم بۆیان بنووسمەوە، یاخود یەکێکیان بۆ پەیدا بکەم... خۆ ئەگەر مستەفا بەگیش لەبیری بێت ئەم سۆزەم بەرامبەر بەویش پیشانداو لەم دواییەشدا لەگەڵ حەسەن بەگیشدا چونکە من خۆم زۆرشتم لە دەستچوو بەوەفاتی هەندێك لە خزمەکانم کە لە بابەت بابانەوە گەنجینەی زانیاری بوون، کتێبەکەم (بابان في التاريخ و مشاهير البابانيين) هەر هێشتا بەو هیوایەی تەواوو تێروتەسەل بێت دەسا ئەوە خەوو خەیاڵ بوو، کە سەیرم کرد وا (ناوچەوان مەیلی سەر ئەژنۆ دەکات– کرونووشی تعظیم بۆ پیری دەبات) کەوتمە خۆم و کتێبەکەم لەچاپ دا، بەڵام تەنها بە (٥٠٠ دانە)، چونکە دەمزانی کەموکوڕی و هەڵەو بگرە شتی زیادەشی تێدا سەر هەڵدەدات، بەڵام کەی؟ بێگومان دوای دەرچوونی کتێبەکە ئەمانەم بۆ ڕوونبۆوە.

دەسا ئێستا ئەوەتا هەر خەریکم زانستی تر کۆدەکەمەوە لەو بابەتەوە. هەڵەکان ڕاستدەکەمەوە. زیادەی لێ دەردەهاوێژم، تۆزێك باری کاغەزو چاپەمەنی باش ببێ

لەسەر ڕۆشنایی ئەو زانیاریانەی لە هەموو لایەکەوە بۆم هاتوون سەرلەنوێ لە چاپی دەدەمەوە کە ڕەنگ هەیە ئەم جارە دوو ئەوەندەی چاپی یەکەم دەرچێت و لەو پەرلاقترو سوودمەندتر بێ.

ئنجا دەڵێم: باشە، بەڵکو مامۆستا (محەمەد عەلی قەرەداخی) ئەم دەستخەتەی خوالێخۆشبوو جەنابی کەریم بەگی نەدیبایەوەو نەیهێنابایە ناوناوان، ئایا دەبووایە (تائریخی جاف) هەروا پەردەی بەسەرا بدرایەو بشاررایەوە؟

هەزار هەزار ڕەحمەت بۆ گۆڕی کەریم بەگی فەتاح بەگ کە ئەم جێماوە بەنرخەی دوای خۆی بەجێهێشت، بێگومان ئەوەی ئەو کردوویەتی بەگوێرەی ئەو پایەو شوێنەی ئەو هەیبوو لەناو عەشرەتەکەیا شتێکە ئەوەندەی بۆ چووەو ئەوەندەی بۆکراوە، خۆزگە سەرۆکی عەشرەتەکانی تریش ئەمەیان بکردایە با بە کەموکوڕی و بەتەواوەتیش نەبووایە. هەر باشبوو، چونکە بەڕاستی مێژووی هەر عەشرەت و هەر بنەماڵەیەك و هەر خانەوادەیەك کۆبکرێتەوە مێژووی نەتەوەکەمان دەردەچێت و بناغەیەکیشە بۆ مێژووی سەرانسەر نیشتمانی عێراقمان.

ئەمە سۆزێکی دۆستانەو خزمایەتی بوو، دەرم بڕی بۆ ئەو برادەرانەی کە شتیان کۆکردۆتەوە، تاکو کارەکانیان بە ئەنجام بگەیەنن، بەتایبەتی ئێمەومانان کە کەوتوینە تەمەنەوە پیاو نازانێ لە کوێ و کەی لەپڕ دڵ لەوەستان دەکەوێ، دەسا ئەوەی بە دەستمانەوەیە خۆمان بەئەنجامی نەگەیەنین و جێبەجێی نەکەین، بە دەگمەن دوای خۆمان تەواو دەکرێن بگرە بەزەحمەت لە فەوتان دەپارێزرێن.

بۆیە لە کانگای دڵمەوە پیرۆزبایی لە د. حەسەن بەگی کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف دەکەم، ئینجا پیرۆزبایی پڕ بەدڵ لە هەموو بەگزادەو هەروەها لە عەشرەتی جاف دەکەم بەبۆنەی دەرچوونی (تەئریخی جاف) دانراوی کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف و (لێکۆڵینەوەی دوکتۆر حەسەن جاف)و (پێشەکی محەمەد عەلی قەرەداخی)، (چاپی یەکەم– ١٤١٦ ك– ١٩٩٥ ز) کە بریتیە لە (٢٠٨ لاپەڕە)و بە چوار وێنە

کتێبەکە ڕازاوەتەوە. وێنەی (حەمە پاشای جاف وداود بەگی جاف و محەمەد بەگی فەتاح بەگی جاف)و لە بەرگی ئەو سەریشەوە وێنەی نووسەری کتێبەکە کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف و لە لاپەڕە (١٢٢)شدا وێنەیەکی گشتی کەریم بەگ و براکانی.

سەرەتا مامۆستای قەرەداخی پێشەکییەکی جوان و تێرو تەسەلی بۆ نووسیوەو وادیارە لەڕێی (دار صدام للمخطوطات)ەوە. کە مامۆستا قەرداخی وەك هەنگی ئەو دەستخەتانەی ئەو دەزگایە وایە کە ساڵ دوانزە مانگە بەسەر ئەو گوڵانەوە نیشتۆتەوەو هەنگوینیان لێ دەردەهێنێ و لە قاپ و قاچاخی هاوکاریدا کۆیان دەکاتەوە. کە بەوە خزمەتێکی زۆری لەو دەزگایەدا سەری هەڵداوەو لە ڕێگایەوە گەیشتۆتە برادەرانی جاف.

دوای ئەو (د. حەسەن جاف) لێکۆڵینەوەیەکی (١١٦) پەڕەیی بۆ کتێبەکە نووسیوە کە بەمجۆرەیە:

ـ باسی ئەو دەستخەتەی کەریم بەگی باوکی دەکات کە چۆن بە هیمەتی مامۆستا محەمەد عەلی قەرەداخی دۆزراوەتەوە.

ـ لێکدانەوەو واتای وشەی(جاف)و لە چییەوە هاتووە.

ـ ئەو ناوچانەی کە هۆزی جافیان تێدا نیشتەجێیە.

ـ هۆزی جاف لە مێژوودا.

ـ نەخشی هۆزی جاف لە سایەی چەند سەرۆکێکەوە لە مێژووی کورددا

(ئەمە جەوهەری باسەکەیەتی و لەلاپەڕە (٢٩)وە دەستپێدەکات تاکو لاپەڕە (٩٣) کە لەوێدا کۆتایی دێت. دوای ئەم درێژەپێدانە باسەکە دێتە سەر:

ـ کەریم بەگی جاف (نووسەری کتێبەکەیە) کە باوکی د. حەسەنە.

ـ باسی (حەمە بەگی فەتاح بەگی حەمە پاشای جاف) کە برای کەریم بەگ و باوکی حەمە سەعید بەگ و باپیری ڕۆماننووسی هێژا کاك (خەسرەو جاف)ە.

ـ باسی (داود بەگی جاف) کە برای کەریم بەگ و کوڕی فەتاح بەگی جاف و باوکی (سەردار بەگ کە کوڕی گەورەیەتی)و باوکی خوالێخۆشبوو سالار باوکی برادەران کاك (داراو سەربەست و سەروەت و سەریاس و شەهرباڕو سەرچڵ و نەوزاد)ە.

ـ باسێکی کورتی (ڕەزا بەگی فەتاح بەگ) باوکی (خالد بەگ و مەحموود بەگ و عەلی بەگ و قادر بەگ و بارام بەگ) لەگەڵ چوار پەڕە لە وێنەی دەستخەتەکە کە ڕەزا بەگ بەخەتێکی جوان نووسیویەتەوە.

ـ لەلاپەڕە (١٢١)وە تا دوایی (تەئریخی جاف)ە کە نووسەرەکەی کەریم بەگەو بریتیە لە بنج و بناغەی کتێبەکە.

لێکۆڵینەوە لە (تەئریخی جاف): لێرەدا مەبەستمان لە لێکۆڵینەوەی سەراسەری کتێبەکەیە. واتا لە پێشەکییەکەی د. حەسەن زیاتر، چونکە ئەوە نیوەی کتێبەکەیە، بەڵام لەپێش هەموو شتێکدا تکا لە کاك حەسەن بەگ دەکەم ئەگەر وەك (ڕایەکی ئیجابی) ڕەخنەیەکم پێیاندا دلگیر نەبێت و بە سنگێکی فراوانەوە سەیری بکات، چونکە مەبەست تەنها گەیشتنە حەقیقەتەو بەس.

جاوا لەپێش هەمووواندا دێمە سەر لێکۆڵینەوە لە وشەی جاف. جاف لە چییەوە هاتووە؟ د. حەسەن دەڵێت:" باوکی لەو بڕوایەدا بووە کە ناوی جاف لە (جەفاکێش)ەوە هاتووە. بەوەدا کە جاف جەفاکێش بوون و دەردو سەخڵەتیان زۆر دیوە. جا ئەگەر وشەی (جەفا) سەیر کەین، خۆی بێگومان کوردی نیەو عەرەبییە عەرەبییەکەشی لەبنچینەدا (الجفا — بەواتا) (مایلقیه السیل من الجانبین. الباطل لانفع فیه، یقال ذهب جفاء ای باطلا) ئنجا ئەگەر بگەڕێینەوە سەر(جاف) بەواتای وشك، ئەوە لە(المنجد)دا دەڵێت: (جّف جفافاو جفوفا— یبس ونشف فهو جاف و جفیف یقال جّف لبدة ای اقام و ترك الارتحال. جف جفا المال جمعتو سرّ به).

من هەرگیز ئەم وشەی جافە بە عەرەبی نازانم، چونکە لەکاتی سەرهەڵدانی یار ئەحمەد بەگیشەوە بیگرین کە ئەو شوێنەی ئەوی تیابووە (عەربستان) نەبووەو زمانی

ئاخـاوتنیش لـەو نـاوەدا عـەرەبی نـەبووە. جـا ئەگـەر هـاتوو وتمـان بـا وایـدابنێن کـە عەرەبییەو بەواتای وازهێنـان لـە هاتوچـۆ (ارتحـال) لێکمانـدایـەوە، هـەر بەپێـچەوانەوە دەردەچێت کە ئەو دەمەی ئەم ناوە پەیدابووە عەشرەت تازە دەستیان بە گـەرمیان و کوێستان کردبوو نەك لێ بووبنەوە.

مامۆستا مەلا جەمیلی ڕۆژبەیانی لەو باوەڕەدایە کـە وشـەی جـاف لـە نـاوی هـۆزی (جاوان)ەوە هاتووە کە ناوەکەیان لەپێشدا (جاڤان) بووەو وردەوردە بووبـە (جافـان)و لە کۆتاییدا بووە بە (جاف).

من لەو بڕوایەدام جاوان لەبنچینەدا (گاوان) بـووەو لەبەرئـەوەی لـە زمـانی عەربیـدا (کـاف – گ) نییـە هـەر عـەرەب کردویـە بـە (جـاوان) بەتایبـەتی لەبەرئـەوەش کـە لـە ناوچەی حلەدا زیاتر سەریان هەڵداو ئەوانیش لە بنیاتنانی شاری (حلـە)دا لەگـەڵ (بنـی اسـد)دا بەشـداربوون. کـەوابوو لێکدانەوەکـە بـەمجۆرە دەگۆڕێـت و لـەوە دەچـێت کـە (جاوان) بووبێت و هاتبێتە سەر(جاف).

جاف دەبێ لە (جەعفەرەوە هاتبێ کـە ئـەویش بەعـەرەبی بـەواتای ڕووبـار دێـت)، بەڵام ناوێکی ئیسلامییە وەك دەیـەهاو بگـرە سـەدەها نـاوی تـری ئیـسلامی کـە لـەناو کوردا بڵاوبۆتـەوە. وەك (زاهر بەگ)و (تـاهر بـەگ)و (محەمـەد)و (مـەحمود)و (کـەریم)و (داود)... (جەعفەر)بووە بە(جـافر) ئـەوەتا (جەعفـەر سـوڵتان) سـەرۆکی هـەورامی بـە (جافرسان) ناو دەبرێ و کەس ناڵێ (جەعفەر سوڵتان)، بەڵکو هـەر دەڵـێن (جافرسـان) یاخود هـەر (سـان)ی ڕووت، هـەروەها دێیـەك هەیـە لەناوچـەی قـەرەداخ (جافـەران)ی ناوە، من لەکاتی خۆیا (مدیری ناحیە)بووم لە قەرەداخ و زۆر لەو ناوەم دەکۆڵییەوە کە ئایا پەیوەندی چەند هەیە بە جافەوە، بەڵام بۆمدەرکەوت ئەویش هەر(جەعفـەر) ناوێـك ئاوای کردۆتەوەو بووە بە(جافەران).

بۆیە دەڵێم دەبێ ناوەکە هەر لە جەعفـەر ناوێکـەوە هـاتبێ کـە یـەکێك بووبێـت لـە پیرە گەورەی بەگزادەی جاف و ڕەنگ هەیە پێش ظـاهر بـەگ و یـار ئەحمـەد بـەگیش

بووبێت بە چەند پشتێك، چونكە جاف هۆزێكی بەتەمەنە لە مێژووی كوردەواریدا، ئەوەتا هەر بەلای كەمەوەو بەگوێرەی ئەم كتێبە لە سەدەی چواری كۆچیداو بگرە پێش ئەو سەدەیەش ناوی چەند لقێكیان هەبووە.

٢

پێش ئەوەی بێمە سەر دەربڕین ڕام لە بابەت كتێبی (تەئریخی جاف)ەوە بەدوورودرێژی حەز دەكەم كورتەیەكی دەستخەتەكەی كەریم بەگی جاف بۆ خوێندەواری ئازیز بخەمە پێش چاو، ئەو دەستخەتەی كە ئەم كتێبەی لەسەر دانراوە، كەریم بەگ دەفەرموێ:" ئەم كتێبە بە سێزدە فەسڵ بەیانی ئەوزاع و ڕەوش و حەرەكاتی گەورەكانی جاف و عەدەدی نفوسی جاف و تایفەكانی جاف لە خاكی ئێران و عێراقداو هاتنی جاف لە ئێران بۆ كوردستانی بابان و گەڕانەوەیان بۆ ئێران و دووبارە هاتنەوەیان بۆ وڵاتی بابان و شەڕێ كە لە بەینی خۆیانا واقیع بووە لەگەڵ ئەو تائفەو عەشایرانەی كە دراوسێیان بوون... بوویانەو جێگەی كوێستانیان لە ئێران و جێگەی زستانیان لە لیوای سلێمانی و لیوای كەركوك و جێگەی ئەو تایفەكانی ئێرانیانەی كە لەویلایەتی كرماشان و سنەن، كە مەشهوورە بە وڵاتی ئەردەڵان، تێدا بەیان ئەكەم."

فەسڵی ئەوەڵ: عەدەدی تایفەكانی جاف لە ئێران و كوردستانی باباندا كە داخلی عێراقە.

تایفەكانی جافی بابان: ئیسمی فیرقە (میكایلی، شاتریی، ڕۆغزایی، تەرخانی، باشكی، هاروونی، صەدانی، كەماڵەیی، بەداخی، عەمەلە، عیسایی، گەلاڵی، نەورۆڵی، یەزدان بەخشی، وەلی، نەژۆینی، مەسۆدیی، شێخ ئیسماعیلی، صۆفی وەند، تاووگۆزیی میراولی، پشتماڵە، سمایل عوزەیری، بێسەری، چوچانی، تیلەكۆ)

تایفەکانی جاف کە لە ئێران ماونەتەوە ئەمانەن: (قوبادی، باوەجانی، ئیمامی، یەناخی، قادرمیروەیسی، تایشەی، کۆیك، نێرژی، دەرۆیشی، وەڵەدبەگی، دەڵەژێری کۆکۆی، زەردوی، عەلی ئاخەی، پەپڵی، تاووگۆزی، دووروویی، کوێرەکی).

فەسڵی دووەم: لەم فەسڵەدا کەریم بەگ (فیرقەی هەر تایفەیەك) باسدەکات لەگەڵ شوێنی نیشتنیان لە زستان لە عێراقداو شوێنی هاوینیان (هاوین هەواریان لە خاکی ئێراندا)و هەر فیرقەیەش چەند چەکداری هەیە لە سوارەو پیادەو ئینجا ڕێگای هاتوچۆیان بۆ ئێران ڕوون دەکاتەوە، بۆ نموونە لە بابەت میکایلییەوە دەڵێت:" مکایلی چوار فیرقەیە: محەمەد ئەلی وەیسی، ڕەشوبۆری، شوانکارە، ئالی بەگی).

فیرقەی محەمەد ئەلی وەیسی تەخمینەن دانیشتووی گەرپاویان هەزارماڵ دەبن، حەوت سەدیان گەرپاون و سێ سەد ماڵیان دانیشتوون، گەورەیان (ڕۆستەمی حەسەنی حاجی قادرەو میرزای حاجی حسەینەو عەلی حاجی قادرە).

دانیشتووەکانیان لە ئاژداغی دەلۆ: (کچان و تەرەفی ژاڵەو ڕەباتەو کارێزەو کۆیك و ناحیەی تانجەرۆ، چ لە تەرەفی عەربەت و قەراڵی و چ لەتەرەفی نەمەڵ و بێپوورەو قسرت دادەنیشن، تەخمینەن ئەم فیرقە سێ سەد سوارو سێ سەد پیادەی موسەللەحیان دەبێ، لەڕێگەی زوستانەیانەوە کە سەگرمەو دەربەند ئاوداری باسەرەیە دەچنە قەرەداخ و لەوێوە دەچنە ناحیەی تانجەرۆ، لەڕێگەی پووشێنەوە داخلی ناحیەی سرۆچك دەبن و لەڕێگەی کەژی تاری دەرەوە دەچنە قزڵجە کە ناحیەی پێنجوینە، لە تەرەفی سەری باپیر، کە شیمالی پێنجوینە ڕەش دەوار هەڵدەدەن، لەوێوە دەچنە (چەمی بێسان و ڕەشید)و لە چەمی بێسانەوە داخلی خاکی ئێران، کە مەحەلی هاوین و ئاوی نەکەرۆزو کەلیخانە لە بەینی بانەو سەقزدا دەمێنن.)

دوای ئەوە باسی هەندێ فیرقەی تری میکایلی دەکات دەڵێ:" بەعزێ فیرقەی تر وەکو میرەیی، کاکلی، ڕژدەیی، ئاخەسوریی. ئەمانە لەبەر کەمی لەناو باقی فیرقەکانا شاردراونەتەوە. عومومیان تەخمینەن دووصەدو پەنجا ماڵ دەبن و نیوەیان

دانیشتوو، نیوەیان گەڕیاون، بەئیعتباری عومـوم پێیـان دەڵـێن میکـایلی." ئـەم تایفـە سی ساڵ لەمەوبەر زۆر تەرەقییان بوو. لەحەدبـەدەر دەوڵەمەنـد بـوون خـۆم بـە فکـرم دێ باوکم کە فەتاح بەگە لەتەك (عەبدوڵڵا پاشا)دا کە بەشـی گـەورەنی میکـائیلی لـە حیسابی تەقسیماتی ئێلی کە لە بەینی بەگزادەدا کرابوو عایدی عەبدوڵڵا پاشا بـوو، بـۆ ژمارەی بزن و مەڕ چوونە ناو میکایلی عەدەدی حەیوانیان گەیـشتە سەدوبیـست هـەزار سەرو خۆم لە باوکم دەبیست دەیفەرموو سی هـەزار سـەر شـاراوەیان هـەبووە، ئێـستا ئەو دەوڵەتەیان نەماوەو لەو سـەردەمەدا تـەخمینی میکایلیـان بـە پێـنج یـەکی جـافی مرادیان دەکردو تەخمینەن سەد ماڵی وای تێدابوو کە هەزار لیرە پارەی نەقـدی ببـێ و زۆری سەر خێڵەکانیان حاجی بوون، سی ماڵ لەناو میکایلیا بوو کە ساحێبی ڕەووگـبوو یەعنی کە سەد (ماینی یەڵخی) بوو لە سـەحرادا، ئێـستا لـەو ماڵانـە چـواریان نـەماوە، حاجی قادر کە باوکی حەسەنی قادرە بە تەنها سی سەد ماینی یـەڵخی بـووە لەمەوبـەر کە وەها دەوڵەمەند بوون پیاوی چاکیان زۆربوو ئەمما ئێستا کە فـەقیر بـوون خراپیـان زۆرە ئەوسا دزیان نەبوو، ئێستا پەیدایان کـردووە، وەختـە بنووسـم بەقـەدەر گـەلاڵی دزیان هەیە.

تێبینـی: زۆر خـاڵ و وشـە کوێلـە لـەم نووسـینەی کـەریم بەگـدا هـاتووە، کـە خوێندەواری ئەمرۆ بەتایبەتی گەنجەکان بەلایانـەوە سـەیرەو یـاخود نـەیان بیـستووە، بەلام بۆئەوەی زنجیرەی نووسینەکەی جەنابی کەریم بەگ تێك نەدەم، دوای نووسـینی کورتەی فەسڵەکانی تر: دەست دەکەم بەڕوونکردنەوەی ئەو شتانە (ج. ب).

فەسڵی سێیەم: بەیانی تایفەکانی جـاف لـە جـوانڕۆ کـە داخلـی ئەیالـەتی سـنەیەو ئەوانەیان کە هان لە ئەیالەتی کرماشانا:

بـۆ نموونـە باسـی یـەکێك لەوانـە وەك لـە دەسـتخەتەکەدا نووسـراوە دەکـەین (قوربادیی) هەشت سەد ماڵ دەبن. وان لە جوانڕۆدا گەڕیاون و دانیشتووشیان هەیە لـە جوانڕۆو مەحاڵی خۆیانا، بەهاوین دەچنە کەژی (شاهۆو بەنی گەن).

ئەمانـە ئێلـی حـەبیبوڵڵاخانن، سـێ سـەد سـوارو سـێ سـەد پیـادەی تفەنگـداریان دەبێ.

فەسڵی چوارەم: نووسەر دەڵێت:" ئەم عەشیرەتی جافە کە هان لە عێراقـدا بۆچـی پێیان دەڵێن جافی موڕادی؟ ئەمانە لـە پـێش (زاهـیر بـەگ)دا لـە زەمـانی سـەڵتەنەتی سەفەوییەکاندا لە خەلافەی (سولتان موراد خانی ڕابیع)دا هاتوونە کوردستانی بابان.

موددەتێ لە خاکی بابـان و شـارەزوورا دەمێننـەوە، تێکـڕا دەچـنەوە بـۆ جـوانڕۆ، گەڵاڵی دەمێننەوە لە شـارەزوور ناگەڕێنـەوە. جافـەکانی جـوانڕۆو ئەیالـەتی کرماشـان بەمان دەڵێن جافی موڕادی، تێکرا لەپاش مودەتێکی زۆر کە تەسادوفی زەمـانی زاهـیر بەگ و تاهیر بەگ دەکا، کە ئەولادی یار ئەحمەد بەگی کـوڕی (سـەیفوڵڵا بـەگی کـوڕی سەید ئەحمەد بـەگ)ی ڕەئیـسی ئیلـی جـافن، کـە جـاف زۆردەبـن و زیـادی نفوسـیان دەبێ، زاهیر بەگ بەخۆی و چوار سەد ماڵ لەتەك (خانە بـەگ)دا، کـە بـاوکی گـەورەی بـەگزادەی (وەلـەد بـەگی)ە، دێنـە بـانی خـێڵان لـە تـەئریخی هـەزارو سـەدو پـەنجای هیجریداو هاتنی نەوەی جاف لە زەمانی سـوڵتان مـورادی ڕابیعـدا لـە تـەئریخی هـەزارو چل و پێنجی هیجریدا بووە، ئەمانە لەبانی خێڵان دەمێننەوە."

فەسڵی پێنجەم: (بەحسی کوڕەکانی زاهیر بەگ کە لەپاش خۆیماونەوە).

سلێمان بەگ برا گەورە بووەو پیـاوێکی ژیـرو بەتـەکبیرو لەسـەرخۆ، قـادر بـەگیش برای بچووك پیاوێکی ئازاو چاونەترس بووە.

لـە سـەردەمی ئـەم دووبرایـەدا هەرایـەك دەقـەومێ لەبـەینی گـەڵاڵی کـە جـافن و گەڵباخی لەلایەك و لەبەینی خالید بەگی وەڵەد بەگیداو باقی بـەگزادەکانی و تایفـەکانی تـری جافـدا لەلایـەکی تـرەوە، لـەو شـەڕەدا زۆر لـە گـەڵاڵی و گـەڵباخی و کـەڵهوڕ دەکوژرێن. ئەم عەشـرەتەی کـەڵهوڕو گەڵباخی ڕوودەکەنـەوە خـاکی ئێـران و گـەڵاڵی دەمێننەوە، لەوەوە ئەم دوو برایە هێزی زیاتر بەسەر عەشـرەتەکەیانا پەیـدا دەکـەن و هەموو جاف لـەدەوریان کۆدەبنـەوە، نزیکـەی شـانزە هـەزار ماڵێـك پێـك دەهێـنن، بـۆ

ئیدارەی عەشرەتەکە ڕەسمیان لەسەر داناون کە بە قسەی کەریم بەگ ئەم ڕەسمە لە حەوسەد ساڵەوە هەیە، واتا حکومەت نەلە ئێران و نەحکومەتی بابان لە عێراقدا سەرانەی مەڕو بزنیان نەسەندووە، بەڵکو ئەمە تەرککراوە بۆ بەگزادە، قادر بەگ ئەساسێکی عەسکەری عەشایریی بۆ خۆیان داناوە، سێ سەد ماڵی لە عمومی تایفەکانی جاف هەڵبژاردووە، کە ناویان نراوە (پشتماڵە) کە ماین و تفەنگ، ڕم و دەمانچە کە ئەسبابی شەڕی ئەو سەردەمە بوون پێیان بەخشیون و تائیفەی (عەمەڵە) کە سێ سەدو پەنجا ماڵ دەبن، ئەوانیش هەر بۆ ئەم مەبەسە سەدو پەنجا ماڵیان لەگەڵ پەنجا سوار لە تائیفەی (بەراخی) ئەمانیش هەموو لە (تکلیف) بەدەر بوون وەك پشتماڵەو عەمەلە سوارەی بەردەست بوون. جگەلەوەی بەرات و مەعاشیان هەبووەو لە (وێرگوی شەخسی– خەرج) خاریج کراون. گشت ئەم سوارانە نزیکەی پێنج سەدو پەنجا کەس بوون، وەلەد بەگ کوڕی خانە بەگیش نزیکەی سەدو پەنجا سوارەی هەبووە کە ئەمانیش تابیعی فیکری سلێمان بەگ و قادر بەگ بوون. قادر بەگ نەوەی نەبووە، بەڵام سلێمان بەگ دووکوڕی هەبووە، قادر بەگ و کەیخوسرەو بەگ.

فەسڵی شەشەم: لەم فەسڵەدا کەریم بەگ باسی سەرهەڵدانی (بارام بەگ کوڕی میرە بەگ) دەکات کە بە فیتنەیی لای بابانەکان سەرۆکایەتی عەشرەت دەگرێتە دەس، کە ئامۆزای قادر بەگ و کەیخسرەو بەگ بووە، ناچار قادر بەگ و کەیخسرەو بەگ دەچنە (یەگنجەو بابۆلان)و سێ ساڵ لەوێ دەمێننەوە، تا عەشیرەت بە جارێك هەڵدەستن نزیکەی شەش هەزار تفەنگچی قادر بەگ و کەیخسرەو بەگ دەهێننەوە ناو خاکی بابان و ئەمان دەکەنەوە بە سەرۆکی خۆیان و هەڕەشە لە بابانەکانیش دەکەن ئەگەر بێتو دەست لەکاریان وەربدەن ئیدارەی ئەوانیش تێك دەدەن، حاکمی بەبە لەم کاتەدا سلێمان پاشا باوکی ئەحمەد پاشا دەبێ (١٨٣٥– ١٨٣٩) ساڵەکانی حوکمی سلێمان پاشا بووە (ج. ب). سلێمان پاشا گەلێك دڵنەواییان دەکات و جۆگەی (دەلێن و مالوان و موان)یان پێ دەبەخشێ لەگەڵ ناوچەی هەڵەبجەو پێنجوین و سرۆچك، هەر

بەوەوە ناوەستێ، داوای ژنیشیان لێ دەکات بۆئەوەی پەیوەندیان بەهێزتر بێت، بەم بۆنەیەوە (پەریزاد خانم کچی وەڵەد بەگ) دەدرێ بە سلێمان پاشا، لەو کچە ئەحمەد پاشاو عەبدوڵلا پاشاو محەمەد پاشای باوکی حەمدی بەگی لێ دەبێ.

قادر بەگ لەساڵی (١٢٠٠ك) بەرامبەر (١٧٨٥–١٧٨٦ ز) بەڕەحمەت دەچێ، محەمەد بەگی کوڕی منداڵ دەبێت لە دەوری دوانزە ساڵیدا، کەیخسرەو بەگی مامەی کاروباری دەگرێتە دەست و غەدر لەم منداڵە دەکات و هەموو خەرج و پیتاك و تەکالیف بۆخۆی وەردەگرێ، لەسەرئەوە حاکمی بەبە دەکەوێتە بەینەوە، دێهات و عەشرەت لە بەینیاندا بەش دەکات شارەزوورو ناوچەی پێنجوین بۆ کەیخسرەو بوو باقی بۆ محەمەد بەگ ئەویش سەدوپەنجا ماڵ پشتماڵە بۆ خۆی دادەنێ، پیاوێکی ئازاو ئیشکەر بووە، بەگزادەی (بارام بەگ)ی هەموو ئەولادی ئەون و شەش کوڕی بووە، (بارام بەگ، میران بەگ، ئەمین بەگ عەزیز بەگ، ئەحمەد بەگ، فەتاح بەگ)، بەڵام هەر لە زەمانی کەیخوسرەو بەگەوە ڕیاسەتی عمومی جاف و بەگزادە بەدەست کەیخوسەرەو بەگ کوڕو کوڕەزایەوە بووە تاکو دوای ئینقرازی حکومەتی بابان لە تەئریخی (١٢٦٦ هـ) بەرامبەر (١٨٤٩–١٨٥٠ ز ج ب) بەڕەحمەت. چووە پیاوێکی موسوڵمان و خاوەن ئیحسان بووە. ماڵی وەك تەکیە بووە. هەموو ساڵێ سەد کەسی فەقیری لەسەر حسابی خۆی ناردووە بۆ حەج، پاش خۆی پێنج کوڕی بەجێهێشتووە: سلێمان بەگ، قادر بەگ، عەبدوڵلا بەگ، محەمەد بەگ و عەبدولڕەحمان بەگ.

فەسڵی حەوتەم: لە تەئریخی (١٢٤٤ ك)بەرامبەر(١٨٢٨ ز) (سلێمان بەگ ئەرشەدی) ئەولادی کەیخسرەو بەگ لەشوێنی باوکی دادەنیشێ، لەساڵی (١٢٤٥ ك)، لەشکری والی سنە دێتە سەر سلێمانی: حاکمی بەبە تەڵەبی یاریدە لە سلێمان بەگ دەکات ئەویش دوو هەزار سوار لەگەڵ عەبدوڵلا بەگی برایدا دەنێرێ بۆ سلێمانی، لە گردەگرۆی (باکوری سلێمانی. بەقەد شاخی گۆیژەوە– ج. ب) لەشکری بابان بە جافەوە دوای هەشت نۆ سەعات شەڕ لەشکری ئێران دەشکێنن و ڕاویان دەنێن، لە

ئاخری شەڕدا گوللەیەك تەسادوفی قاچی عەبدوڵڵا بەگ دەكات، زۆركەم زامـار دەبێـت، لە تەك ئەوەشدا كە زامەكـەی زۆر بـێ ئەهمیـەت دەبـێ كەچـی پێـی دەمـرێ و ئێـستا قەبری عەبدوڵڵا بەگ لە مەقبەرەی حاكمانی بەبـە لـە گـردی سـەیوان لـە سـلێمانیدایە، (لەدواییدا دەگەڕێینەوە سەر ئەم باسە، چونكە تاویلاتی جۆراو جۆری لەسەرە، یەكێك لەو تاویلاتـە هەڵانـە لـە ڕۆمانەكـەی خوسـرەو بـەگی جافدایـە (پاشـایان كوشـت و لـە عەرەبیەكەشیا (قتلوا الباشا) دوپات بۆتەوە — ج. ب).

لێـرەدا جـەنابی كـەریم بـەگ زۆر جـوانی فـەرمووە كـە دەڵێـت:"بـۆ محـافزەی تێكنەچوونی ئیستیقلالی بابان زۆر لە بەگزادەكانی جاف و پیاوی خاكی جـاف كـوژراون و بەم ڕەنگە ڕۆیون و خۆیان فیدای وەتەنی كورد كردوەو ناویـشیان نییـە، ئەمـەش بـە واسیتەی ئەمەوەیە كە ئومەراو پاشاكانی كورد موبالاتیان بە تەئریخی كورد نـەكردوەو تیكرار دەینووسم و بەیانی دلگیری دەكەم كە ڕابردووی هەموو میلەتێ ئەچێتە غـەوری تەئریخەوە، ئەمما ڕابردووی كوردی بێ چارە چۆتە ژێر خاك و خۆڵی بێ تەئریخییەوە، ئەگـەرنا دەتـوانم بنوسـم بـۆ محافـەزەت كردنـی ئـەم خاكـە كەمـەی بابانـە، نیـوەی میللەتەكەی خوێنی خۆی ڕژاندوەو ناویشیان نییە).

دوای ئەوە كەریم بەگ باسی عەبدوڵڵا بەگ دەكات و بەكوژراو ناوی دەبـاو دەڵـێ:" عومری بیست و دووساڵ بووە كوڕێكی زۆر لاوچاك و جوان بـووەو جـوانی و شـەوكەتی لە كوردستانی بابان و ئەردەڵانا مەشهور بووە."

پیاوێكی زۆر موتەدەین و تەحصیلی جاری ئەو وەختەی زۆر تەواو بووە.

لە تەئریخی (١٢٤٨ ك) عەسكەرێكی زۆری ئێرانی لە ئەیالەتی كرماشـانەوە دەچـنە سەر (قادر میروەیسی و تایشەیی) سەدانی و بەداخی كە لەو ناوەدا نیـشتەجێ دەبـن و بەحەسـەب جافیـەتی دەكەونـە فریایـان و قـادر بـەگ كەیخـسرەو بـەگیش دەگـات بەفریایانا، سەدانی و بەداخی بار پێ دەكات بۆ ئەم بەری سیروان واتا لـە خـاكی ئێـران دووریان دەخاتەوە، لەو شـەڕی ئێرانـەدا قـادر بـەگ گوللەیـەك لێیـدەدا دەبـێ بـەهۆی

وەفاتی، سلێمان بەگی براشی لە ئەسەفی ئەودا کوتوپڕ نەخۆش دەکەوێ لەدوای دوو ڕۆژ ئەویش بەڕەحمەت دەچێ. هیچیان کوڕیان نەبووە.

دوای مردنی ئەم سێ برایە محەمەد پاشا کە برایان بووە بە عومری شانزە ساڵییەوە لەدوایان بەجێ دەمێنێ،(محەمەد بەگ قادر بەگی سلێمان بەگ) کە ئامۆزایان دەبێ و لەو وەختەدا دەسەڵاتدار دەبێت، تەماع دەکاتە ئێل و پشتماڵەی محەمەد پاشاو لەکاتی تەعزێدا حوکم لە پشتماڵەی محەمەد پاشا دەکات، باریان پێ بکات و بیان باتە لای خۆی، پیاوە گەورەکانی پشتماڵە لەتەك گەورەی عەمەلەو شاتریدا تەدبیر دەکەن بۆ مەنعی ئەمە، دەچنە لای محەمەد بەگ و تێی دەگەیەنن، ئەوان ئەمە قبوڵ ناکەن و محەمەد پاشا با منداڵیش بێت نایدەن بەدەستەوەو هەرچی تەکلیفی ئێلو عەشیرەتی هەیە ئەوان گردی دەکەنەوەو بۆ ئیدارەی حەمە پاشاو پشتماڵە عەمەلەو لەشکر خەرجی دەکەن، لە عەینی وەختا کچی محەمەدی برایم ڕەئیسی فیرقەی برایمی دەبێ لە شاتری لە حەمە پاشای مارە دەکەن، ئەو ژنە دایکی مەحمود پاشاو عوسمان پاشایە.

٣

لەم بەشەدا باسی کورتەیەکی تەئریخی جافم کردووە لەبەر ڕۆشنایی کتێبەکەی کەریم بەگ، بۆیە ئەمەشم کردووە، چونکە ژمارەی ئەو کتێبە چاپکراوە کەمە دەست هەموو کەس ناکەوێ بیخوێنیتەوە، هەروەها بۆئەوەی کە لەمەودوا دەستمکرد بە لێکۆڵینەوەو نرخاندن و ڕەخنەگرتن، خوێندەواری بەڕێز ئەگەر بە تەواوەتی لە شتەکە ئاگادار نەبن، بەلای کەمەوە تۆزێك لە ناوەڕۆکی کتێبەکە خەبەردار بن.

لە بەشی دووهەمدا کورتەی حەوت فەسڵمان لە کتێبەکە پێشکەش کرد. ئینجا دێینە سەر فەسڵەکانی تر.

فەسڵی هەشتەم: ئەم فەسڵە (باسی زەمانی ڕیئاسەتی محەمەد پاشایە)و لەدواییـدا کوشتنی.

کەریم بەگ دەفـەرمووێ:" سـاڵی (١٢٤٨ ك) بەرامبـەر (١٨٣٢–١٨٣٣ ز) محەمـەد پاشا بە عومری شانزە ساڵییەوە دەبـێ بـە ڕەئیـسی عومـومی جـاف و بـەگزادەو ئـەم ڕیئاســەتە تــا ســاڵی (١٢٩٩ ك) بەرامبــەر (١٨٨١–١٨٨٢ ز) دەوام دەکــات."جــا لەبەرئەوەی ئەم فەسڵە گرنگەو خاڵی بە بەهای زۆری تێدایەو بۆئەوەی خوێنەری بەڕێز سەری لێ تێك نەچێت من بە ژمارە ئاماژە بۆ ئەو خاڵانە یەکە یەکە دەکەم بەمجۆرە:

١ـ محەمـەد پاشـا لـەپێش هـەموو شـتێکدا دەسـتدەکات بـە زیـادکردنی سـوارەی پــشتماڵەو عەمەلــە، لــە تــەرخانی و وردە بــەگزادە. (ســوارەی مەخــسوسی) خــۆی دەگەیەنێتە شەش سەد سوار وڵاخیان دەداتی (بەشـەرتێ لـە بـەهارو هاوینـدا سـواری ئەسپ نەبن؟).

٢ـ ئەحمەد بەگی وەلـەد بـەگ ڕەئیـسی فیرقـەی وەلـەد بـەگی و خـاڵۆی ئەحمـەد پاشای حاکمی بەبە، پیاوێکی ئازاو بە دەسـەڵات بـووە لـەناو جافـداو ئەحمـەد پاشـای بابان گەرەکی دەبێ بیکا بە ڕەئیسی عومومی جاف کە لـە شـارەزوور دەبـن. ئەحمـەد پاشای بابان کاغەز دەنووسێ بۆ (حەمە پاشاو بۆ محەمەد بەگ قادر بـەگ) کوڕەکـانی حەمە پاشا ناچن، بـەڵام (حەمـە بـەگی قـادر بـەگ)و هـەر پێـنج کوڕەکـەی دەچـن بـۆ سلێمانی، ئەحمەد پاشا دەیانگرێ و دەیانێرێ بۆ کۆیە، لەوێ حەپـسیان دەکـات دوای ئەوە ئەحمەد بەگی وەلەد بەگ بـەخۆی و گـشت بـەگزادەی وەلـەد بـەگی و دوو سـەد سوارەوە دەچنە میوانی لای حەمـە پاشـا، ئـەویش دوای نـانخوارد دەنگـی پیاوەکـانی دەدا ئەحمەد بـەگ خـۆی و پـشتماڵەکانیان لـەلای (هۆمەرەسـینان)ی پێنجوینـا تـاڵان دەکاو خۆی و گشت عەشرەت دەچـنەوە دیـوی ئێـران و گیراوەکـانیش لەگـەڵ خۆیانـا دەبەن و لەپاشا دەچێتە سـنە، والی سـنە کـە حـاکمی ئـەردەڵان دەبێـت ئـەویش هـەر خوشکەزای ئەحمەد بەگ دەبێت ئەمەی پێناخۆش دەبێت و گلەیی دەکـا لـەلای مـیرزا

محەمەد ڕەزای وەزیری ئەردەڵان، ئەویش بەگوێرەی ئەو حقوقی سەداقەتەی لەبەینی خۆی و باوکی و جافەکاندا هەیبووە والی هێمن دەکاتەوە کە بە دەستکەوتنەوەی خاڵۆی و پیاوەکانی قەناعەت بکات، حەمە پاشاش کە لەوەپێش لە ئەردەڵان مەئیووس دەبێ خۆی و عمومی عەشرەت دێن بۆ جەبەلی (قزرابات)و شارەبان.

٣ـ محەمەد پاشا لەوێوە دەچێتە بەغدا لای وەزیر، ئەویش بۆ زوستان هەر لەو ناوەدا شوێنی بۆ دادەنێ و لەتەك حاکمی کرماشانا ڕێکدەکەوێ بۆ جێی هاوینەیان لە تەرەفی دالاهۆو سەرمیلوکرن. تا سێ ساڵ خۆی و عەشرەت لەژێر ئیدارەی وەزیری بەغدادا دەبن.

٤ـ لەم بەینەدا ئەترافی سلێمانی و شارەزوور بە دەست تەعەروزی جافەوە لە زەحمەتدا دەژین، ئەحمەد پاشای بابان خۆی و هەیئەتی حکومەتەکەی لەتەك دوو هەزار سواردا دێتە گردی شیروانە لەوێوە (عەزیزئاغای مەسرەف) دەنێرێتە لای محەمەد پاشا لە جەبەلی شارەبان، حەمە بەگی قادر بەگ و کوڕەکانیشی لەگەڵ خۆی هێناوە، حەمە پاشا ئەوەڵ جار ئیقناع نابێ، جاری دووەم عەزیزئاغای مەسرەف و عەزیز بەگی مامی و حەمە بەگی قادر بەگ و کوڕەکانی دەنێرێتە لای و حەمە پاشا ئیقناع دەبێ و عوزرخوایی بۆ دەهێنێتەوەو ئاشت دەبنەوە. حەمە پاشاو عەشرەت هەموو دەگەڕێنەوە شوێنی خۆیان. عەزیزاغای مەسرەفیش هەر لەم سەفەرەدا لەگەڵ وەلەد بەگیشدا ڕێدەکەونەوەو حەمە پاشا تاکو ئینقرازی پاشاکانی بەبە کە ساڵی (١٢٧٤ ك)بەرامبەر (١٨٥٧–١٨٥٨ ز) ئیدارەی عەشیرەتی جاف و شارەزووری کردووە.

٥ـ دوای بابانەکان و ئیستیلای تورك، ئەوانیش ئیدارەی حەمە پاشایان تێکنەداو هیچ تەکلیفێکیان لە جاف نەکرد تا زەمانی (عومەر پاشای سەردار) کە بە لەشکرێکی زۆرەوە دێتە شارەزوورو محەمەد پاشا بانگ دەکاتە. موان و لەوێ ڕەسم لەسەر جاف دابنێ حەمە پاشا قبووڵ ناکات. لەمەدا دەبێ بە توڕەبوون و عومەر پاشا قسەی ڕەق

لەگەڵ حەمە پاشا دەکات و ئـەویش بـە ڕەقـی جـوابی دەداتـەوەو بـەجێی دەهێڵـێ و دەنگ لـە عومـوم عەشـرەتی جـاف دەکـات کـە لـە گـوێ چـەمی سـیروان حـازربن بـۆ پەڕینەوە بۆ خاکی ئێران.

پیاوماقوڵانی کە دوای بابانـەکان مابوونـەوە وەك عـەزیزائاغای مەسـرەف و حـاجی بەگ بە عومەر پاشا دەڵێن تۆ معامەلەی خراپت لەگـەڵ محەمـەد پاشـادا کـرد، چـونکە ئەو نفوزی زۆری لە ئێراندا هەیـە حکومـەتی ئـەردەڵان و شـای ئێـران خواخوایانـە ئـەم جافانە بچنەوە ئێران و ببن بە تەبەعەی ئەوان. عومەر پاشـا زۆر پەشـیمان دەبێتـەوە، دەنێرێتەوە بە شوێن حەمە پاشاداو ئەم جارە زۆر حورمەتی دەگـرێ و ڕوتبـەی مـیری میرانی بۆ جەلب دەکاو تەشکیلاتی قەزای هەڵەبجەی بە قایمقامی بۆ دەکا، بەسورەتی موحبەت ڕازی دەکات کە ڕەسمی چل یەك لەمەڕو بزن بدەن بە حکومەت وەك (شـامار لە قەتعەی عەرەبستاندا؟) ئەم ڕەسمـە دەوامـی کـرد تـا ئینقلابـی عوسمـانی و هـاتنی نازم پاشا، محەمەد پاشا بە ڕیاسـەتی جـاف و قایمقـامی هەڵەبجـە مایـەوە تـا هـەزارو دووسەدو نەوەی هجری.

٦ـ لەو تاریخەدا والی بە تەلگراف دەنووسێتە شوین مەحمود پاشای کوڕە گـەورەی حەمە پاشای جافەوە کە گەرمیان و کوێستانی دەکردو ماڵی لـە قـەڵای شـیرانەدا بـوو. دوای نیـشتەجێبوون. گـەڕیاوی عەشـرەتی لێ دەکـات وەعـدی ئەرازیـشیان پێـدەدا بـە تاپۆوە، مەحمود پاشا دەڵێت عەشرەت دانانیشن، لەو کاتـەدا هەنـدێك لـە شـاتریەکان دەچنە لای قایمقامی خانەقین کە (ئەحمەد بـەگی قـادر پاشـای بەبـە) دەبێـت، ئـەوان دانیشتن قبووڵ دەکەن ئەرز وەردەگـرن. مـەحمود پاشـا ئـەوەی پـێ نـاخۆش دەبێـت دەچێتە دەرەوە، وا تێدەگەن کە حکومەتی تـورك فکـری تێکـچوونی لەگـەڵیان هەیـەو بڕیاری چـوونەوە ئـەودیو دەدەن، حەمـە پاشـاو ڕۆسـتەم بـەگ سـەرۆکی ئەوسـاکەی وەلەد بەگی بەسەد سوارێکەوە دەچنە کرماشان لای شـاهزادە (عمـاد الدولـە) حـاکمی کرماشان و لەوێوە تەلەگراف دەنووسن بـۆ (ناسـرەدین شـا)ی ئێـران و ئـەویش جـواب

دەداتەوە کەچی لازمە بۆ محەمەد پاشاو عەشرەتی و تەبەعەی لە ویلایەتی سنەو کرماشان بۆیان بکەن و داوای حەمە پاشاش دەکات بچێت بۆ تاران، ئەوسا حەمە پاشا بەخۆی و پەنجا سوارەوە دەچێتە تاران و لە تەرەف شاوە ئیستقبال دەکرێت و زۆر ئیحترامی دەگرێت و فرمانی ڕیاسەتی عومومی عەشیرەتی جافی ئێران لەتەك (جوانرۆو قەسری شیرین و زەهاب و هورین شێخان) تاکو حدودی عوسمانی کە سیروان بووە، لەگەڵ مانگی حەوت هەزار تمەندا بۆیان دەردەکات و خەنجەرێکی مورەسەع و زۆرشتی تری دەداتێ لەدواییدا محەمەد پاشا بە مەسروری دەگەڕێتەوە ماڵی خۆی لە جوانرۆ. عەشرەتیش کۆمەڵ کۆمەڵ دەبەنەوە بۆ لای، هەرچەندە ڕێگایان پێدەگرن، بەڵام دوای شەڕ جاف دەگەنە شاهۆ لای حەمە پاشا، ساڵی (١٢٩٥ ك)بەرامبەر(١٨٧٨ ز) مەحمود پاشا کە بە ماڵەوە لە بەغدا دەبێ و باوکی پارەی بۆ دەنێرێ لە (قزرابات و دەککەو زهاوو شوێنی ترو لەسەر قەڵاو کوکس لە قەزای کفری و ئاوبارە لە لیوای سلێمانی) موڵك دەکرێت.

٧ـ والی بەغدا (تەحسین پاشا) دەبێت کە سەیردەکات لیوای سلێمانی و کەرکوك لە جاف خاڵی بووە، خەبەر بە ئەستەمبوڵ دەدا، ئەوانیش لەوێوە جوابی دەدەنەوە کە هەرچۆنێك بێت حەمە پاشا ڕازی بکات و بیهێنێتەوە، چونکە دەیانەوێ تەبەعیەتی عەشرەتی جاف لە دەست ئێران دەربکەن و بینەوە بۆ تەبەعەی عوسمانی، بۆ ئەم مەبەستە والی بەغدا تەکلیفی مەحمود پاشا دەکات کە بچێت باوکی بهێنێتەوە، دووجار دەچێت حەمە پاشا هەر نایەتەوەو جاری سێهەم مەحمود پاشاو عەبدوڵڵا پاشاو بەعزێکی تر لە بەگزادە محەمەد پاشا ئیقناع دەکەن بێتەوە کە ئەمری (مەدارەت)و (ئیرادەی سەنیە)ی بۆ قایمقامی هەڵەبجەو ڕیاسەتی جاف بۆ دەردەکەن و ئەو ئەرازیانەی درابوون بە بەعزێ لە جاف بۆ دانیشتن هەموویان بدرێتێ. لەسەر ئەمە محەمەد پاشا دێتەوەو هەتا ساڵی (١٢٩٩) ئیدارەی جافی هەڵەبجەی کرد کە دەکاتە (١٨٨١–١٨٨٢ ز).

٨ـ قیسمێ لەو جافانەی لەم بەینـەدا خیانـەتیان کردبـوو، حەمـە پاشـا گرتنـی دوو سێیەکیان لە حەپسدا مردن. کەسوکاریان بەمە موتەئەسیر بـوون. هەنـدێ ئەشخاسـی کەش تەحریکات و فیتنەیی لەناوا کردن لەکاتێکدا کە حەمە پاشا لە (چیمەنی برایم کـە چوار سەد ماڵ دەبن و سەیردەکەن پاشا ئەوەندەی سوار لەلا نییە، بەفرسەتی دەزانن دەچنە سەر محەمەد پاشا هەر بەشەو دەیکوژن، کوڕەکانی مـەحمود پاشـاو عوسمـان پاشا لە سلێمانی دەبن، حەسەن بەگی کوڕی لە هەڵەبجەو سلێمان بەگ و حەمـە عـەلی بەگ و قادر بەگ و فەتاح بەگ لە پشتماڵە دەبن.

ئـیتر فیرقــەی (کــەرەم وەیـسی) باردەکــەن و ڕوو دەکەنــە هــەر تاقمێـك لــەجاف قبوولێـان ناکـەن، ناچـار بـەدوای ئـەوەی تـالآن دەکـرێن ڕوو دەکەنـە لای جـوامێری هەمەوەنـد، ئــەویش لەبەرئــەوەی کــە پــەنایان بـۆ هێنـاوە دەریـان ناکـاو ناشـتوانێ موقابەلەی کوڕانی حەمە پاشا کات، ئەویش لە تەکیانا فیرار دەکات تا دەگەنە قەسری شیرین عەشایەری جافیش بـە سـەرۆکایەتی کوڕەکـانی حەمـە پاشـا دوایـان دەکـەون، دەچنە زەهاو لەوێشەوە بەرەو (داڵەهۆ) فیرار دەکـەن، بـەڵام لـەوێرا دەوریـان دەدەن، دەروێـش ئاغـای بـرای جـوامێرو قـادری حەمەڕەشـی ئـامۆزای دەکـوژرێن، جگـە لـە تالآنکردن چل کەسیشیان لێ دەکوژن و باقی عەشرەت دەگەڕێتەوە.

٩ــ حەمــە پاشـا لــە ڕەئیـسە پێـشوەکانی جـاف لــە هــەموویان دەسـترۆیوترو دەوڵەمەنـدتر بـووە، تیجـارەتێکی زۆر مـوهیمی کـردووە. ئەغلــەبی صــەرفیاتی لــە تیجارەتی خۆی بووە. دائما بیست هەزار سەرمەڕی بووەو هەشت سـەد مـاینی یـەڵخی لـە سـەحرادا بـووە. (خـزر ئاغـای هەمەوەنـد) بـاوکی (مـەحمود خـزری سـەرەوەند) لەبەرئەوەی تەعەروزی بەزوباتی محەمەد پاشا بـوو، فرسـەتی لێ هێنـا خـۆی و سـی و پێنج کەسانی کوشت، هەروەها پێنجوین و هەڵەبجە دوو قەسـەبەی بـچووك بـوون ئـەو کردنی بە شار، قەیسەری و حەمام و چایخانەی تیادا دروست کردن. قـەڵای شـیروانەی دروستکرد لەگەڵ قیسمێ لە (قەڵای کانی چەقەڵ):

فەسڵی نۆهەم: باسی ڕیاسەتی کوڕەکانی محەمەد پاشا.

لە تەئریخی (١٢٩٩ هـ) مەحمود پاشا کوڕە گەورەی حەمە پاشا بووبە ڕەئیسی عومومی جاف و بەگزادەو قایمقامی هەڵەبجەو لەساڵی (١٣٠١ هـ)دا لە تەرەف (سوڵتان حەمید)ەوە ڕوتبەی میری میرانی بۆ هات و تا ساڵی (١٣٠٧ هـ) زۆر بە تەرەقی لە هەڵەبجەدا بوو ئەوساکە (وەسمان پاشا) بەسەر پشتماڵەوە بوو. (نامق پاشای میر ئالا) بۆ تەشکیلاتی (ئەرازی سنیە) دێتە شارەزوور. ماڵی وەسمان پاشا لەویٚ زۆر خزمەت دەکریٚ و پێیخۆش دەبیٚ، بەڵام کە دەچێتە هەڵەبجە مەحمود پاشا موبالاتی پیٚ ناکا، کابرا لەمە دڵگیردەبیٚ کە دەگەڕێتەوە سلێمانی تەلگراف بۆ سوڵتان عەبدولحەمید دەکات ناڕەزایی لە مەحمود پاشا پیشان دەداو داوا دەکات وەسمان پاشا بکریٚ بە قایمقامی هەڵەبجە. سوڵتان لەوەڵامدا موافەقەت دەکات و مەحمود دەکات بە موتەسەریفی (ئورفە)، دوای بەینێك مەحمود بە دیاری و لیرەی زۆرەوە لەگەڵ حەمە عەلی بەگی برای دوای مانەوەی ساڵێك لە ئەستەمبوڵ حەمە عەلی بەگی برای دەگەڕێتەوە ئەویش لەگەڵ شێخ قادری شێخ عوبەیدوڵڵاو کوڕی بەدرخان پاشادا لە ئەستەمبوڵ یەك دەگرن و ئیتیحادێکی قەومییەت دروست دەکەن و قەرار دەدەن هەرسێکیان فیرار بکەن، مەحمود پاشا بۆی دەردەچیٚ بە ڕێی باکوری ڕوسیادا لەوێوە دەگاتە ڕەشت و لەوێوە بۆ (چوارشەمە بازاڕ) هەمووی بە تەبدیلی قیافەت و لەوێوە بۆ (بیجار) فەتاح بەگی برای لەم لاوە ئەویش لەگەڵ چەند سوارێکدا دەچێت بۆ یارمەتی دەرچوونی. سوڵتان عەبدولحەمید کە خەبەر وەردەگریٚ تەلگراف بۆ (ناسرەدین پاشا) دەنووسیٚ کە دەردەسی بکەن، ئەو ئەمر دەدا بە (عەلی ڕەزاخان)ی حاکمی بیجار کە ئیحترامی بگرن و ئیستقبالی بکەن، لەولاشەوە عەشایەر دێن بەپیریەوەو دێتەوە لەم دواییەدا حکومەتی تورك دەکەوێتەوە پەلەپەل، چوار ڕۆژ دوای هاتنەوەی مەحمود پاشا دوو هەزار عەسکەری پیادەی تورك دێن بۆ هەڵەبجە، مەحمود پاشا دوای سیٚ چوار ڕۆژ لەگەڵ پشتماڵە باریان کرد بۆ قەزای کفری تا گەیشتە کانی چەقەڵ

لەدواییدا لەسەر داوای نەسرەت پاشای بەغداو قەول و تەئمینی مەحمود پاشا دەچێتە بەغداو نەسرەت پاشا زۆر هەوڵدەدا نەینێرێتە ئەستەمبول، جواب دێتەوە کە قابیل نیـە دەبێ بچێتە ئەستەمبول، ئـەمیش داوا دەکـات بـەڕێگای موسـڵدا بـڕوات، بـەڵام لـەلای کفرییەوە بۆئەوەی پارەو ئەسباب لەگەڵ خۆی بەرێ ئەوانیش تابور ئاغاسیەك و پانزە سواری لەگەڵ دەنێرن، لەگەڵ گەیشتنی ئەوان بۆ قەرەتەپە، هەزارو پێنج سـەد سـوار لە عەشایەرو بەگزادە داخڵ دەبن، مەحمود پاشا بەو لەشکرەوە دەگاتە کـانی چـەقەڵ تاکو بەهار لەناو پشتماڵەدا دادەنیشێت دوای ئەوە لە سلێمانییەوە خەبەری بۆ دەنێـرن کە دوو هەزار سـوارەو چـوار هـەزار عەسـکەری پیـادە بـەرەو ڕووی هـاتووە. مـەحمود پاشا دەچێتە کەژی ئەودیوەو لە سیروان دەپەڕێتەوەو لـەوێوە دەچێتە (بـانی بنـوك) لەسەر کەژی هەورامان و لەوەدوا گەراوە زمناکۆو لەوێوە تەلەگرافێکی نارد کـە ئـەو بـە عەسکەر ناگیرێ بـە شـەرتی مـەئموری حکومـەت لـە تەکیانـەبێ و لـە هـەموو شـارێکا سەربەست بێ خۆی دەچێتە خزمەت سوڵتان، سوڵتانیش ئەمە قبوڵ دەکات.

مەحمود پاشا چووە ئەستەمبوڵ، دوای مانـەوەی سـاڵێك لـەوێ سـوڵتان ئیعـادەی مەرحەمەتی لەتەکدا کرد، مەعاشی بۆ بڕینـەوە، پـانزە مقاتەعـەی گـەورەی لـە قـەزای کفری و قەزای هەڵەبجەو لە سلێمانی دایە لەگەڵ پێنج هـەزار لـیرە پاشـا ناردیـەوە نـاو جاف و شارەزووروو کردیەوە بە ڕەئیسی جـاف، لەسـاڵی (١٣١٢ ك) هاتـەوە شـارەزوور تاکو (١٣٢٦ ك) لە کەمالی تەرەقی و دەستڕۆیندا بوو، بـە نـەوعێك لـە سـنەو کرماشـان زیاتر دەستی دەڕۆیی تـاکو لـەناو جافـدا، براکـانی لـەم بەینـەدا هـەموو مـردن خۆشـی پیربوو بـوو تاقـەتی بـەعزێ معامەلـەی دنیـایی نـەمابوو، حکومـەتی تـورکیش لـەپاش مەشروتیەت فکریان گۆڕا. مەحمود پاشا دەرکەناری وامایەوە. مەحمود پاشـا لـە(١٥ ی شـەعبانی سـاڵی ١٣٣٩)دا (١٩٢٠–١٩٢١ ز) بەڕەحمـەت چـوو لـە جـامیعی قزرابـات نێژرا.

فەسڵی دەهەم: باسی ڕیاسەتی عوسمان پاشایە. وەسمان پاشا لە عـومری شـانزە تا عومری گەیشتە (٦٨ ساڵ) بەڕەحمەت چوو لە قایمقامی هەڵەبجەو ڕیاسـەتی جـاف رۆژێك خاریج نەبووە.

فەسڵی یانزەهەم: باسی کوڕەزاکانی محەمەد پاشایە.

تێبینی: ئێمە باسی ئەو کوڕو کوڕەزایانەی محەمەد پاشا لێرەدا ناکـەین، دەبووایـە (د. حەسەن جاف) لە پێشەکییەکەی خۆیدا ئاماژەی بۆ هەموو بەگزادە بکردایە.

فەسڵی دوانزەهەم: باسی ئادابی جاف و بـەگزادەو ڕەئیـسیان و بـە چـەند تکلیـف موکەللەفبوون کە بیدەن بە ڕەئیسی خۆیان: کە ئەمانەن.

١ـ (خەرج) هەر ماڵێك لە گەڕیاو موکەللـەفبووە لـە بیـست قرانـەوە تـا هـەزار قـران ئەمەیان داوە بە ڕەئیسی جـاف، سـوارەی خـسوسی عەمـە لـەو پـشتماڵەو سـەدانی و بەداخی خاریج بوون. عومومی ساڵی دوانزە هەزار لیرەی عوسمانی زیاتر بووە

٢– سوورانە. هەرکەس ژنێکی لەناو خۆیدا یـا بـە غـەیری جـاف بـە شـوودابێ هـەر کەسە بە قەدەر حاڵی خۆی دەبووا بە هێستر یا ماین یا تفەنگ یا گایەك یا بیست قـران تا هەزار بدا، بەڵام ئەگەر پیاوێکی جاف لە غەیری جاف ژنێکـی بخواسـتایە سـوورانەی لێ نەسێنراوە.

٣– ئەگەر پیاوێکی جاف بکوژرایە لەناوی خۆیدا هەزار قـران لـە قاتیـل دەسـێنرا. سێ سەد قرانی عائدی سوارەی خسوسی ڕەئیس بووە، بـەڵام ئەگـەر ڕەئیـسی فیرقـە خۆی یا کوڕی یا برای بکوژرایە تا سـەد لـیرە لەگـەڵ مـاین و تفـەنگ لەگـەڵ ژنێکـا بـۆ واریثی کوژراو مارە دەکرا.

٤ـ پێنج یەکی حقوق لەو کەسانە دەسێنرا کە شکات دەکـەن لـە یـەکێکی تـر لـەو پارەیەی لە داوالێکراو (مدعی علیە– ج. ب) سـەندراوە بـۆ داواکـەر(مـدعی). قـازی لای ڕەئیس بووەو موافقی شەرع تەحسیل کراوە.

جگەلـەوە تـەكليفی ڕۆنانـەو لبادانـەش تـا تـەئريخی (١٢٩٥ ك) دەوامـی كـردووەو هـەروەها ڕەسمـی جـەزاش هـەبووە. ئـەم ڕەسمانـەی تـا سـاڵی (١٣٢٦ ك) دەوامـی كـردووە، لـە دوای ئینقلابـی عوسمـانی خـەرج نـەما، جـاف موكلـەفبوون بـە ئـەغنامی نەقدی.

جاف ئەدەبيان دەرحەق بە گەورە زۆربووە لە عومـومی جـاف (٢٥ كـەس) حـەقی دانيشتنی مەجليسی ڕەئيس و بەعزێ لە بەگزادەی هەبووە.

دوای ئـەوە كـەريم بـەگ دەفـەرموێ:"ڕەئيـسی ئاخريـان كـە خـۆم بـووم لەسـاڵی (١٩١٩)دا بە ئەمرو تەشكيلاتی حكومەتی ئينگليز بووم بـە ڕەئيـسی عومـومی جـاف و ئـــەو تەشـــكيلاتە تـــا ســـاڵی (١٩٢٥) دەوامـــی كـــرد. ئيدارمـــەكردن لـــەو تاريخـــەوە تەشكيلاتەكە نەما. جا ئەگەر منيش لەم ڕووەوە دواكەوتوو بم تـەرزی ئيـدارەم داخلـی سەفحەی ئەم تەئريخە بكەن، ئومێد دەكـەم لـە حـەق لانـەدەن، چـونكە زەمـانی مـن زەمانی محەمەد پاشا مەحمود پاشا نەبوو".

فەسڵی سيانزەهەم: باسی ئەو شەڕانەی جافە لەناو خۆيانداو لەتـەك غـەيری جافـا بوويانە:

١ــ لــە (١٣٠١ ك)بەرامبــەر (١٨٨٣-١٨٨٤ ز) (شــاتری و هــاروونی و كەماڵــەيی)و سەدانی بە عوموم دەرهەقی ڕۆغزايی و تەرخانی لە مەريواندا ئيتيفاقيان كرد لە (قـەڵای خاو)ی نزيك پێنجوين شـەڕێكی زۆرخـراپ و گـەورەيان بـوو (١٥٠)كـەس لـە شـاتری و باقی فيرقـەكانی تـر كـوژران. تـەرخانی و ڕوغزايـی بـە تـەوافوق هـاتن نزيكـەی (١٥) كەسيان لێ كوژرا. ئەم شـەڕە مەشـهورە بـە (شـەڕی قـەڵای خـاو). ئـەم شـەڕە تـاكو (١٣٠٢)وە دەوامی كرد.

٢ـ لەو ساڵەدا ئەم جارە غەيرە ميكايلی عەمەلە و پشتماڵەو باقی تری جافی قـەزای كفری لە تەك شاتريدا لە شكريان ڕاكێشا بۆ سەر ڕۆغزايی و تـەرخانی لـە (گامـە خـەڵاْ) لەو شەڕەدا (٤٠) كەسی تر كوژران و هەر ڕوغزايی و تەرخانی موفق بوون.

٣ـ لەساڵی (١٣٠٩ ك)بەرامبەر (١٨٩١–١٨٩٢ ز) تەرخانی لەگەڵ ڕوغزاییدا شـەڕیان بوو (٥–٦)كەس كوژرا. تەرخانی لە ڕوغزایی جیابوونەوە لەتەك شـاتری و بـاقی جافـدا بوون بەیەك و چوونە سەر ڕوغزایی و تاڵانیان كردن، ئەمەش پێی دەڵـێن شـەڕی (داری قەلان).

٤ـ تـەرخانی و ڕوغزایـی لەتـەك داودەدا حـەوت شـەڕیان بـووە، لـە داودە هـەمووی (١٥٠)كەس كوژراوەو لە ڕوغزایی و تەرخانی (٣٠) كەس كوژراوە.

٥ـ لە زەمانی محەمەد پاشادا جاف لەگەڵ هەورامانی تەختدا شەڕیان بووە. لەسـەر ئەوەی بە گزادەیەكی وەلەد بەگ لە تـەرەف حەیـدەر بـەگی بـاپیری مـەحمودو خـانی مەریوانەوە دەكوژرێ. حەیدەر بەگ ڕادەكا بۆ ناو هەورامی.

عمومی جاف لەشـكر دەبەنـە سـەر هـەورامان نزیكـەی (١٠٠) كـەس لـە هـەورامی دەكوژن و (ئەحمەد بەگی باسام بەگ) كـە ڕەئیـسی هـەورامی دەبـێ دەكـوژرێ و ئـەم شەڕە مەشهورە بە (شەڕی چەمی شامیان). لێرەدا نووسینەكەی كـەریم بـەگ كۆتـایی هات. منیش هەر بەو جۆرەی كە خۆی نووسیبووی و بەو وشەو (عیبارەتانە) بـەكورتی پێـشكەشم كـردن، لـە بەشـەكانی داهـاتوودا ڕای خـۆم دەردەبـڕم و باسـی هەنـدێك سەرچاوەی تر دەكەم لە عەشرەتی جاف.

٤

لـە بەشــەكانی پێـشوودا زیـاتر لــە دووهــەم و سـێهەم كورتــەی نووسـینەكەی خوالێخۆشبوو كەریم بەگی جافمان خستە پێش چـاوی خوێنـدەواری بـەڕێز، ئنجـا لـەو بەشەو بەشەكانی دێن تێبینی خۆمان بەرامبەر بە كتێبـی (تـەئریخی جـاف) كـە كـەریم بەگ نووسیویەتەوەو دكتۆر حەسەن جافی كوڕی كەریم بەگ لێی كۆڵیوەتەوە، لەگەڵ ئاماژە بۆ هەندێك سەرچاوە كە هەر پەیوەندیان بەم باسەوە هەیە دەردەبڕین.

ئێمە ئەوەی دەیلێین لێرەدا تایبەتە بـە جـافی عیراقـەوە، چـونکە وەك لەمـەوپێش ڕوونکرایەوە بەشێکی زۆریش جاف لە ئێراندا هەن.

عەشرەت و ئێل و هۆز

خوالێخۆشبوو شێخ محەمەدی خاڵ لە بـەرگی دووهـەمی فەرهەنگەکـەیا لـە لاپـەڕە (٣٦)دا دەڵێت:" عێڵ: چـەند هۆزێکـە بـچنەوە سـەر یـەك بـاپیرە گـەورە" لـە بـەرگی سێهەمدا لە لاپەڕەی (٤٠١)دا دەڵێت:"هۆز: چەندماڵێکە کە بچنەوە سەر یـەك تـیرە". هەر لە لاپەڕە (٣٣٦ ی بەرگی یەکەمدا) دەڵێـت: " تـیرە: چـەند هۆزێکـە کـە بـچنەوە سەر ئێلێك" لە لاپەڕەی (٨٧ ی جزمی یەکەمدا) دەڵێت:" ئێل: عیل" و هیچی تر.

(لویس معلوف) لە (المنجد)دا لە لاپـەڕە (٥٢٩)دا دەڵێت:"العشیرە، القبیلە، عشیرە الرجل بنوابیە الادنون جمعە عشائرو عـشیرات" لـە لاپـەڕە (٦٣٩)دا دەڵێـت:" القبیلـە: بنواب واحد".

بەم پێیە هۆز دەچێتەوە سەر تیرە، تیرەش چەند هۆزێکـە دەچـێتەوە سـەر ئێـل: (ئێل یاخود عێل)یش چەند هۆزێکە دەچنەوە سەر یەك باپیرە گەورە.

لێرەدا ئێمە مەبەستمان یەکەم: ناوەکەیە بەکوردی کـە بەرامبەرەکـەی (عـشیرە)ی عەرەبییـە. لەڕاسـتیدا ئێمـە تـا ئێـستا هـەر وشـەی (عەشـیرەو عەشـایەر)مـان زیـاتر بەکارهێناوە دوای ئەو عێل، یاخود (ئێل بەوەدا کە (ع) لە کوردیدا نییە). ئەوەتا شـێخ ڕەزای تاڵـەبانی دەڵێـت:"خزمینـە مـەدەن پـەنجـە لەگـەڵ عەشـرەتی جافـا– مێروولـە نەچێ چاکە بەگژ قوللەی قافا"، چـونکە دکتـۆر حەسـەن لـە لاپـەڕە (٢٤ ی تـەئریخی جاف)دا (هۆزی جاف لە مێژوودا)ی بەکارهێناوە. مەبەستی دووهـەممان جیاکردنـەوەی (بەگزادە)یـە لـە (عیـل)ی جـاف، چـونکە مێـژوو ڕوونـی نەکردۆتـەوە بـەگزادەی جـاف دەچنەوە سەر چ تیرەیەك لە تیرەکانی جـاف وەك ڕوغزایـی، یـاخود میکـایلی، یـاخود

بنەماڵەیەکی سەربەخۆو تیرەیەکی جیاوازن کە (بەگزادە یاخود سەرئێل) یا هەر ناوێکی تری مێژوونیان پێوترابێت.

ئەو پرسیارە ئەمڕۆش هەر خەڵك دەیکات، بەڵام چۆن؟ دەکەوێتە بەر گوێمان فلان پارێزەر ناوی (محەمەد جاف)ەو فلان نوشدار یاخود پزیشك ناوی (عبدالرحمن جاف)ە گورج دەکەوینە پرسیار ئایا ئەم پیاوە بەگزادەیە، یاخود لە عەشرەتی جافە؟

چونکە دکتۆر حەسەن هەر لە لاپەڕە (٢٤)ی تەئریخی جافدا دەڵێت:"مێژووی نووسراوی جاف لە زاهیر بەگی کوڕی یار ئەحمەد بەگەوە دەست پێدەکات" واتا مێژووی عەشرەتی جاف لەگەڵ پەیدابوونی سەرۆکەکانیانا دەست پێدەکات، جا ئایا پێش (زاهیر بەگ) لقێك لە لقەکانی ئێلی جاف لە عێراقدا هەر هیچ نەبووە؟ من بەش بەحاڵی خۆم لەو بڕوایەدام کە دەبێت هەر تیرەیەکیان لە عێراقدا بووبێت و مەرج نییە هەموو هەر لەو دیوەوە هاتبن. ئەمەش دادەنێین بۆ مێژوو کە زۆرشتی لە سنگدایەو هێشتا بۆی دەرنەخستوین و ڕوونی نەکردۆتەوە بۆمان.

ئێلی جاف لەچاو ئێلەکانی تری کورددا

من خۆم کە بەڕێوەبەر (مدیری ناحیە)بووم لە ناحیەکانی تانجەرۆ (عەربەت)و خورماڵ و قەرەداخ وچناران (میرزا ڕۆستەم)و ئیشم کردووە، دەتوانم بڵێم ناحیەی تانجەروو شارەزوور بە یەکجار هەموو جافن، خورماڵ بەشی دەشتاییەکەی کە شارەزوور دەگرێتەوە ئەوانیش جاف بوون. قەرەداخیش زۆربەی دێهاتەکانی جاف نشین بوون، جگە لە میرزا ڕۆستەم کە جافە ڕەشکە لەوێ و لە ناحیەی بنگرد هەبوون. ئەمە نموونەیەك بوو هێنامەوەو دەردی دەڵێت"مشتێك بوو لە خەروارێك" خۆ ئەگەر جافی سورداش و بازیان و پێنجوین و هەڵەبجەو هەندێك لە شارباژێر ئینجا جافی گەرمیانی بچێتە سەر، بەلای منەوە گەورەترین عەشرەت پێکدەهێنێ لە ناوچەکەدا. مێژووی دووری جاف وەك (تەئریخی جاف) باسی دەکات دەگەڕێتەوە بۆ

ساڵەكانی (١٦٣٠–١٦٤٠)و پێشتریش، بەڵام مێژووی نزیكیان كە مستەر ڕیچ باسی دەكات لەساڵی (١٨٢٠)دا كە سەری سلێمانی داوەو لەوێوە چووە بەو دیواو گەڕاوەتەوە سلێمانی و بە هەمووی ماوەی چەند مانگێكی پێچووە. لەو گەشتەیا كەیخوسرەو بەگی جافی لە دیوانی مەحمود پاشای بابانیدا دیووە كە ئەو دەمە ئەو پاشای سلێمانی و حوكمدار بووە لەدواییدا چووە ناوچەی پێنجوین میوانی ماڵی كەیخەسرەو بەگ بووەو لەزۆر شوێن باسی ئێلی جاف و تیرەكانی و سەرۆكەكانی دەكات و لەلاپەڕە (٦٨)ی (رحلە ریچ في العراق سنە– ١٨٢٠)دا دەڵێت:"ان عشیرە الجاف ماكانت تاخذ نصیبها من ادارە شؤون كردستان الی ان حل عهد عبدالرحمن باشا بابان". ئەمە پێچەوانەی ئەو نووسینەی دكتۆر حەسەن جافە لە لاپەڕە (٣٧ ی تەئریخی جاف)دا گوایە حوكمڕانی ئەردەڵان و بابان لەسەر تێچێنی ئێران و عوسمانی دەست درێژیان كردۆتە سەر جاف من بۆ ئەردەڵانیەكان پاكانە ناكەم ، بەڵام بە قسەكانی (ڕیچ)دا دەردەكەوێت كە جاف و بەتایبەتی سەرۆكەكانیان لە سەردەمی مەحمود پاشای بابان و سلێمان پاشای بابان و ئەحمەد پاشای كوڕیا كە دوا میری بابان بوو هەمیشە لەپێش بوون، بەڵكو هێزێكی پاڵپشتی بابانەكان بوون جگەلەوەی ژن و ژنخوازی لە بەینابووەو خاڵ و خوارزای یەكتر بوون.

گەرمیان و كوێستانی جاف

من خۆم قوتابی سەرەتایی و ناوەندبووم كە لە سلێمانی دەمخوێندو لە پشووی هاویندا دەچوومەوە ماڵی باوكم لە عەربەت كە ئەوسا باوكم لەوێ كاربەدەستی میریی بوو، جارێك (مەحمودی سەمین) ناوێك نازانم دەمڕاستی چ تیرەیەك بوو لە جاف! كە خۆی و هاوماڵەكانی هاتبوونە دێی (بێستانسور)و ئاژەڵەكانیان زەرعاتی دێیەكەیان خواردبوو، لە ڕێوە هاتبوون بەرەو كوێستان دەچوون. وادیاربوو خوا سەلامەتیان كات هەر بەو عەقڵیەتە كۆنە دەجوڵانەوە كە دەیان وت:" گۆرانە: گاڵت وەگویزە". ئەمە

لەساڵەکانی چلەکاندا بوو کە ئەوساش هەر گەرمیان و کوێستانی هەندێك لـە عەشـرەت بەردەوامبووە، جا ڕەنگ هەیـە یـاخود مـن دڵنیـام لـەوەی کـە گـەنجی ئـەمڕۆ هـەرگیز عـەقڵی گـەرمیان و کوێـستان نـابڕێ، چـونکە نەبیـستویەتی و نەدیویـەتی و نـەدەزانێ چییە.

بۆ نموونە ئێلی جاف لە شـارەزووردا لـە سـەرەتاوە لـە خـانوو، یـاخود لـە دێهاتـدا دانەمەزرابوون و جێگیرنەبووبوون، چونکە لە سـەدەی هەڤـدەوە تـا هـەژدەو نـۆزدەش زۆریـان دەوارنـشین و جێگـای خۆیـان خۆشـکردووەو بـە چـاوێکی سـووك سـەیری نیشتەجێ واتا دانیشتووی دێهاتەکانیان دەکردو دەیان وت ئەمانـە تەمـەڵ و ترسـنۆکن بۆیـە داسـەکناون، خـۆ ئەگـەر ئـازاو شـەڕگێڕ بوونایـە وەك ئێمـە هەمیـشە لـە شـەڕو هاتوچۆدا دەبوون، بۆیە ناوی دانیشتووەکانیاندا (گـۆران)و نـاوی خۆشـیان بـە (کـورد) هێشتەوە.

ئیتر گەلێك ناوو ناتۆرەی ناشرینیان لە گۆرانەکان دەناو گۆرانیە فۆلکلۆریەکـەی کـە منـداڵان لـە مانگەشـەوا دەچـوونە دەرەوەی مـاڵ و دەیـان وت:" (مانگەشـەوە— تـەق لەدەوە— گۆرانە هێنرەی چاو لە خـەوە) مەبەسـتیان لـە سـووککردنی دانیـشتوان بـوو بەپێـچەوانەی هـەموو تێگەیـشتنێکی (حـەزاری) بۆیـە سـێ و دوویـان لـە زەرعـات و بێـستانیان نـەدەکردو ئەگـەر ئاژەڵـەکانیان بەوێـدا تێپەڕیایـە. دەبووایـە گـۆران زەرعاتەکـەی بگواسـتایەوە، بۆئـەوەی ڕێ بـۆ ئاژەڵـەکانی ئـەوان بـەرەڵڵا بکـات کـە پیـابڕۆن، نـەك کاکـەی کـورد تۆزێـك ئاژەڵەکـەی بەڕێگایـەکی تـرا بـەرێت و زیـان بـە دەغڵودانی جوتیارەکان نەگەیەنن.

وەك وتمان تیرەکانی جاف لە زستاندا لە گەرمیان و شارەزوورو ئەو جۆرە شوێنانە ئەمانەوەو دەمەو هاوین ڕەوە وڵاخ و ئاژەڵیان بەرەو کوێستانەکانی ئێـران لێـدەخوڕی، واتا لە هاویندا (لەوەڕ) کە بریتییە لـە پـوش و گیـا کـە خـواردنی ئاژەڵـە لـەم دیـو لای خۆمان وشکایی دەهـات و نـەدەما لەکاتێکدا کـە لـە کوێـستانەکانی ئـەودیو لـە ئێـران

لەبەرئەوەی کە ساردو فێنك بوون لە هاویندا لەوەڕ لەویێ لەوپەڕی نەشونمادا بوو. هەر تاقمەو تیرەیەك شوێنی خۆی و ئاژەڵی لەو دیو جیاوازو تەرخانکراو بوو، تیرەیەکی تر توخنی نەدەکەوت، حکومەتی ئێرانیش سەرانە یاخود (ڕەسم) یاخود (باج)ی خۆی دەسەند، لەسەر ئەوە ڕێگای عەشایەری دەدا کە بچنە کوێستانەکانی ئێران ئەمە عەشرەتی جاف هەروەها (هەرکی، بڵباس، بۆلی و بابولی) دەچوونە کوێستانەکانی (تەرگەوەڕ)و (مەرگەوەڕ)و دەیەها کوێستانی تر، مەڕومالاتیان باش دەلەوەڕان و هەمیشە گوانی مەڕو مانگاو بزنیان پڕ لە شیر بوو، لەو شیرە ڕۆن و پەنیرو جۆرەها شتی تریان دروستدەکردو دەیان فرۆشت و چ لەو دیو دەیان هێنایەوە بەم دیوا، جگەلە دۆو ماست و کەرەو سیرێژو قەیماخ و گەلێك شتی تر کە بۆ خواردنی خۆیان بەکاریان دەهێنا، هەر لەو بەرهەمانەش بە دەستی قورس و ڕەنگینەوە دەچوونە ماڵی پاشای جاف دیاری و خەرج و باجی خۆیان پێشکەش دەکردن، من خۆم کۆچ و ڕەوی عەشرەتی بۆلی و بابۆلیم لەناوچەی ناو دەشتدا دیووە کە بەرەو چیای (قەندیل)و بەو دیوتریشا لە هاویندا دەچوون. کۆچەکەیان بە دوو سەعات ڕۆیشتن بە بەردەممانا ئنجا تەواو بوو، وڵاخی بەرزە هەموو بار پێوە لەناو شەڵتەدا دوو یاخود چوار منداڵ بەسەر پشتی بارگیر یاخود هێسترەوە بوون، لغاوی وڵاخەکە بە دەست ژنێکەوە بوو کە منداڵێکیشی بەکۆڵەوە لە کۆڵوانەدا قایم کردبوو تەشیەکیشی بەدەستەوە بوو جارجار خوری پێ دەڕێسا.

عەشایەر لە کوێستان ئەمانەوە تاکو پایزو ئنجا دەهاتنەوە بەم دیواو هەموو ساڵێك بەمجۆرە دەیانبردەسەر وەك جەنابی (کەریم بەگ)یش لە تەئریخی جافدا نووسیویەتی، هەر عەشرەتە ڕێگای تایبەتی خۆی هەبوو هەر بەو ڕێگایەدا دەڕۆیشت و دەبوو تیرەی تری پیا نەڕوات نەوەك وڵاخ و ئاژەڵیان تێکەڵاو ببێت، ئەگەر تیرەیەك بەپێچەوانەوە بجوڵایەوە شەڕو کوشتاری لێ دەکەوتەوە.

مـن نموونەیـەکی ئـەم کـۆچ و ڕەوەم کـردووە بـە کورتەچـیرۆك و بـە سـەردێڕی (گەرمیان و کوێستان) لـەو کۆمەڵـە چـیرۆکەی بـەناوی (سـەی کەڵـەك)ەوەیـە لەسـاڵی (١٩٦٩)دا بڵاومکردۆتەوە کە ئەویش تیشکێك دەخاتـە سـەر ئـەم کـردەوە کۆنـەی کـە ئێستاو ئەمڕۆ دەتوانم بڵێم نەماوەو کۆتایی پێهاتووە.

سەرهەڵدانی ئێلی جاف لە کوردستانی خوارووادا وەك هێزێکی بەکار

دوای بەسـتنی دوا پـەیمانی ئـەرزڕۆم لـە بـەینی دەوڵـەتی عوسمـانی و ئێرانـدا کـە لەساڵی (١٨٤٧)دا بوو، ئەو پەیمانەی کە پێکهاتن لە ڕێگای دبلۆماسـیەت و گفتوگـۆوە لەجیاتی شەڕو بەگژاکردنی ئەمارەتە کوردییـەکانی وەك بابـان و سـۆران و ئـەردەڵان و بادینـان و شـەمدینان بـۆ بەرژەوەنـدی ئـەو دوو دەوڵەتـە پێویـستی نـەما، بۆیـە ئـەو ئەمارەتانە یەك لەدوای یەك قڵپ بوونەوە.

لە کوردستانی خواروو ئەمارەتی بابان لە بەینی سـاڵەکانی (١٨٤٧–١٨٥٠)کۆتـایی بە تەمەنی هێنراو جڵەوی یەکسەر کەوتە دەست، عوسمانییـەکان خۆیـان لـەم کاتـەدا دوو هێز، یاخود دوو بنەماڵە تاکو ڕادەیەکی کەم یـا زۆر شـوێنی بابانـەکانیان گرتـەوە، بەوەدا کە لەوەپێش لە سەردەمی بابانەکانیـشدا خـاوەنی ڕاو ڕێـزو شـوێنیان دیـاربوو، یەکەم بنەماڵەی شێخان لە نەوەی حاجی شێخ مارفی نـۆدێ و حـاجی کـاك ئەحمـەدی شـێخ کـە لـە شـاری سـلێمانیداو بـەهۆی شـوێنی ئـاینی و ژیریيانـەوە کـە سـوڵتانی عوسمانی ڕێزی تەواوی لێ دەگرتن تاکو شێخ سەعیدی کوڕەزای حـاجی کـاك ئەحمـەد باوکی شێخ مەحمود دەعوەت کرایە ئەسـتەمبوڵ و لـەوێ نهێنـی (شـفرە)شـی درایـەو بەمجۆرە دەوامیان کرد تا هاتنی (اتحادو ترقی).

دووهەم: ئێلی جـاف بەسـەرۆکایەتی حەمـە پاشـاو دوای ئـەویش مـەحمود پاشـاو وەسمان پاشـای کـوڕی. ئێلـی جـاف وەك وتمـان بـەئێلێکی هـەرە گـەورەی ناوچـەکە

دەژمێردرێ، جگەلەوەی کە لـە ئێرانیش هـەن و زۆریـشن، لەبەرئـەوە دوای ڕوخانـدنی بابانـەکان چ ئێـران و چ عوسمانیـەکان هەریەکـە هـەوڵی ئـەوەی دەدا جافـەکان بـەلای خۆیدا ڕابکێشێ بـە خـەڵاتکردن و نزیککەوتنـەوە لـە سـەرۆکەکانی جـاف و زەوی و زار پێدان. هەریەکە توانی تا ماوەیەك کاریان پێ بکا، سـەرۆکەکانی جـافیش لـە بـەگزادەو بەتایبـەتی مـەحمود پاشـا ئەوەنـدە بەپـشوو و بـەژیریی حـوکمی ئـەم عەشـرەتە گەورەیـەیادا، بـەجۆرێك توانیـان بەتـەواوەتی دەسـتبگرن بەسـەر کاروبـاری گـشت تیرەیەکا، تەنها (فیرقەی کـەرەم وەیـسی نـەبێت کـە بەشـێکە لـە فیرقـەی شـاتری)، ئەوان سەرکێش و یەکێکیان کە عەزیزی شاوەیس بوو لە بەندیخانەدا نەخۆش دەکەوێ و دەمـرێ، تیرەکـەی وادەزانـن حەمـە پاشـا دەرمـان خـواردی کـردووە، لەسـەر ئـەوە فرسەت دەهێنن لە حەمـە پاشـاو لـەنزیك کفـری دەیکـوژن (ئـەم باسـە دوورودرێـژ لـە تەئریخی جافدا نووسراوە).

دوای حەمە پاشا کوڕە گەورەکەی کە مەحمود پاشایە شوێنی باوکی دەگرێتـەوەو زۆر بـەژیریی و ڕەفتـاری جـوان مامەڵـەی ئێلەکـەی دەکـات، ئیلـی جـاف ئەوسـا دواکەوتووبوون و وەك ئەمڕۆ چاویان نـەکرابۆوە جێبـەجێکردنی هـەموو تێکـچوونێکیان لای پاشا بوو جاری واهەبوو پاشـا وەك قازییـەك لەناوبـژیکردنا گـەلێك قـسەی نالـەبارو بێجێی لەڕوا دەکرا، بەڵام پاشا چونکە دەیزانی ئەم قسانە لە دڵی بەرق و کینـەوە نیـە، بـەڵکو لـە سـادەیی خاوەنەکەیـەوە هـەموو قـسەیەکی لێ دەخواردنـەوە، بـۆ نموونـە: مـەحمود پاشـا تـاقمی دان دروسـتدەکا کـە ئەوسـا باونـەبوو، کابرایـەکی جـاف لێـی دەپرسێ.." باشە پاشا ئەمە قەزوانی پێ دەخۆیت و گـوێزی پێدەشـکێنی؟" ئـەویش لە وەڵامدا دەڵێ:" نەو ئەمە تەنها شتی نەرمی پـێ دەخـورێ." کـابرا هـیچ سـێ و دوو ناکاو دەڵێ:"دەسا پاشا ئەوە گووی تێبێ بەکاری چـی دێـت..." ئـیتر زۆر لـەم قـسەو باسانە هەن کە زۆربەیان لـە بەرگـەکانی (ڕشـتەی مـرواری)دا، خوالێخۆشـبوو عـەلادین سـەجادی بڵاویکردونەتـەوە، هـەروەها لـەم ڕووەوە سـەیری لاپـەڕەکانی (تـەئریخی

جاف– ٦١و٦٤)بە دواوە بکە زۆر خاڵی لەم بابەتانەی تێدایە تا دەگاتە لاپەڕە (٩٠) کە باسی گفتوگۆیەك دەکات لە بەینی (میجەر نوئێل)و مەحمود پاشادا لە دەوروبەری ساڵی (١٩٢٠)دا ئەو مێجەرنوئێلەی کە ناوی بە (دۆستی کوردو خێرخوازی کورد) دەرکردبوو کە داوا لە پاشا دەکات هاریکاری لەگەڵ ئینگلیزدا بکات بۆ خزمەتی ناوچەی کوردستان و میللەتی کورد، ئەویش عوزرخوایی بۆ دەهێنێتەوە کەوا بڕوای بە ئینگلیز نییە، هەروەها دکتۆر حەسەن جاف لە لاپەڕە (٩١)ی کتێبەکەدا ئاماژە بۆ (ململانێیەك لەسەر دەسەلأت و سەرۆکایەتی) دەکات (لەبەینی بنەماڵەی بەگزادەی جاف و بنەماڵەی شێخاندا بەتایبەتی لە سەردەمی شێخ سەعیدو شێخ مەحمودی کوڕیدا کە ویستوویانە دەست بەسەر هۆزی جافا بگرن بۆ پاڵپشتی دەسەلأتی خۆیان) تاکو لەدواییدا لەلاپەڕە (٩٢)دا دەڵێت:" ئەم هەڵوێست و دووبەرەکییە خێڵەکییە شتێکی لە قۆناغ بەدەر نەبووەو لەگەڵ سروشتی ئەو سەردەمەدا گونجاوە، بەلأم ئەوەی شایانی باسە ئەم دووبەرەکییە نەگەیشتۆتە ڕادەی لەیەك ڕاپەڕین و (بۆ پاڵپشتی ئەم ڕاستییە) (ڕاپەڕینی شەشی ئەیلول بەسەرۆکایەتی شێخ مەحمود) بە نموونە دەهێنێتەوە کە مەبەستی (شەڕی بەردەرگای سەرایە) لە سلێمانی لە ڕۆژی شەشی ئەیلولی ساڵی (١٩٣٠)دا کە یەکێك لە هاندەرەکانی ئەو ڕاپەڕینە (عیزەت بەگی وەسمان پاشای جاف) بووە، ئەمە لە کاتێکدا کە ڕاپەڕینی بەردەرگای سەرا لە شەشی ئەیلولدا بە سەرۆکایەتی شێخ مەحمود نەبووە، شێخی نەمر ئەو دەمە لە سلێمانی نەبووە، ئنجا دەڵێم ڕەنگ هەیە دکتۆر حەسەن مەبەستی لەم ململانێیە گرتنی ئەحمەد بەگی وەسمان پاشا (ئەحمەد موختار جاف) بێت کە لە سەردەمی حوکمداریەتی شێخ مەحموددا گیراو لە ئەشکەوتی (جاسەنە) بەندکرا لەسەر تێچێنی پیاوخراپ لەکاتێکدا کە ئەحمەد موختار دوای شێخ کەوتبوو ئەویش لە بەندیخانەی (ئەشکەوتی جاسەنە)ی توندکرد تاوەکو ئەم چەند بەیتە دەنێرێتە خزمەت شێخ کە ئەویش دەستبەجێ بەری دەدات.

سەبا عەرزی خلووسی و بەندەگیم و هەم دوعاخوانی ببە بۆ خزمەتی شاهی موحیتی گشت سلێمانی تاکو دەڵێت:" کە جورمێکی نێیە تاکەی لە حەپسا دانیشێ قوربان"

لە تەنهایی لە فیکری چۆتەوە ئادابی ئینسانی
هەتا مردن وەکو بەندە لە خزمەت شاهی کوردستان
حەیاتی خۆی فیداکا بۆ هەموو ئەمرێك و فەرمانی
ئەوە بۆ من فەخرە بەشەرتێ سەروەری کوردان
لەحەق ئەم بەندەیەی خۆیە بمێنێ لوتفی جارانی
لە لوتفی تۆ زیاتر هیچ پەناهێکی نیە موختار
بەکاری هیچ نەهاتن دۆستەکانی ، خزم و خوێشانی.

دوای مەحمود پاشا وەسمان پاشای برای کاری ئێلی جاف گرتەدەست. ئەویش وەك مەحمود پاشا کرا بە قایمقامی هەڵەبجە، بەخۆی و خانمی ژنی (عادلە خانی ساحێبقران کە بە خانمی وەسمان پاشا ناوی دەرکردبوو) کاروباری عەشرەتیان بەرێوە دەبرد، لەدواییدا ئەحمەد موختار جاف بوو بە قایمقامی هەڵەبجەو دوای ئەویش حامید بەگی مەجید بەگ، واتا لەسەردەمی حوکمی ڕاستەوخۆی ئینگلیزەکان و شێخ مەحمودو لەدواییدا لە سەردەمی حوکمی نیشتمانی عێراقدا جاف هەر دەستڕۆیشتوو بوون.

هەمیشە لە ئەنجومەنی نوێنەران واتا لە پەرلەمانی عێراقدا نوێنەریان هەبووە، حەمە بەگی فەتاح بەگ و حامید بەگی مەجید بەگ و حەسەن بەگی عەلی بەگو ئەحمەد بەگی حەمە صالح بەگ و داوود بەگی فەتاح بەگ هەموو نوێنەرانی جاف و ناوچەکانیان بوون لە پەرلەمانی عێراقداو تاکو لەم دواییەدا، واتا لەدوای ساڵی (١٩٥٨) دکتۆر ئەکرەم جاف کوڕی حامید بەگ بووبە وەزیری زراعەی ئێستاو ئەمرۆش گەلێك

پیاوی بەغیرەت و کارمەندیان هەیە کە هـەموو خـاوەنی دیوەخـان و دەستڕۆیـشتوون، هـەروەها پیـاوی ئـەدیب و نووسـەرو شـاعیریان تیـا هەڵکـەوتووە، جگەلـەوەی زۆر لـە وەچەیان باش پێگەیشتوون، لە خوای گەورە داوا دەکەین وێنەیان زۆربێ و هەر کەسـە لەلای خۆیەوە بتوانێ خزمەتی میللەتەکەی و نیشتمانەکەی بکات.

٥

ناوەکان لە چییەوە هاتوون؟

کورتەیەك باسی جاف لە گەشتەکەی ڕێچدا لەبەشی یەکەمدا (ڕا)ی خـۆمم پیـشاندا بەرامبەر بە ناوی جاف کـە لـە چـییەوە هـاتووە. وتم بـەلای منـەوە سـەلماوترین شـت ئەوەیە کە لە (جەعفەر)وە هاتبێ ئنجا بزانین ناوی جافەکانی تر لـە چـییەوە هـاتوون؟ ئەمە بنەچەی ناوی هەندێکیانە:

ڕۆغزایی: دەچنەوە سەر سەرۆکەکەیان کە ڕۆغزاد بووە. لەم دواییەشدا (مـەحمود کوڕی ڕۆستم کوڕی حەمە جان کوڕی عەلی کوڕی ڕۆغزاد گەورەو دەمڕاستیان بوو).

تەرخانی: گوایە لە (تورخان– تورخانی) مەگۆلییەوە هاتووە، کە بەواتای (نالاّنـدن دێت لەتاو سـەرانە، بـەلاّم بـەڕای مـن (نـاوی تورخـان واورخـان و هۆلاکۆخـان..) لـەناو مەگۆلەکانـدا هـاتووە. دەبـێ تورخـان نـاوێکی زۆردار لـە خـەرج و بـاج کۆکردنـەوەدا هەبووبێت لە مێژووی ناوچەکەداو ناوەکە سەپاوە بەسـەر سـەرۆکی تەرخانیەکانـدا کـە ئەویش دەبێ کابرایەکی زۆردار بووبێت.

گەلاڵی: لە بنەڕەتا (جەلالی)یـە، دەبـێ ناوەکـە لـە سـەرۆکێکەوە هـاتبێ کـە نـاوی (جەلال) بووبێت.

هارونی: ئـەمیش دەبـێ (هـارون) نـاو لـە سـەرەتاوە سـەرۆکی ئـەو هـۆزە بووبێـت لەوەوە ناوەکە سەپابێت بەسەریانا.

یەزدان بەخشی: بەواتای (بەخششی خودا)و بەعەرەبی (عطیة اللة)و بەتورکی (اللـە ویردی)و بەفارسی (اللە کرم) دێت.

مکـایلی: لـە (میکائیـل)وە هـاتووە. ئـەمیش یـەکێکبووە لـە (پـیرە) ئاینییـەکان و لەبنەچەدا (پیر میکائیل) بـووە پیرەکـانی تـر بـریتین لـە (پیرەمـەگرون– الـشیخ عمـر المقرون)و (پیرمەسوور– پیر منصور)و (پیری شەوکێڵ) میکائیـل نـاوی سـەرۆکەکەیان بێت و باقی لقەکانی ئەم هۆزە بریتین لە (ئاڵی بەگی) کە ئەم ناوە لـە (عـەلی بـەگ)ەوە هـاتووە. (ڕەش وبـۆری) ئـەمیش بێگومـان لـە دوو وشــەی (ڕەش وبـۆرەوە هـاتووە. (شوانکارە) ئەو کۆمەڵەن کە خـاوەن ئـاژەڵ و لـە بـەینی (شـوانکارە)کـەدا واتـا ئـەوان دەبن بەشوانی ئاژەڵەکەو بەخێویان دەکەن و بەرهەمەکەیان بەش دەکەن.

پشتماڵە: ئەمانە یەکسەر دەوارو ماڵیان بە پشتماڵی بەگزادە، یاخود پاشـا، یـاخود سەرۆکی جافەوە بووە بۆ پاراستن و ئاگاداری و ئـەم پـشتماڵەیە زیـاتر لـە سـەردەمی حەمە پاشادا پەرەی سەند.

سەدانی: یاخود سەهانی یاخود سەدانی من وادەزانم ئـەم نـاوە لـە ژمـارە (سـەد– صەد)وە هـاتووە، چـونکە بـۆ یەکـەم جـار کـە (تـشکیلات)ی (حـرس)ی تایبـەتی کـرا ژمارەیـان سـەد تفەنگـچی، یـاخود ئێـشکگربوون، دوای ئـەوە ژمارەیـان زیـادیکرد. وەجۆرە (ترێ)یەکیش لای خۆمان هەیە (سـەعدەنی– سـەدانی) پێدەڵێن، ئـەو ترێیـە گوایە (سەیی یاخود سـەعیدێك لـە بنـەڕەتا چـاندویەتی و گوایـە ئـەو نەمامەکـەی لـەم لاولاوە هێناوە لە ڕاستیشدا ترێی سەدانی خۆشترین ترێی وڵاتی خۆمانە.)

کافرۆشی: لە فرۆشتنی (کا)وە هاتووە، کە دەبێ ئـەم تاقمـە لـەکاتی خۆیـدا پـێش ئـەوانی تـر وازیـان لـە گـەرمیان و کوێـستان هێنابێـت و نیـشتەجێ بـووبن و دەسـتیان کردبێ بە چاندنی گەنم و جۆ کە(کا)ش لەدوای کوتانی ئەوانە پەیدا دەبێت.

یاروەیسی: لە وەیس ناوەوە هاتووە.

شێخ سمایلی: لە شێخ سمایلەوە هاتووە.

عیسایی: لە عیسا پەیدابووە.

ئیسماعیل عوزەیری: لە ئیسماعیلەوە هاتووە.

صوفی وەند: دەڵێن ئەمانە لەکاتی خۆیدا لـە هەمەوەنـد جیابوونەتـەوەو داویانەتـە پاڵ جاف، بـەوەدا کـە هەمەوەنـد (حەمـە وەنـد) بـریتین لـە (ڕەمەوەنـد– ڕەمـەزان)و (ڕەشەوەند– ڕەشید)و (سەفرە وەندە– صفر وەنـد) کـە گوایـە کـاتی خـۆی (حەمـەو ڕەشـیدو ڕەمـەزان و سـەفەر) چـوار برابـوون و هەریەکـە سـەرۆکایەتی بەشـێکیان لـە هەمەوەند کردووە.

ڕیـچ کـە بـاڵیۆزی ئینگلیـز بـوو لـە بەغـدا لـە سـەردەمی عوسمانیەکانـدا، دوای تێکچوونی لەگـەڵ والی بـەناوبانگ (داود پاشـا) هەسـتا لەسـاڵی (١٨٢٠)دا بۆئـەوەی لـە بەغداو لەوالی دوورکەوێتەوە گەشتێکی بەرەو سلێمانی کـردو بەهـەمووی نزیکـەی چـوار مـانگی پێـچوو. لـەو گەشـتەیا ئـەوەی دەبینـی بـە سـەری قەڵـەم بەگـەورەیی دەینووسـییەوە تـاکو لەدواییـدا دوورودرێـژتر بینووسـێتەوە، بەداخـەوە نەخۆشـی ڕشانەوەی گرت ڕێی ئەوەی نـەدا، بـەلاّم ژنەکـەی نەیهێشت ئـەو یاداشـتە بفـەوتێ لـە چاپی داو (بهائـەدین نـوری) وەریگێڕایـە سـەر عـەرەبی بـەناوی (رحلـە ریـچ في العـراق. عام– ١٨٢٠) ئەوساکە کەیخسرەو بەگ باوکی حەمە پاشا، سەرۆکی عەشرەتی جـاف بـوو، بـۆ یەکـەم جـار ڕیـچ لـە دیوەخـانی مـەحمود پاشـای بابـان دەیبینـێ لـەوەوە دۆستایەتی پەیدا دەکەن لە یاداشـتی (١٨ ئایـاری ١٨٢٠)دا باسـی جـاف دەکـات کـەوا هەموویان لەژێر دەوارا دەژیـن لـە هاوینـدا لـەنزیك شـاخە بـەرزەکانی حـاجی ئەحمـەدا دەژین نزیك بە شاری (سنە)و لەپایزدا بەو شارەزوورەدا بلاّودەبنەوەو لە زستانیشدا لـە ناوچەی شیروانە لە ڕۆخی چەمی سیروان هەڵیان دەدا.دوێنێ کەیخوسـرەو میـوانم بـوو کە سەرۆکی ئیلی جافە پیاوێکی قەڵەم ڕێك بوو، هەروەها پیاوەکانی عەشـرەتی جـاف هەموو ڕێکوپێك و ئازان، بەلاّم تاکو بەلای کوردەکان خۆشیانەوە دواکەوتووترین کـەس بـوون، دەم و دوانیـشیان لەگـەڵ بـاقی کوردەکـانی ناوچـەی بابانـدا فـەرقیان زۆربـوو،

ئەمانە بریتیبوون لە نزیکەی دوو هەزار سوارچاك کە سەربە کەیخەسرەو بـەگ بـوون و هەمیشە ئامادەبوون بەدەنگ پاشای سلێمانییەوە بچنە مەیدانی شەڕەوە، جگەلـەوەی هەموو کاتێك بەئاسانی چـوارهەزار پیـادەی تفـەنگ بـە شـانیان لـەناودا پێـك دەهێنـاو بەڕاستی ئازاترین شەڕکەری کوردبوون.

لە یاداشتی ڕۆژی (٢١ ی ئایاری ١٨٢٠) باسی (وەڵەد) بەگی جاف دەکات کـەوا لـە سەرخوانی مەحمود پاشای جاف دیویەتی و دەڵـێ:" پیـاوێکی کەڵەگـەت و بۆشـناخ و قۆز دیاربوو." لە یاداشتەکانی ڕۆژانی (١٩ ی ئاب) باسی (ئەحمەد کلوان)و (بێـستان)و ئەو ناوچانە دەکات کە سەر بـە جـاف بـوون، لـە دێـی بێـستان لـە (سـابات)دا میـوانی دیوەخانی کەیخەسرەو بەگ بوون، وەك لـە بـەگی بیـستوە دانیـشتوانی دێهـات لەچـاو (گـەڕیاو- وەك کـەریم بـەگ نـاوی نـاون و مەبەسـت- رحالەیـە)یـەك بـۆ چـوار یـاخود پێنجن.

چـونکە وەك لەمـەوپێش وتمـان ئەوسـاکە دانیـشتن عـەیب و شـورەیی بـووەو دانیشتوی دێهاتیان بە تەمەڵ و تەوەزەل و بێکارە لە قەڵەم داوە.

ئەو ڕۆژە کەیخوسرەو بەگ ژمارەی جافی گەڕیاوی بـە دەهـەزار مـاڵ دانـاوەو هـەر ماڵەی حەوت کەس کـە هـەمووی دەکاتـە حـەفتا هـەزار کـەس، لـە ڕۆژی (١٣ ی ئـابی ١٨٢٠) باسی کۆچی عەشرەتی جـاف دەکـات لـە گەڕانەوەیانـدا بـەرەو شـارەزوور کـە دیمـەنێکی چـەند خـۆش و جوانیـان بـووەو گـشت دەوارو نـوێن و شـتومەکی تریـان ڕێکوپێـك پێـچاوەتەوەو بەسـەر پـشتی وڵاخ و گـاو مانگـاوە گواسـتویانەتەوە، پیـاوو ئافرەتیش بەپێ ڕۆیشتوون.

لە گەشتنامەکەی ڕۆژی (٢٠ ی ئاب)دا مـستەر ڕیـچ باسـی هەوارگـەی کەیخەسـرەو بەگ دەکات بە دوو میل خوار گۆلی زرێبارەوە، باسی وڵاخەکانیان و باسـی جلوبـەرگ و سوارچاکی کوڕەکانی و پیاوەکانی دەکات و دوای ئـەوە باسـی دەسـت و دڵ و بەرچـاو فەرەحیان دەکات و دەڵێت:" هەرگیز ئەو میواندارییە گەرموگوڕەیانم لەبیرناچێتەوە".

هەندێك لە ناسراوانی جاف

د. حەسەن جاف لە پێشەكی (تەئریخی جاف)دا نـاوی چـەند كەسـێكی نووسـیوە لەگەڵ مێژووی ژیانیاندا، لەپێش هەمووانەوە كەریم بەگی فەتاح بەگی باوكی كەدانـەری كتێبەكەیە.٢ـ حەمە بەگی فەتاح بـەگ.٣ـ داود بـەگی جـاف.٤ـ ڕەزا بـەگ، جگەلـەوە دەوری كەیخەسـرەو بـەگ و كوڕەكـانی و حەمـە پاشـاو كوڕەكـانی و كوشـتنی حەمـە پاشاو ئنجا مەحمود پاشای كوڕی حەمە پاشای پیشانداوە.

بەلای منەوە دەبووایە دكتۆر حەسـەن ئەگـەر هـەر بـە پەنجـە ڕاكێـشانیش بووایـە ئاماژەی بۆ ئەم پیاوانەی تر لە بەگزادەی جاف بكردایە كە هەموو ناسـراون و هەریەكـە بەلای كەمەوە چوار پێنج دێر لە ژیانیان و شـوێنی كۆمەڵایـەتیان و توانـاو (نبـوغ)یـانی بنووسیایە. من بۆ نموونە ناوی ئەم زاتانە دەبەم:

لەبەگزادە:

١ـ وەسمان پاشای جاف كە دوای مەحمود پاشا ئەوبوو بە سەرۆكی عێلـی جـاف و بە قایمقامی هەڵەبجە كە مێجەرسۆن پێش ئاشكرابوونی و بـەناوی (غـولام حـسین)ەوە ماوەیەك لە دیوەخانی وەسمان پاشـادا مایـەوەو لـە یاداشـتەكەیا باسـی ئـەوو خـانمی خێزانی و تاهر بەگ و ئەحمەد بەگی كـوڕانی وەسمـان پاشـای كـردووە، بڕوانـە (رحلـە متنكر الی بلاد مابین النهرین و كوردستان. تالیف سۆن– میرزا غـولاَم حـسین شـیرازی) ترجمـە (فـواد جمیـل) الجـزئین الاول و الثـانی سـنە(١٩٧٠و١٩٧١) مطبعـة الجمهوریـە تایمس).

٢ــ خـانمی وەسمـان پاشـا، ئـەم ئافرەتـە هەرچـەندە خـۆی لـە بنەماڵـەی ساحێبقرانەكانی سنەیە، بەڵام بەناوی جافـەوە ماوەیـەكی بـاش حـوكمی عێلـی جـافی گرتبووە دەست و ئینگلیزەكان پایەی (خان بـەهادور) یـان پـێ بەخـشی نـاوی (عادلـە

یاخود عدله خانه)و دایکی تـاهیر بـەگ و ئەحمـەد موختـار جافـەو خۆشـی کـچی قـادر بەگی ساحێبقرانە.

٣ـ تاهیر بەگ وەسمان پاشا، یەکێکـە لـە شـاعیرە کلاسـیکییە ناودارەکـانی کـورد دیوانی چاپ کراوی کە شیعرە فارسییەکان و کوردییـەکانی گرتبێتـەوە تـاهر بـەگ بـوو کە هەستی بە میرزا غولاٌم حسین کرد کە ئینگلیزە، خۆشی دانی بەوەدا ناوە لەدواییـدا بوویــە مێجــەر ســۆنەکەی (حــاکمی ســلێمانی) لەســاڵەکانی (١٩١٩–١٩٢٣) لەســاڵی (١٩٣٦)دا دیوانەکەی کرایەوە بە نامیلکەیەك و لە چاپخانەی ژین لەچاپ درا.

٤ـ ئەحمـەد موختـار جـاف، ئـەمیش کـوڕی وەسمـان پاشـایەو شـاعیرێکی بـەرزو نیـشتمانپەروەری کـوردە. دیوانەکـەی یەکـەم جـار (عـەلی کـەمال بـاپیر) لەشـێوەی نامیلکەیدا ساڵی (١٩٣٦) لەچاپی داوە. دووهەم جار دیوانێکی تێرو تەسەل لەلایـەن د. عیزەدین و ئەفراسیابی کوڕیەوە ساڵی (١٩٨٦)لەچاپ دراوە.

٥ـ مینـە جـاف کـوڕی کـەریم بـەگی فـەتاح بـەگ (١٩١١–١٩٦٥) دیـوانی شـیعری لەساڵی (١٩٩٠)دا لەلایەن مستەفا نەریمانەوە لەچاپ دراوە.

٦ـ حەسەن فەهمی جاف، نووسەرو نوێنەری هەڵەبجە بـوو لـە پەرلـەمانی عێراقیـدا کتێبـی (پاڵـەوانی زەنـدی) لەسـاڵی (١٩٥٦)لـە چـاپ دا دووەم کتێبـی گەڕانـەوەی دە هەزار یۆنانیەکانە بە کوردستاندا.

٧ـ حامید بەگی کوڕی مەجید بەگی کوڕی وەسمـان پاشـای جـاف، کـە ماوەیـەکی زۆر نوێنــەری ناوچــەی هەڵەبجــە بــوو لــە پەرلــەمانی عێراقــداو ماوەیــەك لەوەپێــشتر قایمقامی هەڵەبجە بوو. ئەو لەماوەی ژیانیا بە سەرۆکی عێلی جافی ناوچـەی هەڵەبجـە دادەنرا.

٨ـ ئەحمـەد بـەگی حەمـە صـالٌح بـەگ، کـە ئـەویش ماوەیـەك نوێنـەری ناوچـەی هەڵەبجە بوو لەپەرلەمانی عێراقیدا. ئەمە جگە لە دیوەخانی ئەحمەد بەگ کە نەك هـەر لە هەڵەبجە، بەڵکو لە هەموو لایەکەوە ڕوویان تێدەکرد.

٩ـ ئەمـە جگـە لـە گەنجـە پێگەیـشتووەکانیان کـە هەریەکـە خـاوەنی ماڵوحـاڵی خۆیەتی و دەسترۆیشتوون، جگەلەوانـەش گـەنجی پێگەیـشتوویان لـە دەرەوەی وڵات زۆرەو خوا هەموو لایەك سەرخات.

ناسراوانی جاف لە غەیری بەگزادە:

١ـ عەیلی بەگی: کە نزیکەی چوار سەد ساڵ لەمەوپێش ژیـاوەو (پاشـەڕۆژبینی) لـە شیعرە بەناوبانگەکەیا هەیە (هەروا بوەو — هەروا ئەویَ).

٢ـ مەولانا خالیدی نەقشبەندی بەناوبانگ کـوڕی ئەحمـەد کـوڕی حـسینی میکـایلی (١٧٧٧—١٨٢٦).

٣ـ حەمائاغای دەربەند فەقەرە (١٦٦٥—١٧٣٢) بەوەدا دەڵێم ئەم پیاوە جافـە کـە دانیشتوانی دێی دەربەند فەقەرەی سـەربە ناحیـەی تانجـەرۆ (عەربـەت) کـە هـەمووی جافن.

٤ـ وەلی دێوانەی کەماڵەیی (١٨٢٦—١٨٨١) دێوانەو شێتی (شەم) (یـاران وەسـیەتم ئەمەبێ لاتان— هەرچەند کەوتوومە دوورە وڵاتان).

٥ـ ئەحمەد پریسی (١٨١٣—١٨٨٠) پریس دێیەکە نزیك هەڵەبجـە، ئەمـەش شـاعیر بووە.

٦ـ عەبدوڵڵای حەسەن— میکایلی (١٨٣٧—١٨٩٦) شاعیر بووە.

٧ـ مستەفا بەگی باوەجانی (مچە گەوج)، هاوڕۆژی شـێخ ڕەزای تاڵـەبانی و شـاعیر بووە.

٨ـ مەلا وەڵەدخانی شاعیری جافان.

٩ـ شاکەی گەلاڵی، شاعیربووە.

١٠ـ مـەلا ئەحمـەد قـسرت (١٨٨٩—١٩٤٥) قـسرت دێیەکـە لـە ناحیـەی تانجـەرۆ— عەربەت. شاعیربووە.

١١ـ خەلیفە یونس کوڕەزای لالە سەرحەدی ڕۆغزایی، خۆم دیومە پیاوێکی لێهاتوو سوارچاك و نیشانشکێن و خاوەن دیوەخان بوو. لە(دسکەرە)ی ناحیەی تانجەرۆ دادەنیشت.

١٢ـ حاجی برایمی شاتری، شاعیر بووەو دیوانەکەی لەلایەن دەزگای ڕۆشنبیرییەوە ساڵی (١٩٨٩) لەچاپ دراوە.

١٣ـ ئنجا دوای هەمووان شای شاعیرانی کورد مەلا خدری (نالی) کوڕی ئەحمەدی شاوەیسی ئالی بەگی میکایلییە (١٧٩٧-١٨٥٥). نالی زۆر لەوە زیاترە کە من لێرەدا بە خوێندەوارانی بەڕێزی بناسێنم، چونکە خۆی ئەستێرەیەکی درەوشاوەیە لە ئاسمانی ئەدەب و شیعری کوردیدا.

ئەمە جگە لەو کەسانەی بە بەگزادەیاندا هەڵداوە (هەر بۆ نموونە) وەك:

١- لە مامۆستا محەمەد عەلی قەرەداخیم بیستووە هەندێك دەستنووسی بەناوی (ذات الوفاء في سيرة المصطفى) کە (محەمەد یوسف السلیمانی شافعی) ناوبانگی بە(المحجر) دەرکردووەو کتێبەکەی لە سەردەمی سوڵتان عەبدول حەمیدا لەسەر داوای شێخ (حسام الدینی تەوێڵە) داناوەو پێشکەشی وەسمان پاشای جافی کردوە، ئەو دەستخەتە لە(دار صدام للمخطوطات) ژمارەی (١٢) هەروەها لەیادی مەردانی مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەریس لەپەڕە (٣٤٩-٣٥٠)باسی مەحمود پاشای تیدا هاتووە.

٢- ئەمە جگە لە شیعری شێخ ڕەزاو

٣ـ (دوا وانەکەی شوێن ماڵە گەورە)ی پیرەمێردو

٤ـ گەلاوێژی ژمارە (٧) ساڵی (١٩٤٩)کە مستەفا نەریمان هەواڵی وەفاتی کەریم بەگی جافی تێدا بڵاوکردۆتەوە هەر ئەو نووسینە لە کاروانی ژمارە (٧٨ ی ساڵی١٩٨٩)دا جارێکی تر بڵاوکراوەتەوە.

٥– عەلی باپیر ئاغاو شێخ سەلام و مەلا ئەحمەدی دەككە ماتەمی كەریم بەگیان لە گەلاوێژی ژمارە (٨ ی ساڵی ١٩٤٩)دا بڵاوكردۆتەوە.

٦ـ ئومێد ئاشنا لـە كـاروانی ژمـارە (٨٠–٨١) سـاڵی (١٩٨٩)دا دوو نووسـینی وردو پوختی لەسەر مەحمود پاشا نووسیوەو بەڕاستی پشكنینێكی تەواوی لە نووسـینەكەیا كردووە! بۆیە دەڵێم خۆزگە دكتۆر حەسەن جاف پـێش لەچاپدانی (تـەئریخی جـاف) ئەو دەستخەتەی كەریم بەگی باوكی بەهاریكاری عـەلی بـەگی حسین بـەگی جـاف كـە شـارەزاییەكی باشـی لـە مێـژووی جافـدا هەیـەو هـەروەها بەیارمـەتی و لێكۆڵینـەوەی یەكێكی شارەزا كتێبەكە بایەخی گەلێك زیاتر دەبوو، بەڵام تكاشم ئەوەیە ئەم قسەیەم بەو جۆرە لێك نەدرێتەوە كە ئێستا كتێبەكە بێ بایەخ یاخود كەم بایەخە.

چەند تێبینییەكی تر

٦

یەكەم: لەلاپـەڕە (١٥٦)ی تەئریخی جافدا هاتووە كەوا كەیخسرەو بـەگ وتویـەتی: "ئێمە ژن بەغەیری جینسی خۆمان نادەین و ئەم قاعیدەیـە وەصـیەتی ئەجدادمانـە." ئەمما وەڵەد بـەگ كـە یەكێكـە لـە بـەگزادانی جـاف كـچی هەیـە... كـچی وەڵـەد بـەگ پەریزاد خانم ئەدەن بە سلێمان پاشای بابان لەو كچە ئەحمـەد پاشـاو عەبـدوڵڵا پاشـاو محەمەد پاشای باوكی حەمدی بەگی لێ دەبێ.

جـا مـن لێـرەدا وەڵامـی نووسـینەكەی كـاك ئومێـد ئاشـنا دەدەمـەوە كـە هـەر لەسەرباسـی محمـود پاشـای جـاف لـە لاپـەڕە (١١٧ ی كـاروانی ژمـارە ٨١ ی ١٩٨٩) دەڵێ:" حەسەن بەگ خوشكەزای كەیخسرەو بەگ نەبووە، بـەڵكو خوشـكەزای وەڵـەد بەگ بووەو بـاوكی مـەحمود پاشـای بابـانی سـەردەمی ڕیـچ كـێ بـووە؟ خوشـكەكەی وەڵەد بەگ ژنی ئەو بووە ئیتر سلێمان پاشا بووە، یان یەكێكی تر لەلام ڕوون نییە".

لە وەڵامی خوالێخوشبوو ئومێد ئاشنادا دەڵێم: باوکی مەحمود پاشای سەردەمی ڕیچ ئەوڕەحمان پاشای بابان بووە کە ئێستا ئارامگای لە (صحن)ی مزگەوتی گەورەی سلێمانیدایە، ئەو مزگەوتە گەورەیەی کە برایم پاشای بابان لەگەڵ شاری سلێمانیدا دروستیکرد کەوابوو ئەو فەرمودەیەی کەریم بەگ کە بەزمانی کەیخوسرەو بەگەوە دەیگێڕێتەوە چاوپیاخشاندنەوەی تری ئەویَ جگەلەوەی ئەو (تەحقیقات)ی مستەر ڕیچ لە نووسینەکانیا کردوویەتی تا ئێستا هیچیان بەپێچەوانەوە دەرنەچوون، کە وابوو حەسەن بەگ کوڕی ئەوڕەحمان پاشاش هەر دایکی لە بەگزادەکانی جافەو ئەوەی لای من ڕوونە ئەوڕەحمان پاشا چوار ژنی هێناوە.

یەکێك لەوانە (ڕەندانە)ی دایکی (شەریف هەمەوەند) ئەوی تریان ئامۆزای خۆی بووەو خوشکی خالد پاشا بووە، سێهەمیان ئەو خوشکەی کەیخەسرەو بەگ بووە، چوارهەمم تەواو لێ ڕوون نییە، ئەمەش هەرگیز ڕێ لەوەناگرێت کە ژنی سلێمان پاشاش (کە باپیرە گەورەی نووسەری ئەم کتێبەیە) لە بەگزادەی جاف بێت، چونکە ژن و ژنخوازی لە بەینا زۆربووەو هەردەوامی کردووە تاکو ئێستا.

دووهەم: کەریم بەگ لە لاپەڕە (١٥٧)ی تەئریخی جافدا دەفەرموێت:" شێخ سەعیدی باوکی شێخ مەحمود کوڕی کاك ئەحمەدە." ئەمە وانییەو شێخ سەعید کوڕی شێخ محەمەدە کە ئەم کوڕی حاجی کاك ئەحمەدی شێخەو کاك ئەحمەد هەر تەنها ئەو کوڕەی هەبووە کە بە شێخە بچکۆلە بەناوبانگە، بەڵام شێخ محەمەد حەوت کوڕی هەبووە کە ئەمانەن (١ـ شێخ سەعید باوکی شێخ مەحمود ٢ـ شێخ مارفی نەقیب ٣ـ شێخ مستەفای نەقیب ٤ـ حاجی سەی حەسەن ٥ـ سەی عومەر ٦ـ سەی ئەحمەد ٧ـ سەی عیسا).

سێهەم: کەریم بەگ لە لاپەڕەی (١٧٠)ی تەئریخەکەیدا دەفەرموێت:" (ئینقیراضی پاشاکانی بابان لەساڵی هەزارو دوو سەدو حەفتاو چواری هیجری بووە..." ساڵی (١٢٧٤ ك) دەکاتە (١٨٥٧–١٨٥٨)ی زاینی، بەڵام ئەوەی کە مێژوو ساخی کردۆتەوە

(سقوتی ئەمارەتی بابان)و ڕوخاندنی ئەو میرنشینە لەلایەن عوسمانیەکانەوە لەبەینی ساڵەکانی (١٢٦٤–١٢٦٧ ك) بەرامبەر بە (١٨٤٧–١٨٥٠ ز)بووە، چونکە هەر کەریم بەگ خۆی لەلاپەڕەی (١٥٩)ی نووسینەکەیا دەڵێت:" (ئینقراضی حکومەتی بابان لە تەئریخی هەزارو دوو سەدو شەست و شەشی هیجریدا بووە) کە بە ساڵی زاینی دەکاتە (١٨٤٩–١٨٥٠) کە ئەمەیان ڕاست و تەواوە.

چوارەم: دەبووایە د. حەسەن جاف ئەوەی ڕوونبکردایەوە کە بۆچی حەمە پاشا نەیهێشتووە (پشتماڵە) لە هاوین و بەهاردا سواری ئەسپ ببن، واتا سواریەکە تەنها لە پایزو زستاندا ڕێی دراوە؟ ئایا ئەمە لەبەر ئەوە بووە وڵاخەکان عەزێتیان نەگات و تۆویان بەهێز بێت بۆ (جوانو) خستنەوە یا لەبەر پشتماڵەکان خۆیان بووە؟

پێنجەم: دەبووایە د. حەسەن درەختێك، یاخود وەك دەڵێن (شجرە)یەکی بۆ بەگزادە (ناڵێم بۆ هەموو عەشرەت) بکردایە، لەگەڵ خەریتەیەکدا بۆ ئارامگای جاف و خەریتەش بۆ ئەو ڕێگایانەی گەرمیان و کوێستانیان بە سەرەوە دەکرد، چونکە خوێندەوار هەرچەندە نووسینەکانی کەریم بەگ بخوێنێتەوە لەلایەن هاتوچۆی عەشیرەتەوە شارەزای شوێنەکان نییەو نایانناسێتەوە بەتایبەتی خوێندەوارو گەنجی ئەمڕۆ.

شەشەم: مەحمود پاشا جگەلەوەی کەشکۆڵی هەبووە خۆشی شاعیر بووەو مامۆستا ئومێد ئاشنا هەندێك لە شیعرەکانی لە ژمارەی (٨١ ی ساڵی ١٩٨٩ ی کاروان)دا بڵاوکردۆتەوە، بەڵام ئایا ئەو کەشکۆڵەی مەحمود پاشا کە لای حەسەن فەهمی بەگی جاف بوو چی لێهات؟ ئەی کەشکۆڵی عەولقادر بەگی سلێمان بەگ و کەشکۆڵی ڕەزا بەگی فەتاح بەگ ئەمانە چیان لێهات؟ پێویستە عەلی بەگی حسین بەگی حەسەن بەگ لەگەڵ یەکێکی وەك خوالێخۆشبوو ئومێد ئاشنا یا هەر کەسێکی شارەزادا لە مانە بکۆڵنەوە

حەوتەم: شوێنی جاف و هەروەها ئافرەتانی هۆزەکانی جـاف زیـاتر لـە ئافرەتـانی تری کورد سەربەستیان هەیەو نازدارتر بوون، لەبەرئەوە شوێنێکی شیاویان بـۆ خۆیـان دابین کردووە هەمیشە قسەیان ڕۆیشتوەو ڕایـان لـە کاروبـاری مـاڵ و منـداڵ و خێزانـدا بەتایبـەتی و لـە پەیوەنـدی کۆمەڵایـەتی و بگـرە تارادەیـەك لـە کاروبـاری سیاسـی و عەشرەتگەریدا بووە، ئەمە جگەلەوەی وەك پیاو لە بـاخ و بێـستان و کێڵگـەدا ئیـشیان کـردووەو هـەرگیز عەباوچارشـێویان نەپۆشـیوەو زۆر زۆر لەچـکێکیان کـردووەو چارۆکەیەکیان کردۆتە کۆڵیان بەوە ئیشیان بەڕێوە بردووە.

لە عەشرەتا ژنەکەی (خەلیفە یونس)م لە بیرە کە کچی (کاکە حەمەی مـوان) بـوو. ئەو ژنە شاژنێك بوو بۆ خۆی. لەبیرمە مـدیر ناحیـەی تانجـەرۆ(عەربـەت)بـووم جارێـك نزیکەی بیست سـوار دەبـووین لامـان دایـە (دسـکەرە)ی خەلیفـە یـونس ئـەو ئافرەتـە نەیهێـشت هەسـت بـەوە بکـەین کـە خەلیفـە یـونس لـەماڵ نییـە، لەژێرچـادری چـەند ئەستونیا خۆمانی داناو ولاخەکانیشمان لەولاوە هەمووی سێ سەعاتی نەبرد نان هـات، بەڵام چ نانێك هەردوو زەلام و سینییەك. ئەم ئافرەتە بەڕێزە دایکی سـەرحەدو ئەکبـەر کوڕانی خەلیفە یونس بوو.

لەولاوە خانمی وەسمان پاشای جاف وەك لەمەوپێش باسمان کرد جڵـەوو حـوکمی میری و عەشرەتگەری گرتبووە دەست و ئازایانە بـەڕێوەی دەبـرد. کـەوابوو هەرشـتێك لەسەر جاف نووسرا پێویستە ئەم ڕووەش ڕوون بکرێتەوە.

هەشـتـەم: لام وایـە خزمایـەتی بـەگزادەی جـاف لەگـەڵ بنەماڵـەکانی تـردا وەك (شـێخان)و (ئاغـا)کـان و (سـەیدەکانی کفـری)و (بـەگزادەی هـەورامان)و (میرانـی ئەردەڵان)و (بابان) ... پێویستیان زیاتر بە ڕوونکردنەوە هەیە.

خەلیفە یونسی ڕۆغزایی و لالە سەرحەدی باپیری

پێشەکی: لەساڵی (١٩٣٧–١٩٤٤) (حەوت ساڵ) باوکم کاربەدەستی مـیری بـوو لـە ناحیەی تانجەرۆ(عەربەت). زۆربـەی ئـەو سـاڵانە جێگـری کـارگێڕ بـوو. لـە بەرزنجـەوە گوێزرایەوە بۆ عەربەت. ئەوساکە عەربەت قوتابخانەیەکی دوو پۆلی لێبوو، پـۆلی یـەك و دوو، من لە بەرزنجە لە پۆلی دووەوە دەرچووبووم بۆ سـێ، بۆیـە نێررامـە سـلێمانی بـۆ خوێنـدن، بـەڵام لـە پـشووی هـاوین و گـەلێك ڕۆژانـی تـرا هـەر هـەلم بـۆ هەڵکەوتایـە دەچوومەوە بـۆ عەربـەت، چوونەوەکەشـم زۆر بەکـەیف و ئەوپـەڕی ئـارەزووەوە بـوو، چونکە یەکەم ماڵمان لەوێ بوو، دووهـەم مـن لـەوێ ئـازادبووم، بـاوکی خوالێخۆشـبووم سەرفرازی کردبووم کە بە هەوەسـی خـۆم بـەڕەڵڵا بم و بۆکـوێ بمـەوێ بـچم، لام وایـە باوکم دەیویست حەقی ئەو دوورکەوتنەوەیەم بۆ بکاتەوە کە ساڵی هەشت نۆ مـانگ لـە سـلێمانی گیرکردبـووم بـۆ خوێنـدن. بـەکورتی دەتـوانم بڵـێم ئـەو سەربەسـتییەی پـێم بەخشرابوو کە تێکەڵاوی دانیشتوانی عەربەت و هەموو گەلی شـارەزوور بم، بووبـە هـۆی ئـەوەی زۆرشـتیان لێـوەرگرم و فێـری هەڵـسان و دانیـشتن و خورەوشـت و نـەریتیان بەجۆرێك بم کە کارێکی هێجگار زۆری کردەسەر ئایندەی ئەدەبیم... جا ئـەوەی سـەیر بوو ڕۆژگار هات و ڕۆژگار ڕۆیـشت، (ئـەو جەماڵـەی کـە هـەموو عەربەتییـەك و زۆربـەی دێهاتییەکانی ناوچەی تانجـەرۆ بـە کـوڕی خۆیـان، یـاخود بەیـەکێك لـە خۆیـان دادەنـا کە(حقوق)ی تەواوکرد خواوڕاسـتان بووبـە کـارگێڕی ناوچـەی تانجـەرۆ) کـە لـەوەپێش ئەوڕەحمان ئاغای خاڵی باوکم، دوای ئەو مامم ئنجا خـەزوورم و بـاوکم هـەموو هـەر لـە عەربەت کارگێڕ بوون، بۆیە من دەتوانم بڵێم تاکو منـداڵی سـەر بێشکەشیانم دەناسـی، ئەمەم لە هەندێ شوێنی ترا نووسـیوە، بـەڵام دووپاتکردنـەوە لێـرەدا پێویـستبوو وەك لەمـەودوا دەردەکـەوێ. دانیـشتووانی ئەوسـای ناوچـە، یـاخود ناحیـەی تانجـەرۆ کـە نزیکـەی(٥٦)دێ بـوو، بەتایبـەتی ڕۆغزایـی و میکـایلی هـەر تـەواو زۆر بـوون، لـەڕووی

ڕێبەندی ئاینیشەوە زۆری دانیشتووانی دێهاتەکانی ئەو بنارە سەربە شێخی (سۆڵە–شێخ قادر قەمچی ڕەش)بوون، کە لە دێی (سۆڵە) سەربە ناحیەی قەرەداخ دادەنیشت.

ئێڵی ڕۆغزایی لە دێهاتەکانی (قەڕاڵی)یەوە بیگرە تا (دسکەرە)و ئەو لاتریش دادەنیشتن. لە قەڕاڵی (حەمە سەعیدی حەسەنی حاجی قادرو کەسوکاری) دەمڕاستیان بوون، بەڵام ئەوەی خۆی بە سەرۆکی تەواوی ڕۆغزایی دادەنا، هەر (خەلیفە یونس)بوو. جا با بزانین خەلیفە یونس کێیە؟

ئەوەندەی لە تێکەڵاوبوونما بە کۆمەڵی شارەزوور بۆم دەرکەوتبێ، خەلیفە یونس کوڕی (موالی) ئەمیش کوڕی لالە سەرحەدی بەناوبانگە. ئەو لالە سەرحەدەی کە خوالێخۆشبوو عەلائەدین سجادی لە ڕشتەی مرواریدا باسی خەوەکەی دەکات لە بەرگی یەکەم لاپەڕە (٢٥–٣١). ئەو خەوەی کە بەلای منەوە دەردی بەعەرەبی دەڵێن بە(رائعە)یەکی بێ وێنە دادەنرێ لە فۆلکلۆری کوردیا کە لەدواییدا ئەویشتان بۆ باس دەکەم.

خەلیفە یونس لە دێی دسکەرە دادەنیشت کە نزیک بە دێهاتی خاك وخۆڵەکەی حەزرەتی نالی و قەرەگۆل و نەمەڵ و بێستانسوور... بوو زەویەکانی دەسکەرە وەك هەموو زەوی باقی دێهاتەکانی تری ئەوناوە زۆری (مفوضة بالطابو)بوو، کە میکێشی (لزمە) بوو، تەسویەی دێهاتەکان هەمووکرابوون، (تسویەی حقوق الاراضي) وەك تاپۆ، یاخود (تسجیلی عقاری) ئەمڕۆ بوو، ئینگلیزەکان لەگەڵ خۆیانا هێنایان، کە ئەوەش سەرگوزشتەکەی دوورودرێژە، کاك مستەفای مەجید بەڕێوەبەری تەسجیلی عەقاری پێشوو لە کتێبە بەنرخەکانیا دوورودرێژ باسی کردووە، جا نازانم خەلیفە یونس بۆچی لەکاتی خۆیا ئەویش وەك باقی دێهاتەکانی تر لە تسویەدا ئەو زەویانەی لەژێر دەستیابوون لە دەسکەرە بەناوی خۆیەوە تۆماری نەکردن؟ ئەو زەویانەی دسکەرە

دوای مردنی خەلیفە یونس هەروا مانەوەو بوون بەهۆی سزاو نەهامەتی بۆ منداڵەکانی کە لەدواییدا باسیان دەکەم.

لەبیرمە کە خەلیفە یونس دەهات بۆ (عەربەت– مەرکەزی ناحیە) چەند سوارێك لەگەڵیا، یەکێکیان لەپێشەوە دەڕۆیشت تەپڵێك بەسەر قەڵپوزی زینی وڵاخەکەیەوە دامەزرابوو، کە نزیك عەربەت دەکەوتنەوە دەستی دەکرد بە تەپڵلێدان. خەلیفە یونس خۆی لەناوەڕاستا سوارەکانی تر ئەم لاولای و لەدوایەوە تەپڵژەنیش لەپێشەوە، کە ئەمە وەك من بزانم نەریتێکی ئێلایەتی کۆن بوو، بەڵام زیاتر بۆ سام و شکۆو خۆدەرخستنی بوو. خەلیفە دەگەیشتە نزیك سەرای میریی دەمانچەو تفەنگ و فیشەکلغی هەموو لە خۆی دەکردەوە، کڵاوێکی (قوچ و گوڵنکەدار)ی لەسەرا، جوتێ جزمەی چەرم بەو هاوینە لەگەڵ شەڕواڵ و دەمەر قویان و پشتێن و خەنجەر بە بەرۆکیەوە، خەنجەرەکەی دانەدەنا، تەزبیحێکی دەنك گەورەی لە مشتوەکەیەوە دەئاڵان، خۆی پیاوێکی نەختێك سورکەڵەو کەڵەگەت بوو، ڕیشێکی سوری دوو فاقی هەبوو، دەنگی تۆزێك گڕبوو، بەو پەڕی (اطاعة)ەوە دەهاتە سەرای حکومەت لای بەڕێوەبەرو پۆلیسخانە، کە ئەوانیش زیاتر ڕێزیان لێدەگرت.

لەبیرمە جارێك لە دێی سۆڵە دەگەڕاینەوە باوکم حەزی کرد سەرێك لە خەلیفە یونسی خۆشەویستی بدا لە دسکەرە، بەڵام خەلیفە لەماڵ نەبوو، خێزان و پیاوەکانی خەلیفە نەیان هێشت بڕۆین دایان بەزانین بۆ قاوەڵتی، ئەوە یەکەم جاربوو چادری وا گەورەو جوان و ڕێکوپێك ببینم کە ناوەکەی بە قوماشی ڕەنگاوڕەنگ گیرابوو. بەشی چێشتلێنان و چاو خزمەتی تر جیاکرابۆوە، ئەستونی چادر چووبوون بە عاسمانا، چادرەکە پەنجەرەشی تیابوو. چەند مریشك سەر بڕاو بەرخیان هێنا ئەویش سەربڕین باوکم سوێندی لێ خواردن نەیهێشت سەریبڕن. لە پەرداخی ڕەنگاوڕەنگ و پیاڵەو ژێرپیاڵەی عەجەما چایان بۆ هێناین و لەکاسەدا دۆی مزرو خۆش... یەك لەدوای یەك دەیانکرد بە قورگمانا تا عەسرێکی درەنگ ئنجا وازیان لێ هێناین کە بگەڕێینەوە. بەڵێ

ئەمە ڕەوشتی عەشایەرە، خاوەن ماڵ خۆی لە ماڵبێ و لەماڵ نەبێ ئەو ئەرکە بەرامبەر بـەمیوان هـەر دەکێـشرێ، بـەڵام لـە مـاڵی خەلیفـە یونـسا دابونـەریتێکی تـرو تـام و لەزەتێکی زیاتری هەبوو.

لەبیرمە: بەراز بە جۆرێك بڵاوبووبۆوە لە بێشەو قـەڕەمی چـەمی تانجـەرۆدا، زیـانی زۆری بە (مەرەزە— برنج) دەگەیاند، بۆیە میریی بڵاویکردەوە هەرکەس بەرازێك بکـوژێ و گوێچکەکەی ببڕێ و بیهێنێ بۆ مەرکەزی ناحیە، یاخود بیبـات بـۆ شـار بـۆ دایـرەی (بەیتاڵ خانە) ڕوبعە دینارێك (٢٥٠) فلسی دەدرێتێ، کـە ئەمـە چـارەیەکی باشـبوو بـۆ ئەو ڕۆژە، بۆیە خەڵك کەوتنە گیانی بەراز.

بەڵام لەلایەکی تـرەوە لـە بێستانـسور، ئـەوڕەحمان ئاغـای ئەحمـەد پاشـا (خـاڵی باوکم) کە زۆری دێی بێستانـسورو قـازاو مـوڵکی ئـەو بـوون و مـەرەزەی تیـا دەکـردن، دەنگی پیاومـاقوڵان و عەشـایەری بـەرزبۆوە کـە فڵانـە ڕۆژ ڕاوەبـەرازە، مـن ئـەو کاتـە قوتابی ناوەندی بـووم (سـێی متەوەسـتە)، بـەڵام لەبەرئـەوەی ئەوەنـدە سـواری وڵاخ دەبووم و دەکەوتمە خوارەوەو غارم دەکرد گوێم نەدەدایە، خۆم باش بەسەر وڵاخـەوە دەگرت، منیش بۆ سەیری ڕاوە بەراز بانگکرام خۆشـم نـەختێك سـەرەڕۆبووم ئـەو ڕۆژە سـوارێکی زۆر کۆبوونـەوە، خەلیفـە یـونس بـە سـواری ئەسـپێکی بـۆرە کـە خەلیفـە ئـاوزەنگی لێـدەدا کلکـی و ملـی وەك یـەك بـەرزدەکردەوە کـە ئـەوە سـیفەتی وڵاخـی ڕەسەنە، بەکورتی: ڕاوەبەراز دەستی پێکرد لە چەمی بێستانسورەوە بیگرە تا چـەمی تانجـەرۆ. سـەگەل بەردەدرانـە ئـەو بێـشەڵان و قـەڕەمی قـەراخ چـەمەوە کـە بـەراز بەڕۆژخۆی تیا حەشار دەداو، بەشەو بـەردەبووە گیـانی مـەرەزە. سـەگەل بـەرازێکیان دەرپـەڕاندو سوارەکان نیـشتنە سـەری، بـەڵام خەلیفـە یـونس بـە ئەسـپە بـۆرەوە کـە ئـاوزەنگی لێـدا پـێش هـەموو سـوارەکان کـەوت و نیـشتەسەر بـەراز، هـەر بەسـەر سواریەوەو لەغارا بە تفەنگەکـەی گولەیـەکی نـا بـە بەرازەکـەوە (بەتـەنها یـەك گوللـەو لەوپەڕی تاودانی وڵاخا) هەر لەجێدا گلۆڵـەی کـردو سـەگەل نیـشتنە سـەر بـەراز، ئـیتر

دوای ئەوەش ڕاو بەردەوام بوو تا دەمەو ئێوارە، بەراز قڕان بـوو ئـەو چـەم و بێشەڵانە لە بەراز کران بە جەهەنەم.

بگەڕێینـەوە سەرباسـی زەوی و زاری دەسـکەرە سـاڵی (١٩٥٠) کـە بـۆ یەکـەمجار بووم بە بەڕێوەبەری ناحیەی تانجـەرۆ لـە (عەربـەت)، ئەوسـا خەلیفـە یـونس وەفـاتی کردبوو. کوڕێکی گەورەی هەبوو لام وایە (حەمە عەلی) ناو بوو بێ جەوهـەر بـوو، بـەڵام منداڵەکانی تری کە لە کچەکەی کاکە حەمەی موان بوون، سەرحەدو ئەکبـەرو ئـەنوەر، ئەوسا منداڵ بوون. سەیرمکرد زەوی و زاری دسـکەرە هـەموو بـەناوی یـەك دوو ئاغـای قەرەداخییەوە لە تسویەدا تۆمارکراون و ئەو دوو کەسە هاتن بـۆلای (مـدیر ناحیـە) کـە زەویەکانیان تەسلیم بکات، منـیش لـەوەپێش کـە بـاوکم لـەوێبوو، یـاخود کـە خەلیفـە یونس مابوو، هەرگیز نەمبیستبوو کە ئەو دوو زەلامە کـەم و زۆر پـەیوەنـدیان بـەو دێـی دسکەرەیەوە هەبێت، یاخود تۆ بڵێی خەلیفە یونس لەم دواییەدا پێی فرۆشتبن؟ نـاردم بەشوێن دایکی سەرحەدا هات کە ئەمەم پێوت کەوا ئەم کابرایانە سەنەدی تەسـویەیان هێنـاوە کـە زەوی و زاری دسـکەرە مـوڵکی ئـەوانن، وەك لـە بانێکـەوە بەربێتـەوە... ئێستاو ئەوساش کەس نەیزانی ئەوانە ئەو کارەیان چۆن جێبەجێ کردبوو؟! چۆن ئـەو زەویانەیان بەناوی خۆیانەوە تۆمارکردبوو؟ من لە قەناعەت و بەدڵنیایی بـۆم دەرکـەوت کە ئەم ئیشە فڕوفێڵێکی تیـابوو، بـەڵام چ سـوود؟ بڕیـاری تەسـویە دەرچـووەو تـەواو بووە واتا (کسبی قطعیــەتی) کردوە. ناچار چووم بۆ سلێمانی، کارەکـەم لـە قائمقـامی مەرکەزو دوای ئەو (متصرف– محافظ) کە (جەلال خالد) بوو گەیاند. ئەمە بوو بـەهۆی ئەوەی کە بە (محذوری اداری) ئەو دوو کەسە ڕێیان نەدرێ بچنە دسـکەرەوە نـەخۆیان و نە وەکیلیـان. بـەمجۆرە تـوانیم یارمـەتی ئـەو بنەماڵـە بـەرێزە بـدەم کـەوا غـەدریان لێکرابوو، بـەڵام بیـستومە ئێستا لـە سـایەی خـواوە سـەرحەد پێگەیـشتووەو شـوێنی باوکی گرتۆتەوەو وەجاخی ڕوونکردۆتەوە.

لافاوو سلێمانی– بابان و بابائی

خوالێخوشبوو تۆفیق وەهبی بەگ لە کۆبونەوەکەیا کە بەستبوی لەگەڵ ڕۆژنامەچییەکانی بەغادا ڕۆژی (١٩٥٧/١٠/٢٨) بەهۆی کارەساتی لافاوەکەی سلێمانییەوە وەڵامی هەندێ پرسیاری ڕۆژنامەچییەکانی داوەتەوە، جۆرە وەڵامێك کە هێشتا نەبیستراون هەر وەکو دەڵێ:" وشەی بابان لە بابائیەوە هاتووە– بابائیش نەتەوەیەك بوون ئاینێکی تایبەتیان بووەو لە فارسەوە پێش سەدەها ساڵ هاتوون و لەبەشی ژووروی عێراق هێجگار لە سلێمانیا جێگیربوون، دوای ئەوە وردە وردە پەرەیان سەندوەو ناوەکەش لە بابائیەوە بووەبە بابان".

ئەمە وادەگەیەنێ کەوا ڕەگەزی بابانەکان (فرس) یاخود (عەجەم)ە، دەسا ئەمە هەڵەیەکی زۆرگەورەیە، چونکە باپیرە گەورەی ئەم بنەماڵە (فەقێ ئەحمەدی دارەشمانەیە) دارەشمانەش دێیەکە لە هەرێمی پشدەرو ساتەرییەك یاخود کەمتریش دوورە لە قەڵادزەوە. ئەم دێیە ئێستاش ماوەتەوە زۆربەی دانیشتوەکانی هەر بابانن.

کەوابوو دارەشمانە دەکەوێتە عێراقەوەو ناکەوێتە وڵاتی (فرس و عەجەم)ەوە، بەڵام ئایە وشەی بابان لە کوێوە هاتووە؟ لەم ڕووەوە مێژووناسی بەناوبانگ خوالێخۆشبوو ئەمین زەکی بەگ لە پەڕتووکەکەیا (مێژووی سلێمانی و وڵاتی چاپی ساڵی (١٩٥١) کە (جەمیل بەندی) گۆڕیویە بۆ عەرەبی) دەڵێ:" ئەم سەرناوە دەبێ لەو بابانە کۆنانەوە مابێتەوە کە فەرمانڕەوایی (موکری)یان دەکرد، یاخود لەکاتی سلێمان بەبەوە پەیدا بووە کە دامەزرێنەری بناغەی ئەم بنەماڵەیەیە." بەڵام ئایا بۆچی بەم سلێمان بەگەیان وتووە سلێمان بەبە؟ ئەمین زەکی بەگ دەفەرمۆێ:" دەڵێن ئەم سلێمان بەبەیە کاتێك کە چووە بۆ لای سوڵتان (کە ئەو کاتە سلێمانی

قانونی بوو) سولّتان پێی دەلّێ حەز دەکا بەبەرگی کوردییەوە بیبینێ (چونکە زۆر باسی ئەم بەرگەیان لاکردووە)، ئەمیش دەچێ بەرگی کوردی لەبەردەکاو زرێ دەپۆشێ، چونکە خۆشی زەلامێکی بوشناخ و چوارشانە دەبێ کە دەچێتە لای سولّتان لەپڕ سولّتان دادەچلّەکێ، وە سەری سووڕدەمێنێ و دەلّێ وای بەبەم! واتا (ئەی– بابە)"

گوایە ئەمە دەبێ بەهۆی ناودەرکردنی بە سلێمان بەبە، یاخود بابا سلێمان کە ئەم قسەیەش زۆر ناچێ بە عەقلاَ. جگەلەوە وشەی (بابا) تا ئێستاش هەر بۆ ناوڕێك خستن و ناو تەواوکردن بەکاردەهێنرێ، جگەلەوەی بۆ خۆشەویستی و سەنگینی بەکار دەهێنرێ وەك بابا عەلی و بابا تایەر... هتد. لەم ڕووەوە هەروەك وشەی (کاکە) وایە کە هەر بۆ خۆشەویستی و خۆ نزیکخستنەوە بەکار دەهێنرێ.

(دائیرەی مەعارفی ئیسلامی)ەش دەلّێ:" ئەم بنەمالّەیە ڕەگەزیان بلّباسە لە دارەشمانەوە پەیابوون. باپیرە گەورەشیان بابا سلێمانە کە تا سالّی (١٠٨٨ ك)بەرامبەر(١٦٧٧ ز)ژیاوە."

(مستەر لونگریك)یش لە پەرتووکەکەیا (چوار چەرخی دوایی لە مێژووی عێراق) دەلّێ:" بابا سلێمان کوڕی ماوەند کوڕی فەقێ ئەحمەد، کە ئەم میرنشینە لە نیوەی دوایی سەدەی حەڤدەهەما پێك هاتوە."

نابێ ئەوەشمان لەبیر بچێت کە ولاَتی کوردستان لەوکاتەدا ولاَتی بابانیان پێ وتووە.

ئینجا دەلّێین کە هەموو کەس دەیزانی لە هەمووان باشتر تۆفیق وەهبی بەگ خۆیەتی کەوا بابانەکان لە هیچ کاتێکا سەربە هیچ ئاینێکی تایبەتی نەبوون، ئاینی ئیسلامی پیرۆز نەبێ ئەمەش پێویستی بە چەندوچوون، یاخود ساخکردنەوە نییە. جگەلەوە مامۆستای ناوبراو هەندێ شتی تری وتووە کە ئەوانەش پێویستیان بەلێدوان و وردکردنەوە هەیە وەك (هۆی دروستکردنی شاری سلێمانی لەم شوێنەی

ئێستایا؟و سلێمانی کێ دروستیکردووەو بەناوی کێوە ناونراوە؟)، بەڵام لەبەرئـەوەی من بەینێك لەمەوبـەر لـە ڕۆژنامـەی (ژینـی ژمـارە ١٣٤٨ ی ڕۆژی ١٩٥٧/٦/١٣) هـەر لەسەر ئەم باسە دوورودرێژ دوام، نامەوێ ئێستا دووبـارەی کەمـەوە تـەنها ئەوەنـدە دەڵێم برایم پاشا لەکاتێکدا کە سلێمانی دروستکرد نەیدەزانی ڕۆژێك دەبـێ لافـاوێکی ئاوا بێ ئامان لەناکاو لە گۆیژەوە هوروژمی بۆ دەهێنێتە خوارێ بەجۆرێکی ئەوتۆ کە ئەم شارە نازدارە بەم دەردە بەرێ (ئەگەر برایم پاشـا زینـدوو بووایـەوە وەك جـاری جاران و سلێمانی لەکاتی ئەم کارەسـاتەدا بووبایـە لـەپێش هـەموو کەسـێکا لاشـەی خۆی دەکرد بە بەرگری ئاوەکە). برایم پاشا موهەندیس نەبووە تا لە شوێنی بـاش و خراپ بزانێ بۆ شار دروستکردن، لەبەرئەوە گلەیی لێ ناکرێ، ئەگەر ئەم گلەییە لـەو بکرێ دەبێ لە (ئەبو جەعفەر مەنصور)یش بکرێ کەوا شـاری بەغـدای لـە شـوێنێکی وادا دروستکردووە کە ئاوی دیجلەی بەسەرا سوار دەبێ لەکاتی ئاو زۆر بووندا.

بـە هـەرحاڵ، مێـژووی بابـان گـەلێك لـە فـەقێ ئەحمـدی دارەشمانـەش کـۆنترە. شـــەرەفخانی بدلیـــسی کەلـــە ســـەدەی پانزەهەمـــدا، باســـی بابـــان لـــە کتێبـــی (شـەرەفنامە)دا ئـەکات ئـەڵێت: ئـەو بابانانـەی لـەم کاتـەدا هـەن (مەبەسـتی کـاتی نووسینەوەی (شەرەفنامە)یە، زنجـیرەی سـێهەمن لـە بنەماڵـەی بابـان. واتـا پـێش سەدەی پانزەش دوو زنجیرەی تر لە بنەماڵەی بابان هەبوە.

مەلای مەزبورە كێیەو كەی ژیاوە؟

گاڵتەوگەپی:

ئەوەندەی لە زەمانی ڕابردوودا گاڵتەو گەپ و قسەی بەتوێكڵ (بەڵام بێ كینە) زۆر بووە بەپێچەوانەی ئەوەوە ئێستا نە ئەو قسە خۆشانە هەن نە ئەو گاڵتەو ڕابواردنانە ماون، بێگومان هۆی ئەمەش گۆڕان و پێشكەوتنی ژیانی كۆمەڵایەتی و ڕێگای نانپەیداكردنە. ئەگەر چاوێك بە كتێبەكەی مستەر ڕیچدا بخشێنین كە لەساڵی (١٨٢٠ ز)دا هاتووە بۆ سلێمانی، دەبینین ڕابواردنی ئەو دەمە چەند ئاسان و سەیر بووە. ڕیچ دەڵێ:" خۆشترین ڕابواردنی ئەوسای ئەهلی سلێمانی شەڕە كەوو شەڕە سەگ و شەڕە كەڵەشێر بووە."

بێینەوە سەرباسی مامۆستا: زۆرقسەی خۆش و حازربەدەست دەگێڕنەوەو دەیدەنە پاڵ مەلای مەزبورە. جا بابزانین ئەم مەلایە كێیەو كەی ژیاوە؟ لە مێژووی وڵاتەكانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستا چەند كەسێك بوون كە زۆر سەیرو عەنتیكە بوون لەوانە: (جحاو ئەبی نەواس و قەرەقوش و مەلای مەزبورەو مەلا نەسرەدین).

جاریێ مەلای خۆشەویست (جحا) نیە، چونكە جحا عەرەب بووەو لە سەدەی هەشتەمی میلادیدا ژیاوە، بێگومان (ئەبی نەواس)یش نیە، چونكە ئەویش هەر عەرەبەو لە خەلافەتی عەباسیەكانا ژیاوە. خۆ هەمووشمان دەیزانین كە قەرەقوشیش نیە، چونكە قەرەقوش كاربەدەستێك بووە مەبەست حاكم یا پاشایەك بووە لە وڵاتی میسر، بەڵام مەلا نە حاكم و نە پاشا ، كەوابوو هەر دەبێ مەلای مەزبورە مەلا نەسرەدین بێت.

مەلا نەسرەدین وا دیارە تورك بووە لە دێی (سیوری حسار) هاتۆتە جیهانەوەو لە شاری(ئاق شەهر) لەساڵی (٦٨٣ ك)دا كۆچی دوایی كردووە، هەندێكیش دەڵێن لە شاری قونیە وەفاتی كردووە، بەڵام بێگومان گۆڕی پیرۆزی هەر لە ئاق شەهرەو

لەسەر کێلی گۆڕەکەی ساڵی وەفاتی (٣٨٦ ك) نووسراوە، بەڵام زۆرکەس لە شارەزاکان و مستەشرقەکان دەڵێن ئەو نووسینە پێچەوانەیە وەك قسە پێچەوانەو بە تەوسەکانیەتی و ڕاستییەکی (٦٨٣ ك)یە. بەمجۆرە وەکو گەڕۆك (ڕەحالە)ی تورکی (ئەولیا چەلەبی) دەڵێ:" مامۆستا لە زەمانی حوکمی سوڵتان بایەزیدی عوسمانیدا ژیاوە."

زۆر لە ڕۆژهەڵاتشوناسی (مستەشرق)ەکانیش خۆیان بە باس و پەندوباوی مەلاوە خەریك کردووە، بەڵام ئەوەی کە هیچ گومانی تیانیە ئەوەیە مەلا لە سەرێکەوە تابلێی پیاوێکی ژیرو زانابووە لەسەرێکی کەوە زۆر خۆی بە نەزان و نەفام دەرخستووە، وە پەندی جوان و سەیری بڵاوکردۆتەوە. زۆر خۆی لەگەڵ گەلەکەی خەریك کردووەو دەستی گرتوون و یارمەتی داون، جگەلەوانە زۆری ڕۆژگاری بە وتنەوەی (قدوری شەریف) کە نامەیەکی ئاینی مەزهەبی (ئەبو حەنیفە)یە بردۆتە سەر. لە شوێنی خۆیدا گەلێ بە هونەرو ڕۆشەنگی ناوبانگی ڕۆیشتووە تا گەیشتۆتە پایەی زانایانی تر وەکو (باڵۆلی دانا)و (ئەبو دلامە)و (تلحك)، بەڵکو گەلێ بەپایە بەرزتر دراوەتە دەفتەرەوە لەناو گەلەکەی خۆیدا زۆر خۆشەویست و جێگای باوەڕ بووە.

مامۆستا لەتای تەرازوودا: پەندوباو قسەی واخۆش لە مەلا دەگێڕنەوە کە هەموو کەس ناتوانێ بیکا ئەمەش وادەبەخشێ کە زانایەکی بێ هاوتا بووە. کەچی لەلایەکی کەوە قسەی پڕوپوچی وای دەدەنە پاڵ کە هیچ نەفامێك نایکا. کەوابوو ئایا چۆن دەبێ دوو ڕەوشتی پێچەوانە (موتەناقیز) لەیەك کەسا کۆببێتەوە؟ من دەڵێم و بڕوام وایە کە ئەو پڕوپوچانە دیسانەوە مەلا هەر بۆ پەندو سەیر دەری خستون و هەندێکیشی دوورنیە لەو نەوەشابێتەوە، بەڵکو درابێتە پاڵی. بۆ بڕواش بەم قسەیە دووان لە پەندەکانی مەلا دەخەمە پێش چاو:—

ڕۆژێك لە شاری ئاق شەهر هەندێ لە قوتابیان مەلا ڕاپێچ دەکەن بۆ بـەزم لەگـەڵ خۆیان بیبەنە حەمام هەمووشیان تەگبیر دەکەن هەریەکە هێلکەیـەك لەگـەڵ خۆیـان دەبەن کە لەوێ زۆر لە مامۆستا بکەن یا ئەویش هێلکەیەك بکا، یـا پـارەی حـەمامی هەمووان بدا، کە دەچنە ژووری حەمامەوە لەکاتی خۆشتنا هەر کەس لە جێی خـۆی مریـشك ئاسـایی دەسـدەکەن بـە گارەگـارو هەریەکـە هێلکەیـەك بەدەسـەوە لەمـەلا دەچنە پێشەوەو دەڵێن:" مامۆستا تۆش دەبێ وەك ئێمە هێلکەیەك بکەیت، یـاخود پارەی حەمامی هەمووان بدەی." مەلاش گورج کەڵەشێر ئاسا شەق شەق بـاڵی دەدا بەیـەکاو دەس دەکـا بـە خوێنـدن، قوتابیـەکانی:" دەڵـێن ئـەوە چـیتە مامۆسـتا؟! وەڵامیان دەداتەوەو دەڵێ:" ئەی ئەم هەموو مریشکە کەڵەشێرێکیان ناوێ؟"

ئەمە لەکوێ؟ ئەوەلە کوێ کە دەڵێن جارێك مەلا دەسـنوێژ دەگـرێ، ئـاو بەشـی ناکا پێیەکی بەوشکی دەمێنێتەوە. ڕوودەکاتە قیبلەو قـاز ئاسـایی لەسـەر یـەك قـاچ ڕادەوەستێ، ئەهلی جەماعەت لێی دەپرسن..:" مەلا ئەوە چیتە؟" ئەویش دەڵـێ:" ئێوە نازانن پێی چەپم بێ دەستنوێژە."

کە وابوو دەبێ ئێمە هەر باوەڕ بە زیرەکی و زانایی مەلا بکەین لە پەندەکانیا نەك بە نەفامی و بێ هۆشی، بڕوام وایە هەر لەبەر ئەوەش پێویستی کردووە هەر کەسـێك پەندێکی بگێڕێتەوە دەبێ لەسـەری بـڕوا تـا حـەوت کـە خـەڵك پەنـد لـە پەنـدەکانی وەربگرن.

ژین. ژمارە ١٢٨٦ ڕۆژی ١٩٥٦/٣/١

لە کۆڕێکی مامۆستا حسێن جەمیلدا
هەڵوێستی شێخی نەمر لەدژی ئینگلیز

مامۆستای بەڕێز حسێن جەمیل لە وتەیەکیا لە (یانەی علویە)دا وتووێژی سەرباسەکەی ئەمە بوو (هەڵسەنگاندنی ڕژێمی مەلیکی کردارەکانی– تقیم النظام الملکی و ممارستە) کە ئەمە وتەیەکی درێژترەو ئەو کاسێتەی ئەم شتەی لەسەر تۆمارکراوە من بەهۆی برادەری هاوڕێ و هاوکارم (عەبدولقادر زهاوی)یەوە گەیشتە دەستم کە ئەویش زاوای حسین جەمیلە.

جا پێش ئەوەی بێمە سەرباسەکە.. دەمەوێ مامۆستا حسێن جەمیل بە خوێنەران بناسێنم ئەم پیاوە لە بنەماڵەی (ال جمیل)ی بەناوبانگە لە بەغدا کە گەلێك پیاوی زاناو هەڵکەوتویان تیا پەیدابووە.

حسێن جەمیل خۆشی دەرچووی قانوونە لە سوریاو هەر لە قوتابیەتییەوە بە ڕۆڵەیەکی نیشتمانپەروەر ناسراوەو لەدواییدا بووبە یەکێك لە ئەندامە ناسراوەکانی (پارتی وەتەنی دیموکراتی) لەگەڵ (کامل چادرچی و محەمەد حدید)ا دوای ئەوە چەند جارێك بە نوێنەری شاری بەغدا هەڵبژێردراوە بە ئەندام لە پەرلەمانی عێراقداو ئەمانە هەمووی جگەلەوەی کە پیاوێکی تێگەیشتوو ڕۆشنبیرو سیاسییەکی پێشڕەو بووە.

دوای ئەمە پێشەکییەکی کورت بۆ باسەکە دەنووسم تاکو خوێنەری بەڕێز وتەکەی باش بۆ ڕوونبێتەوە.

دوای کشانەوەی هێزی عوسمانیەکان لە کوردستانی خواروو (ناوچەی سلێمانی) لە کۆتایی شەڕی گێتی یەکەمداو لەکاتی هاتنی ئینگلیزدا بۆ عێراق لەساڵی (١٩١٧)دا ئەو دەمە لە سلێمانیدا شێخ مەحمودی حەفید، یاخود حەفید زادە بەوەدا

کە شێخ سەعیدی باوکی کوڕەزا، یاخود حەفیدی حاجی کاك ئەحمەدی شێخ بوو لە هەمووکەس ناسراوتربوو، دەستڕۆیشتووتر بوو کە لەگەڵ ئنگلیزەکاندا پەیمانی بەست کە بەگوێرەی چەند مەرجێك بەبێ شەڕ بێنەناو سلێمانی، وە هەر لەسەر ئەو قسەو پەیمانە شێخ مەحمود لەلایەن ئینگلیزەکانەوە کرا بە حاکمی سلێمانی و ئەویش حکومەتی دامەزراند، ئەمەش لەساڵی (١٩١٩)وە دەستی پێکرد تا ساڵی (١٩٢٣)، بەڵام لەم دواییەداو لە ئەنجامی تێکچوونی شێخ لەگەڵ ئینگلیزەکانا لە حوکمیان دوورخستەوەو بەڵکو لە ئەنجامی شەڕی دەربەندی بازیاندا دژی ئینگلیزەکان دوای ئەوەی لەشکری شێخ شکاو خۆشی بریندار کراو ئنجا بەدیلگیراو هێنرا بۆ بەغدا دادگای عورفی سوپایی بەریتانی فەرمانی خنکاندنی بەسەردا دراو لەدواییدا لەباتی خنکاندن و لەترسی هەڵسانی کورد دووریان خستەوە بۆ هندستان و دوای بەینێك هەمدیسان هێنایانەوەو کرایەوە بە حاکمی سلێمانی، بەڵام ئەوەی کە شێخ مەحمود دەیوست و بۆی تێدەکۆشا کە پێکهێنانی قەوارەیەك بوو بۆ کورد لەگەڵ ئەوەی کە لەبیری ئینگلیزو مێشکیا بوو بەتایبەتی دوای ڕێککەوتن لەگەڵ تورکیای کەمالی و دوای پێکهێنانی حکومەتی عێراق و بەستنی پەیمان لەگەڵیا لەیەکەوە گەلێك دووربوون، بۆیە دیسانەوە شێخ مەحمود لەدژی ئینگلیز هەستایەوەو لە مانگی تەموزی ساڵی (١٩٢٤)دا شێخ سلێمانی بەجێهێشت و عەسکەری ئینگلیز دوای بۆمبارانی سلێمانی شارەکەیان گرتەوە. شێخ ڕوویکردە جاسەنەو ئەشکەوتەکانی و دوای ئەوە بەرەو (پیران)ی ناوچەی (مەریوانی ئێران) نزیك بە پێنجوین لەوێ گیرسایەوە.

لەم کاتەدا بوو واتا لە حوزەیرانی ساڵی (١٩٢٥)دا کە (مەندوبی سامی) بەغداو حکومەتی ئەوسای عێراق فەرمانێکیان دەرکرد کە هەرکەس شێخ مەحمودی یاخی و هەڤاڵەکانی (کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف و سابیر بەگی هەمەوەند) بەزیندوویی یا بەکوژراوی تەسلیم بکات شەست هەزار ڕوپیە (ڕوپیە: حەفتاو پێنج فلس)ی ئەو

دەمە بوو. بۆ کوشتنی شێخ مەحمود بیست هـەزار ڕوپیـە بـۆ کوشـتنی هەڤاڵـەکانی بەخـشیش دەدرێتـێ تـاکو کابرایـەکی (فەلـە)ی (لیـوی) بـە خۆگـۆڕین چـوو بـۆ بـۆ کوشتنی شێخ مەحمودو ئەوانی تـر. شـێخ پێیزانـی و گرتـی دوای لێکۆڵینـەوە کـابرا دانی بەهـەموو شـتێکدا نـا. شـێخ ناچـار فـەرمانی کوشـتنیدا (سـەیری شۆڕشـەکانی کوردی مامۆستا عەلادین سجادی لاپەڕە ١٠٥ بکە).

ئنجـا ئـەم داوای کوشـتنی شـێخ و هەڤاڵـەکانی لـەو وتەیـەی مامۆسـتا حـسین جەمیلدا لە (یانەی علویە) وتووێژی لەسەر کراوەو ئایا ئـەم بڕیـارە چـۆن دەرکـراوەو کێ دەریکردووەو ئایا بڕیارەکە دەستوری و یاسایی بووە؟

مامۆستا حسین جەمیل دوای چاوگێڕانی بە هەگبە تۆمارکراوەکـانی ئەنجوومـەنی وەزیرانـی عێراقـدا بڕیـاری ئەنجوومـەنی وەزیرانـی ڕۆژی (١٣ ی حـوزیرانی سـاڵی ١٩٢٥)ی بەرچاو کەوتووەو سەرنجی ڕاکێشاوە کە بەمجۆرە بووە.

(بڕگـەی چـوارەم بڕیـاری موستەشـار – مەبەسـتی موستەشـاری ئینگلیـز کـە کورنوالیس بووە) ژمارە (١٢٢) ڕۆژی (٨ ی حـوزەیرانی ١٩٢٥) خوێندرایـەوە کـە لـە بابـەت کوشـتنی چـەند کەسـێکەوە بـوو لەناوچـەی سـلێمانیدا کـە ئـەوانیش شـێخ مەحمود کەریم بـەگی فـەتاح بـەگ و سـابیر بـوون بـۆ یەکـەم شەسـت هـەزار ڕوپیـە بەخـشیش و بـۆ دووەم و سـێیەم هەریەکـە بیـست هــەزار ڕوپیــە دەستخۆشـانە تەرخانکراوە ئەم بڕیـارە لـە ئەنجوومـەنی وەزیرانـەوە دەرچـووە کـە وەك مامۆسـتا جەمیل دەڵێت. یاسـین ئـەلهاشمی سـەرەك وەزیـران بـووە. کورنـوالیس ڕاوێژکـەری ئینگلیز لەو ئەنجومەنەدا ئامـادە بـووە لەدواییـدا مـەلیکیش بڕیارەکـەی مـۆرکردەوە دوای دەرچوونی بڕیارەکەو لاچوونی وەزارەتی یاسین ئـەلهاشمی و هـاتنی موحـسین ئەلسەعدون بەسەرەك وەزیران ئەویش بڕیارەکەی ناردووە بۆ ڕاوێژکەری ئینگلیـز لـە سلێمانی (مفتیش ئیداری) کە ئیشی پێبکرێ و بەجێ بهێنرێ.

مامۆستا جەمیل دەڵێت:" ئەم بڕیارە لە کاتی دوو سەرەك وەزیراندا بوو کە هەردووکیان دوو پێشەوای نیشتمانی بوون لە عێراقدا؟" دوای ئەوە مامۆستای بەڕێز دەڵێت:" ئایا ئەم بڕیارەی ئەنجوومەنی وەزیران بەگوێرەی دەستورو یاسا بووە، یاخود بەپێچەوانەوە پێشێلکردنی دەستورو یاسا بووە؟" لە وەڵامدا دەڵێت:" شێخ مەحمود موحاکەمەی پاشەملە دەکرا تاکو دادگا فەرمانی خنکاندنی بەسەرا بدا، خۆ ئەگەر واشبووایە دەبوو کاربەدەستانی میری (سوڵتەی حوکمی) ئەو فەرمانە جێبەجێ بکەن نەك ئەم و ئەو." ئینجا دەڵێت:" ئەم بڕیارە لە دەسەڵاتێکی دەستورییەوە دەرچوو (سولتەی دەستوریە) نەك لە دەسەڵاتێکی شۆڕشگێڕانەی وەك حکومەتەکەی عەبدولکەریم قاسمەوە دەرچووبێت."جا ئایا لەسەردەمی مەلیکیدا کاروباری وڵات بەگوێرەی دەستوری یاسا دەبران بەڕێوەو ئایا مافی دانیشتوانی وڵات و ژیان و ماڵ و ئازادییان پارێزراو بوون؟ مامۆستا جەمیل بەو شێوەیەی سەرەوە هەڵی سەنگاندووە کە ئەوەی باسمان کرد نمونەیەك، یاخود خاڵێك بوو لە هەندێك نمونەو خاڵی تر کە لەسەر ڕژێمی مەلیکی و کردەوەو مامەڵەی کاربەدەستانی ئەو سەردەم و ڕۆژگارە هێناونیەتیەوە.

لە دانیشتووان مامۆستا (فەیسەڵ حەبیب ئەلخیزران) پرسیارێکی لە مامۆستا جەمیل کردووە کە ئایا شێخ مەحمود بە هەڵسەنگاندنی گشتی شۆڕشگێڕ واتا (ثائر) بووە، مامۆستا جەمیل لە وەڵامدا دەڵێت بەڵێ بە شۆڕشگێر دادەنرێت.

دوای ئەو دکتۆر (مالك دوهان ئەلحەسەن) تێکەڵاوی باسەکە دەبێت بەوەدا ئەو دکتۆرای لە قانوندا هەیە دەڵێت:" بڕیاری ئەنجوومەنی وەزیرانی بەکوشتنی خەڵك هەرگیز لەگەڵ شەرع و یاسادا ناگونجێ، بەڵکو ئەم بڕیارە ئەبێ لە دادگاوە دەربچێت."

کوردانی بەناوبانگ

برایم پاشای بابان

بنیاتنەری شاری سلێمانی

(برایم پاشا ئەگەر لە ئەسکەندەر کە شاری ئەسکەندەریەی دروستکرد لە جەعفەری مەنسور کە بنیاتی شاری بەغدای نا زیاتر نەبێ کەمترنی – نەجمەدین مەلا).

(برایم پاشا) کوڕی (ئەحمەد پاشای بابان)ە، دوای مەحمود پاشای مامی واتا لەساڵی (١١٩٧ ك)دا میرنیشینی وڵاتی (بەبە– بابان)ی گرتەدەس. لەساڵی (١١٩٩ ك)بەرامبەر(١٧٨٤ ز)دا بنیاتی شاری سلێمانی نا لە شوێنی ئێستای. برایم پاشا هەر لە منداڵییەوە لە بەغدا لە شارستانیەتی و ژیانێکی بەرزترا دەژیا، بۆیە کە هاتە سەر حوکم نەیتوانی لە شارێکی پاشکەوتووی وەکو قەڵاچوالاندا بژی (١)، هات سلێمانی دورستکرد لە دەوروپشتی ئەو قەڵایەی مەحمود پاشای مامی دروستی کردبوو لە شوێنی دەبۆ کۆنەکەوە قەڵاکەی کرد بە شوێنی سەرباز (قشڵەی عەسکەری)و بەم لاتریشەوە سەرای دروستکرد(٢). بەشی حەرەم و دەستوپێوەندیشی هەر بە تەنیشت سەراکەوە دروستکرد.

برایم پاشا بە دروستکردنی شاری سلێمانی جێماوێکی بەنرخی بۆ میللەتی کورد بەجێهێشت، جگەلەوە خۆشی گەلێك ماندوو کرد بۆ پێشکەوتنی وڵاتەکەی لەرووی (تەعمیر)و بڵاوکردنەوەی ئاسایش و شەکاندنەوەی ئاڵای هەق بەناو خەڵکیدا، هەر لەکاتی فەرمانداری ئەوا بوو سنوری ژێردەستەی بابان گەیشتە خانەقین و قەسری شیرین و زەهاو... میللەت لەکاتی حوکمڕانی ئەوا بەتەواوەتی کەوتنە ئاسودەییەوە،

لە هەر چوار لاوە وڵات فراوان بوو، کشتوکاڵ و بازرگانی پەرەی سەند، هەراو هوریا نەما.

والی بەغدا گەلێ جار خۆی هۆی دەکەوتە برایم پاشا کە کارێکی گرنگ روویبدایە، بەجۆرێك بەو نەبووایە ئیشی بۆهەڵنەدەسورا یا ئاگری شۆڕشێك بکەوتایەوە بەو نەبوایە نەدەکوژایەوە. ئەوەبوو لەساڵی (١٢٠٠ ك)دا بەسەر لەشکرایەتی هێزی بەغداو لەسەر تکای والی برایم پاشا هەستا چوو بۆ عەرەبستانی عێراق، لەوێ (حاجی سلێمان بەگ) هەڵسایەوە، ئەم جارە (عوسمان پاشا)ی برای چوو بۆ شکاندنی خۆی و لەشکرەکەی. دیسان (شێخ ثوینی) شێخی (منتفك) کە هەڵسا، برایم پاشاو عوسمان پاشا چوون شۆڕشەکەیان کوژانەوە، هەروەها کە یەزیدیەکانی ناوچەی (سنجار) هەڵسان برایم پاشا لەسەر تکای والی بەغدا چوو بڵاوەی پێکردن. کەچی والی بەغدا لەگەڵ ئەمانەشا هەمووی چەند جارێك برایم پاشای لە پاشایەتی خست بۆئەوەی کە ئاسودەیی و(استقرار) پەیدا نەبێ لە وڵاتی بابانا ، ئەوەبوو کە برایم پاشا بۆ دواجار کە شوێنی خۆی گرتەوە تەواو جێی قایمکردو دەستیکرد بە ئیشکردن لە شارەکەداو ناردی لە هەموو لایەکەوە زانای بەناوبانگی هێنا، لە سلێمانی کۆیکردنەوە، (مەدرسە)و مزگەوتی بۆ دروستکردن(٣)و دەستی هێنا بە ولاتا، ئیتر مایەوە تا لە گەڕانەوەیا لە کوژاندنەوەی شۆڕشی یەزیدیەکان لە رێ نەخۆشکەوت و فەرمانی یەزدانی بەجێهێنا، تەرمەکەیان هێنایە موسڵ لەوێ لە تەنیشت گۆڕی (نەبی یونس) شاردیانەوە لە (١٢١٧ ك)دا.

لام وایە مەلا نەجمەدین زۆر جوانی فەرمووە کە دەڵێ:" برایم پاشا ئەگەر لە ئەسکەندر مەزنتر نەبێ کە شاری ئەسکەندریەی دروستکردو لە جەعفەری مەنسور زیاتر نەبێ کە بەغدای دروستکرد، لەوانە کەمتر نیە."

لە نەوەی ئەم میرە ئێستا لە بەغدا (جەلال بابان وبراو برازاکانی)و (بابانەکانی کفری محەمەدو مەحمودو عبدولقادر بابان).

لە سلێمانیش (سەعید بەگی ئەحمەد بەگ کە سەعید بەگی گومرگی پێ دەڵێن و عەبدولڕەحمان بەگی نفوس و کوڕو وەچەیان هەن).

لە بیرم دێ سلێمانی کە دارملکی بابان بوو
نە مەحکومی عەجەم نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بوو
لەبەر قاپی سەرا سەفیان دەبەست شێخ و مەلاو زاهید
مەتافی کەعبە بۆ ئەربابی حاجەت— گردی سەیوان بوو
لەبەر تابووری عەسکەر، ڕێ نەبو بۆ مەجلیسی پاشا
سەدای موزیقەو نەقارە تا ئەیوانی— کەیوان بوو
دریغ بو ئەو زەمانە ئەو دەمە ئەو ڕۆژە
کە مەیدانی جریدبازی لە دەشتی— کانی ئاسکان بوو

شێخ ڕەزای تاڵەبانی
هیوا ژمارە (١٠ ساڵی ١—١٩٥٨)

مامە یارە

بێگومان زۆرکەس گردەکەی مامەیارەیان بینیووە کە دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی شاری سلێمانییەوە، ڕەنگ هەیە گەلێکیش چووبنە سەری و دەوروپشتی بۆ سەیران لە بەهارا، هێکجار سەیرانی ڕۆژەکانی نەورۆز کە تاکو خوالێخۆشبوو پیرەمێرد مابوو پێکی دەهێناو دەیکرد بەشایی و زەماوەند لەو ناوەدا.

جا ئایا ئەو مامەیارەیە کێیە کە ئەم گردەی بەناوەوە ناو نراوە؟

مامەیارە لە بنچینەدا خەڵکی دێی (کانی دڕکە)ی ناوچەی شارباژێرە، خۆی یەکێك دەبێ لە تۆپچییەکانی ئەحمەد پاشای دوا میری بابان، ئەحمەد پاشا کە

دەبێ بە شەڕی لەگەڵ سوپای تورکیاو تەنگ بە لەشکرەکەیان هەڵدەچنێ لە ناوچەی کۆیەداو لەوەدا دەبێ تورکەکان بشکێنێ و تەفروتونایان بکات. (نەجیب پاشای گۆزلگلی) کە ئەو دەمە والی تورك دەبێ لە بەغدا هانای ڕێککەوتن دەباتە بەر ئەحمەد پاشا، بەڵام ئەحمەد پاشا گوێی ناداتێ، ناچار نەجیب پاشا دەکەوێتە تەڵەکەو ساختەکاری بەناو شێخ و مەلاو پیاوە ئاینیەکاناو پێیان دەسەلمێنێ هەر کەسێ شەڕ بکات و دەست لە سەربازی والی بەغدا بکاتەوە، وادەگەیەنێ کە چەك دژی سوڵتان واتا لە (خەلیفەی ئیسلام) هەڵدەکێشێ. ئەم ئاین و ئۆینکارییە کاری خۆی کرد لەناو شەرکەرەکانی ئەحمەد پاشادا کە هەموو دەستیان لە شەڕ کێشایەوەو هەرکەس بەلایەکا بڵاوەیان لێکرد، ئەحمەد پاشاش ناچار ڕۆیشت و وڵاتی بەجێهێشت (١٨٤٩–١٨٥٠ ز).

سۆفی یارە لەم شەڕەدا لە بارەگای ئەحمەد پاشادا مایەوەو لەگەڵ لەشکرە شکاوەکەدا هەڵنەهات. کە پیاوەکانی نەجیب گۆزلگلی دەچن بۆ تاڵانی بارەگای لەشکری شکاو، سۆفی یارە هەر لەسەر تۆپەکەی خۆیەوە دەیانداتە بەر ئاگرو لێزمەی گوللە تا درەنگێك نایەڵێت کەس بچێتە ناو بارەگاکەیانەوە، تاکو لە دواییا دەیگرن، کە ئەی بەنە لای والی ولێی دەپرسێ.."ئاخر تۆ ئەمەت بۆ کرد، بەچاوی خۆت دیت لەشکر شکاو هەڵهات، بۆ خۆت نەدا بەدەستەوە؟" ئەویش لە وەڵاما دەڵێ:"شکاندنی لەشکر نابێ من لە ئیش و(واجب)ی خۆم بخات کە سەربازێکم و نابێ خۆم بە دەستەوە بدەم، لەبەرئەوە ناچاربووم تا لە وزەما بوو چیم لەسەربوو بە جێم هێنا". والی وەڵامەکەی زۆر لا جوان دەبێ لەسەرئەوە دێی دڕکەی سەروبەر دەداتێ کە بیخوا، ئێستا ئەو دێیە بەکانی دڕکەی سەگانی سۆفی یارە ناوی دەرکردووە، چونکە مامە سۆفی ڕاوچی و سەگەڵێکی زۆری بووە.

دیسان دەڵێن هەر لەسەر ئەو ئازایی و چالاکییەی مامەیارە کە لەشەڕدا نواندوویەتی، وە لە پاداشتی وەڵامە جوانەکەی والی کە داوەتەوە، دەیبەن بۆ

ئەستەمبولْ لەویْ لێی دەپرسن خواستت چییە؟ داوا بکە، ئەویش جگە لە ئازادی خۆی لە دێی کانی دڕکەو گردی مامەیارە زیاتر داوای هیچی تر ناکات، کە گورج پێی دەبەخشن. لام وایە ئەگەر بیویستایە کام پایە لە میریا کە بە شان و بازووی ئەو بشیایە تورکەکان دەیان دایە، بەڵام کابرا ژێردەستی و مووچەخۆری بێگانەی پیْ هەزم نەکراوەو نەی گۆڕیوەتەوە بە سەربەستی. بۆیە شیرینیشی بە گردەکەدا چووبوو کە شوێنەکەی خۆش و لەو گویْ کارێزو ئاوە ڕوونەی دیمەنێکی دڵفرێن و جوان پێك دەهێنیْ کە بەتەواوەتی بشیْ بۆ مەزار.

مامەیارە، پیاوێکی تێگەیشتوو بە ئاین و دەس بڵاوو پیاو چاك بووە. گوایا پاش داگیرکردنی سلێمانی لە لایەن تورکەکانەوە ئەم بە بەرگی جەنگاوەری و سەربازێتییەوە بە چەك و زرێوە، یاخود بە سواری و ڕم بەدەستەوەو سونی بە لاقەدەوەو خەنجەر بە بەرۆکەوە (بە یادی جارانەوە) جار جار هەر سووڕاوەتەوەو وەك جارچی جاڕی داوە بۆ کردەوەی باش و ئیشی دروست. لام وایە هەر بە بیرەوەری ئەوساشەوە پانتۆڵ (شەڕواڵ)ی سەربازیەکەی دانەکەندووەو هەر لەپێیا بووە.

مامەیارە پیاوێکی زۆر بەسام و ڕێزگیراویش بووە، بیریشی ئەوەندە بەرزبووە ویستوویەتی کانی دڕکە کە ئەوسا چۆڵ و وێرانەو بیْ کشتوکاڵ و باخات بووە، بەشێوەیەکی نویْ لەسەر هونەری کشتوکاڵ ئاوای بکاتەوە.

خوالێخۆشبوو تا مردیش هەر دڵسۆزبوو بۆ ئەحمەد پاشاو بنەماڵەی بابان.

لەم دواییەدا لە خانووەکەی خۆیا دەژیا لە سلێمانی لە گەڕەکی گۆیژە کە ژوورێکی تەرخانکردبوو بۆ خۆی و ژێرەکەی کردبوو بە خانی وڵاخ، لەوە ڕۆژی چەند (بێچوو)یەکی دەست دەکەوت و گوزەرانی پێدەکرد. لەبەرئەوەی کە وەجاخیشی کوێربوو کە مرد جێماوی هەمووی بە (ئەحە گۆساڵە) ناوێك بڕا کە خزمی بوو، یاخود

خۆی کردبوو بە خزمی. لەسەر ڕاسپاردەی خۆشی لە گردەکەی خـۆی ناشـتیان ئـەو گردەی کە پیرەمێردیش ڕایسپارد کە مرد هەر لەویّ بنێژرێ.

ئێـستا گـردی مامــەیارەی پــیرۆز تــەرمی دوو ڕۆڵــەی نــەمر، واتــا گــۆڕی دوو ئەستێرەی گەشی کوردی پێوەیە، یەکێکیان مامەیارەی قارەمان لە ئازایی و ڕاستی و پیاوچاکی و ئایندارىا، دووەمیان پیرەمێردی مەزن فەیلەسووفی گەورەی کـورد لـە ئەدەب و پەندی جوان و بیری بەرزو نیشتمانپەروەریدا.

کاوێس ئاغا (١٨٨٠-١٩٣٦)

پێشکەشە بە هەموو خاوەن هونەرێك لە گۆرانی و ئاوازو سازدا

(بەکورتی و دوای دەستکارییەکی کەم لـە پـەرتووکی(هـەرکی)یـەوە وەرگـیراوە. نووسینی (م. هۆشەنگ) لە شەقلاوە کە هێشتا لەچاپ نەدراوە).

کاوێس ئاغا کوڕی کانبی(کانو) لە خێڵی هەرکییە(١) لە لقی(بەرەناوی)(٢).

١ـ هەرکی: ئەو خێڵە گەورەیەی کوردە کە لە سنوری کوردستانی عێراق و ئێـران و تورکیـادا دەژیـن. ژمـارەی گـشتیان پـترە لـە پـەنجا هـەزار کـەس، ژمارەیـان لـە کوردستانی عێراقا بەگوێرەی سەر ژماردنەکـەی سـاڵی (١٩٥٧) هەشـت هـەزار سـەر پترن.

٢ـ خێڵـی هـەرکی سـێ بەشـی گەورەیـە (مەنـدا یـاخود مەنـدان)و (سـییدا یـان سییدان)و (سەرانی یا سەرهاتی). سەرانیش دەبـێ بـە سـێ لـق (فـەخری، سمـایلی، ناوی) ناویش دیسان دوو لقە (مژدینی، بەرەناوی).

لەبەینی مانگی خەرمانان- گەلاوێژی ساڵی (١٨٨٠ ز) لە یەکێك لە کوێستانەکانی کوردستانی ئێرانا لە دایك بووە. بۆیە دەڵێن لە کوێستان، چونکە باوکی ڕەوەند واتـا کۆچەر بووەو گەرمیان و کوێستانی کردووە. دایکی ناوی لەیلییە.

کاوێس هەر لە منداڵییەوە بە ئاوو بای خۆش و دڵگیری کوێستانە دڵفرێنەکانی کوردستانی ئێران وەك (مەرگەوەڕ)و (تەرگەوەڕ)و (دەشت)و (دەشتی بەراندین)و (چارچەلی هەرکیان) گیانی پەروەردە بووەو بەژیانی کۆچەرایەتی و هەچە هەچەی وڵاخ و لێخوڕینی ماڵات و باربردن و کۆچکردنی ناو ئەو کوێستانانە پێگەیشتووەو گەورە بووە، یەك ڕۆژەی دووڕۆژە ئەو کاوێسە ناوی دەرکردووە، چ بەئاوازی خۆش و چ بەئازایی و بەشداربوونی لە جەنگ و هەرای هەرکی لەگەڵ خێڵەکانی ترا وەك خەیلانی و سورچی و برادۆست.. تاد. لەگەڵ ئێرانی و تورکەکانا چ بەتفەنگچێتی و نیشانپێکان و سوارچاکی و چ بەتیابوونی ئەو مەرجانەی تر دێن کە پێیان دەڵێن (ڕسپی یا ڕیشسپی) کە هەر لەکۆنەوە لە پلەی گەورەو بچووکی ناو خێڵی هەرکیا، ئاغا گەورەی هەمووانیانە پاش ئەو پاش ئاغا یاخود باش ئاغا دێت. ئەم دووانە پێویستە لە بەشی (مەندان)(٣)بن. ئنجا سەرۆك دێ، کە ئەویش لەپلەی پاش ئاغادایەو پێویستی بەوە نیە لە بنەماڵەی ئاغا بێت، بەڵکو هی واهەیە بەلێشیاوی و توانای خۆی دەگاتە ئەم پلەیە. پاش ئەویش چینێکی کە دێن، کە پێیان دەڵێن (ڕسپی یا ڕیشسپی) کە هەر لەکۆنەوە تاکو (٢٠–٣٠) ساڵێکیش لەمەوبەر هەرکیەکان پێیان وتون (بەرایی) دوای ئەمانیش چینی (سەرزوم) دێن کە هەر یەکێك لەوانە گەورەیەتی بیست ماڵێك دەکات(٤).

کاوێس ئاغا لەناو هەرکیا لە سەرزمەوە تاپلەی بەرایی گەیشتووە. گەیشتنیش بەو پلەیە هەروا گاڵتە نییە، جا بۆئەوەی هەر کەسێك ببێ بە بەرایی یا سەرۆك یا ڕسپی پێویستە هەندێ مەرجی تیا بێت وەك:

پسپۆڕیەتی لە ماڵات و لەوەڕو ئەو گژوگیایانەدا کە دەیخۆن، پسپۆڕیەتی لە کەش و توش و باران و بەفرو ساردو گەرمی و خۆشی و ناخۆشی ساڵی ئایندە بەوردی کە ئەویش بەگوێرەی بنك و لێکدانەوەو بەراوردێکی تایبەتییە کە لە چلەی هاوینی ساڵی پێشووتردا لە کوێستان ڕایدەگرن، کە هاتنەوە بۆ گەرمیان لە زستانا

هەمووی دەق دەردەچیٚ، ئاگاداری خورِەوشت و دەستوری تایبەتی خێڵەکی بی، هێجگار هی هەرکی و بەسەرهاتەکان و رِووداوەکانی هەرکی بەوردی بزانی، خاوەنی رِەوشت و خووی خاوێن و دەس و داوێن و زمانپاك و لەسەرخۆو مەنگ بیٚ، هەموو هەرکی بەژن و پیاوەوە رِایان لێبیٚ، خوێن لەسەر خۆی و بنەماڵەکەی نەبیٚ، نان بدەو ئازاو قسەزان و ژێردەستدارو خاوەن بنەماڵەیەکی ناسراوی هەرکیان بیو بۆنی سوکیان لیٚ نەیەت... تاد.

بەم گوێرەیە بە کۆبونەوەی ئەم مەرجانە لە کاوێسا، کاوێس کراوە بە رِسپی ئەمجا بە بەرایی لە خێڵەکەی خۆیا بۆ ئەو چوار لقە. کە پترترن لە (٤٠٠)خێزان کە ئەمانەن (مالە حەمان)و (مالە ئاورنج)و (مالە بابەکر)و (مالە چەلەنگ).

ئەوەی شایانی باسە لێرەدا، هەرکی تا (٣٠)ساڵیش لەمەوبەر بەر(ئاغا)ی هەموو خێڵەکەیان نەبووایە نەیان دەوت ئاغا کە ئەویش هەر یەکێك بووە بۆ گشت خێڵەکەو پێویستبووە لە لقێکی تایبەتی هەرکی بێت. کاوێس سەرناوی ئاغایەتی وەرگرتووە، لە کاتێکا کە لەبەشی هەرە دوایی لقەکانی هەرکی بووە. ئەمەش بە ئازایەتی و دەمرِاستی و ژیریەتی و تیابوون نەبیٚ دەستی نەکەوتووە، ئەو بیرە بەرزە نیشتمانپەروەریەی کە پاڵی بە کاوێسەوە دەناو ئەو بیرە تیژەی کە هەیبووەو ئەو ناهەمواریەی ژیانی کۆچەرایەتی بەتایبەتی ژیانی هەرکی و پاشیکەوتنیان و بیٚ شوێنیان.

دیسان لەبەر زۆری دارایی هەرکی لە هەموو لاوە دەسیان بۆ درێژکردوون و دەمیان تێوە ژەنون. ئەمانەو گەلیٚ هەستی تر هەموو بونەتە گرێیەکی نەفسی ئەوتۆ کە ئەم کاوێسە هەر لە منداڵییەوە گرنگترین و گرانترین باری لەسەر شان قورس بێو لە دڵی بیەستریٚ و ئەم کارانەی بەوە لیٚ دیاری بدات کە زمانی پس و لاڵە پەتە بیٚ.

رِاستە وابووە کە کاوێس لە قسەکردنا زۆر وشەی بۆ نەهاتووە، وەیا زۆر پەرێشان بووە لەکاتی دواناو بەزۆر توانیویەتی بیری خۆی پچرِپچرِو نیوەو نیوەچڵ

دەربـبڕیٚ. دەبـە پێـچەوانەی ئەمانـەوە هـەمووی لـەكاتی گـۆرانی وتنـدا زۆر ڕەوان و زمانپاراو بووەو هەرگیز زمانی نەگیراوە. كاوێس ئاغا زۆر باری دەردی و پەیغامەكەی گرانبووە، بۆیە لەوە باشتری نەدۆزیوەتـەوە كـە واز لـە ژیـانی ڕەوەندایـەتی، واز لـە سەرۆكی نەمرو ئاغایـەتی دواڕۆژ بهێنـیٚ، خـۆی تێكـەلاٚوی خێڵـەكان و خـەمی خـۆی بەبادا. هەر لـەم تێكەڵبوونەیـدا فێـری خواردنـەوە بـووە كـە ئەمەشـی بەچـارەیەكی دەردی خۆی دۆزیوەتەوە.

كاوێس ئاغا كەوازی لە ژیانی كۆچەرایەتی هێناوە لە شەقلاوە لەساڵی (١٩١٤)وە بۆ(١٩١٧) لەلایەن مدیرێكی ئەوسای ناحیەی شەقلاوەوە كە نـاوی (نـەورۆز ئەفـەنی ڕەواندن)ی دەبیٚ دەكریٚ بە (مەئمور مەخزەن– اشیاو ارزاق)ی تورك كە لە خـەڵكیان ئەسەندو لە دێر(كنیـسە)ی ئێـستای دیانـە كلدانییـەكانی شـەقلاوە دابـووە. كـاوێس هەرچەندە نەخوێندەوار بووە، بـەلاٚم بـەهۆی ئـەوەی بڕوایـان پێـی بـووە بۆیـە ئـەم ئیـشەیان داوەتـیٚ، تەنانـەت ئیمزاشـی نـەزانیوە، ئـەو مـدیرە فێـری كـردووە. ئـیتر لــەوەش بــەدواوە موچــەخۆری مــیری نــەكردووە، زۆری ژیانیــشی لــەوەدوا لای بـرا گەورەكانی كوردو لە دیوانە بەرزەكاندا بەنرخەوە ڕابیواردوەو لای هەمووان ڕێـزگیراو بووە.

زۆر دۆستی شێخ مەحمود بووەو هاتوچۆی كردووەو ڕاووشكاری لەگەڵ كـردووە. كاوێس ئاغا هەرچـەند وازی لـە ژیـانی كۆچـەرایەتی و ڕسـپیەتی هـەركیان هێنـابوو، بەلاٚم جارجارە سۆزێكی دەروونی كەوا هەر لە دایكبوونیەوە ئاوێتـەی لـەش و گیـانی بووبوو، بەلاٚم ئەو هێزە پاڵی پیوەدەنا كە هەندێكجار سـەر لـە خزمـانی نـاو هـەركی بـداو بـۆ ماوەیـەك ئـاگری ئـەو سـۆزەی دڵـی دامركێنێتـەوە، تـاكو هـەر جارێـك لـە جارەكانی ئەم سەردانەدا كە كەمێك نەخۆشـیش دەبـیٚ سـەرێكی نـاو ئـەو هەركیانـە دەدا كە لە ناحیەی سـەلاحەدین خـستبوویان، بـەو بڕیـارەش كـە لـەوەدوا سـەرێكی هەركییەكانی ناوچەی كۆیەش بـدا بـۆ زاخـاوی چـاو بەدیمەنـە جوانـە خۆڕسـكەكانی

کوردستان و دیدەنی برا گەورەکانی کۆیەش، بەڵام لەکاتی گەیشتنە نزیك گوندی– هەرشەم– دا کە لە ناحیەی سەلاحەدین دایەو کەوتۆتە لای خوارووی قەڵای (دیوین)(٥)ی بەناوبانگ و رۆژهەڵاتی گوندو چایخانەی (بانەمان)ی سەر ڕێگەی هەولێرو سەلاحەدین لەبن چیای پیرمەم دا، لەوێ لە یەکێك لە پاوەنە زستانەکانی دەوروبەری ئەم گوندی هەرشەمەدا بۆ دواجار دیدەنی هەرکیانی کردو چوونەکەی کۆیەشی بۆ ڕێکنەکەوت. لەوێ بەدەستێکی پیس و چڵکنی تاوانبارێك کوژرا، گوایە لەسەر حەزلێکردنی لە ئافرەتێك و هەرلەوێ گیانی پاکی بەخاك سپاردو لە رۆژی چوارشەممەی مانگی رەزەبەری ساڵی (١٩٣٦)داو تەرمەکەی هەر لە گۆرستانی ئەم گوندەدا شارایەوە کە گۆڕی گەلێکی تر لە پیاوە ناسراوەکانی هەرکی تیایە: ئەوانەی دوای کاوێسی خوالێخۆشبوو مانەوە خوشکەکەیەتی کە ناوی دەروێش فاتمی هەرکییە لە گوندی (سپی گرە)ی نزیك شەقلاوە شوی کردووەو ژنەکەی خاتوو هەمینێ و کوڕەکانی ئەحمەد ئەفەندی (مدیری مال)ی شەقلاوەو محەمەدو عەبدوڵڵا کە هەر لە شەقلاوەن و جەمیل کە سەربازە، کاوێس ئاغا کاتێ کە مردووە ریشی ماش و برنجی بووە، پیاوێکی (زەلام و کەڵەگەت بووە. بەزۆری بەرگی خۆشناوەتی لەبەرکردووەو جار جارەش بەرگی بادینانی. چاوی چەپی تانەیەکی سپی بچووکی لەسەربووە).

هونەرمەندیی و بوێژی کاوێس ئاغا

لام وایە هەموو کوردێك ئاوازی ئەم بولبولی خۆشئاوازەی کوردستانی بیستوە لە حەیران لاوك. هەروەها کاوێس بوێژیش واتا شاعیر بووە. دانانی هونراوە(شیعر) کە بیرێکی بۆ هاتبێ ئەو شەوە نەنووستوە هەتا شیعرەکەی گەڵاڵە کردووە، ئەمجا پوختەی کردووەو بۆ بەیانی ئاوازی تایبەتی هەر خۆی بۆی داناوە ئەمجا لەبەر خوێندویەتیەوەو وتویەتیەوە، بەڵام لەبەر نەخوێندەواری خۆی و کۆمەڵەکەی زۆری

هەڵبەست و ئاوازەکانیشی هەر دەماودەم ماونەتەوە، بۆیە هەندێکی ونبوون. ئەوەندە هەیە شیعرەکانی ئەم لەگەڵ هەندێ لە شیعری شەریف ئاغا (شر) کە ژنێکی خۆ بەپیاوکردووی مەردانەی هەرکی بوو تێکەڵبوون. کاوێس لە هۆنراوەی لاوك و حەیرانا دەسێکی باڵای هەبووە. واتاکانی هەموو خوکرد وەیا بەگوێرەی ژیانی ڕەوەندایەتییە وەکو سنگی یارەکەی خۆی کردووە بەسینی و زەرفی ساوەر کە کاوێس بۆ بەربانگی ڕۆژووشکاندنی خۆی هەڵگرتووە، یاخود سنگ و مەمانی کردووە بە بەردەنوێژی پێش نوێژو تەرخانی کردووە بۆ نوێژ لەسەرکردنی خۆی و (ئاگا– الهام)ی لە هەڵسان و دانیشتنی و وێنەو نیگای کۆچەرایەتی وەرگرتووە. هۆنراوەکانیشی لەسەر شێوەی چیرۆك و لەسەر ئاوازی لاوك و حەیرانە کە بە تانوپۆی هەندێ ڕووداوی دڵداری، وەیا قەومیدا هەڵدەدا، ئاوازو گۆرانی کاوێس هەرگیزاو هەرگیز نامرن و کۆن نابن لەساڵی (١٩٣٠)ش بەدواشەوە دەستیکرد بە قەوان دەرکردن، نزیکەی چل قەوانێکی هەن لە ئاوازو هۆنراوەی خۆی. ئەمانە هەندێکی هاوکاری (نەعیم)و ئەوانی تر هاوکاری (بێزافۆن) تۆماری کردوون. ئەوانەی هاوکاری بیزا دەریکردووەو لەسەری نووسراوە لێدانی لە ئێستگەدا قەدەغەیە ئەم دووانەن بۆ نموونە:

١ـ بیانووخانە فیفی بە ژمارە (٩٢٢١٠) تۆمارە لە جەنگیٚ دەدویٚ.

٢ـ هامدانە دولبەر بە ژمارە (٩٢٢٣٦) تۆمارە.

زووریشی قەوانی شێخ مەحمودو شەڕە قەومییەکانی و کوژرانی (سمایل ئاغای سمکۆ) هەیە، هەندێ قەوانی تریش هەن کە نەیان هێشتووە بڵاوبکرێنەوە لەبەر نیشتمانپەروەرێتی.

هیوا. ژمارە ١٢ ی ساڵی –١– ١٩٥٨

كوردی و مەریوانی كێن؟

ئەگەر سەیرێكی نامیلكە، یاخود هەندێك لە كتێبە كۆنەكان بكەین ئەوانەی لەساڵەكانی بیست و سییەكاندا لەچاپ دەدران و دەرچوون، دەبینین زۆریان لەلایەن دوو كەسەوە دانراون، یاخود چاپكراون، ئەو دووانەش كوردی و مەریوانین ئەوەتا كتێبی (گۆرانی) ژمارەی چوارهەمی بەرهەمی كوردی و مەریوانییە كە ساڵی (١٩٣٢) لە چاپخانەی (ایتام) چاپكراوەو نرخی (٢٤) فلسە. لە پێشكەشكردنا بۆ كچانی كورد ئەم پێشەكییە نووسراوە: (لەبەرئەوەی گۆرانی زۆر تەئسیر ئەكاتە سەر حسیات و شعور بەهیوای ئەوەی كە بەحسیاتی بەرز نەسلێكی نەجیب و فیداكار پێبگەیەنن بۆ ئەم وڵات ومیلەتە بەدبەختەو بەئومێدی ئەوەی كە لەمەولا گۆرانی تایبەتی مكتەبی كچانیش ببینن ئەم كتێبەمان پێشكەشی خوشكە خۆشەویستەكانی وڵاتی كورد كرد. بەغدا (١٩٣٢)كوردی مەریوانی گۆرانییەكانی ئەم كتێبەش هەموو گۆرانی نەتەوەیی و نیشتمانی لە شیعرە بەرزە نیشتمانپەروەرەكان بۆ نموونە ئەم گۆرانیانەی كرتۆتە دوو توێی خۆی:

(پیرەمەگرون مقدسی – دۆستی دایمی كوردی. شیعری زێوەر)

(ئەی تانجەرۆ كەوسەری هەموو خاكی كوردستانی خۆمانی) بێكەس.

(علمە ملت نائلی جاهو شكوەو شان ئەكا) م. نوری، عەلی كەمال واتا شێخ نوری شێخ ساڵح و عەلی باپیر ئاغا.

(كوردین ئێمە زۆر بێ پەروابن – بەشەڕە گوللە ئاشنابن) ڕەفیق حیلمی.

(دڵ لە دەردی وەتەن پەست و گیراوە– وەك كەوی ناو قەفەس شەوقی نەماوە) بێكەس.

(ئەی وەتەن ئەی شوێن و جێگای ملەتی كوردی جهان) عارف سائب.

(ئێمە كە منداڵ و نەوجەوانین– هەموو بەقوربانی كوردوستانین) زێوەر.

(وەختی ئەمنیش حاکمی مجموعی جهان بوم– مەروانە ئالەم ڕۆژە بیٚ ناونیشان بووم) ئەسیری.

(گلەیی لە کەس ناکەم بۆ بەختی خۆم ئەگریم) پیرەمێرد.

نزیکەی پەنجا (نەشید) دەبێت جگە لەلاوك و قەتارو حەیران و ئەلاوەیسی و خاوکەر. کۆتایی کتێبەکە بەناوی مانگە کوردییەکان هاتۆتەوە کە جیاوازی هەیە لەگەڵ ناوە بیستراوەکانی ئەمڕۆدا وەك (مارت– نەورۆز)، (نیسان– گوڵان)، (مایس– دروێنە)، (حوزەیران– خەرمانان)، (تەموز– میوەخۆش)، (ئۆگستۆس – میوەچن)، (ئەیلول– مشتافان)، (تەشرین ئەوەل– پەڵە)، (تشرینی دووەم– گەلاڕێزان) (کانون اول– شێف بڕ)، (کانونی دووەم– تۆوبڕ)، (شوبات– ڕەشەمێ) دوای ئەوە ئەلفبای کوردی و (دەنگیەکان) بەپیتی لاتینی دوای ئەم کتێبە: ئەمانەی تریان بە چاپ گەیاندووە.

١ـ توتنەکەمان ٢ـ دیوانی سالم ٣ـ دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی ٤ـ هەموو کچێك چی بزانێ...

کوردی کێیە؟

کاتی خۆی کوردی لە بابەت خۆیەوە ئەم نامەیەی بە دەستوخەتی خۆی بۆ نووسەری ئەم کتێبە ناردووەو تیایدا دەڵێت: "ڕۆژی ١٩٠٤/٨/٢٥ لە شاری کفری لە دایك بووم، چونکە ئەو وەختە باوکم لەوێ قازی بوو. لەپاش دوو ساڵێك هاتینەوە سلێمانی. لە عومری شەش ساڵانیدا چوومە قوتابخانەی ئەو زەمانە کە بەتورکی ئەمانخوێند تا پۆلی شەشم تەواو کرد. کە ئینگلیز لەسەر داواکردنی میلەتی کورد خۆی بێ شەڕو شۆر هاتە سلێمانی دیسان چوومەوە قوتابخانەی ئەوسا کە مێجەرسۆن حاکمی سیاسی بوو چاپێکی هێنابووە سلێمانی و ڕۆژنامەی پێشکەوتنی دەردەهێناو بەهەموو دێهات و ناحیەو قەزاو شارەکانا بڵاوی ئەکردەوە، هەموو

هەفتەیەکیش بەشێکی زۆری لەو رۆژنامەیەی ئەنارد بۆ قوتابخانەکەمان و بەسەر هەمووانا دابەش ئەکرا بۆئەوەی کە زاخاوی چاومان بدەینەوە بەکوردی بخوێنین و بخوێنینەوەو لەواقعیدا زوو تەئسیری کردەسەر بیرو هۆشمان... لە پاش ساڵێك لەبەرئەوەی پۆلێك نەبوو من و چەند کەسێك کە لەشەش دەرچووبووین تیا بخوێنین وازم لە مەکتەب هێنا. لە (١٩٢١)دا هاوین لەگەڵ... برامدا کە مدیری ماڵ بوو لەوێ چووم بۆ هەڵەبجەو لەوێ لەگەڵ هەرزەکارەکانی ئەوێ وەکو عەبدوڵلا سلێمان (گوران)و مەحمود بەگی ئەورەحمان و ئەحمەد بەگی برای و هەندێکی تردا کۆمەڵەیەکی بچووکمان پێکەوەناو کەوتینە بڵاوکردنەوەی بیرو هۆشی کوردی و خوێندنی و یەکیەتی بەتایبەتی لەناو بازاڕاو لەو دێهاتە نزیکانەی هەڵەبجە. لەو وەختانەدا قەرارماندا بچین بۆ کەرکوك کە مەکتەبێکی باشی لێبوو قسمی داخلی هەبوو و من و عەبدوڵلا گۆران و عەبدولواحد مەجید (ع. و. نوری) بە کاروان چووینە کەرکوك بۆ خوێندن لەوێش لەگەڵ ئەو قوتابییە کوردانەی کەرکوك و ئەوانەی لە کۆیەو کفری و هەولێرەوە هاتبوون کەوتینە ئیشکردن بۆ بڵاوکردنەوەی بیری میللیەت لەناو قوتابیان و ئەهالیدا بەچەشنێك لەپاش ساڵێك موفەتیشی عامی مەعارفی ئەوسا (مستر دایلی) کە کوردی خۆشئەویست و نیازیبوو (دار ئەلمعلمین)ێك بکاتەوە لە کەرکوك بۆ پێگەیاندنی مامۆستا بۆ کوردەکان و ڕێگەیان نەئەدا، قەراریدا (ئیستفتا)یەك بکرێ بۆ تاقیکردنەوەی بیری کوردی خوێندن ئەوەندە هەوڵماندا لەناو قوتابیەکانداو لای کەسوکاری قوتابیەکان و لەناو ئەهلی کەرکوك لە بەشی گەڕەکی کوردەکانا وەکو تەکیەو ئاخی حسین و زیویەو ئەوانە لە نەتیجەی ئیستفتاکەدا (سەدی ٦٠–٧٠) داوای بە کوردی خوێندنیان کرد، بەڵام داخەکەم پاش ساڵێك ئەو مفتشی عامە کە هۆی ئەم بیرو ڕایە بوو لایان برد لە معارف و ئیشەکە سەری نەگرت. ئەو وەختە ئێمە زۆر هاتوچۆی شاعیری میللی کورد (عەبدولخالق ئەسیری)مان ئەکردو زۆر شیعرم لێ سەندبوو ئەوەی بەیانیان

لەگەڵ نەشیدی عـەرەبی و تورکیـدا بـە کـوردیش، گۆرانی بخوێنینـەوە کـە بـەهۆی مستەر دایلییەوەو ئەو ئەمری دابو.

لە (١٩٢٣)دا هاتمە بەغداو چومە مەکتەبی هەندەسەوە لەبەرئەوەی لە وڵاتەکەی خۆماندا ئەو زەمانە خوێندن و مەکتەب کەمبو حەتا وەکو نەبوون وابـو. جـا زۆربـەی قوتابیەکانی کوردستانی عێراق ئەچونە بەغدا لەوێ بخوێنن و لـەپاش چـەند مانگێـك کۆمەڵەیەکی بـچوکمان پێکـەوە نـا لـەناو خۆمانـا بـەناوی (لاوانـی کـورد)ەوەو مـۆرو تەمغەوشـتمان هـەبو و هـەر کەسـە بـەپێی توانـای خـۆی مـانگی شـتێکی ئـەدا لەعانەیەکەوە تارۆپیەیەك و ئەوپارەی لای من ئەبو چونکە من (معتمد)ی کۆمەڵەکـە بووم. دەسمـانکرد بـە بڵاوکردنـەوەی بـیرو هۆشـی میللـی و نەشـراتمان ئەنووسـی و ئەماننارد بەهەموو لایەکی کوردوستانا هەموو هاوینێکیش کە ئەچوینەوە وڵاتەکەمان زیاتر هەوڵمانئەدا بۆ بڵاوکردنەوەی بیری کوردایەتی و یەکیەتی و هـەر کەسـەمان لـە شاری خۆیدا لە قوتابخانەکان کە ئەوساکە لەبەر دواکەوتنی خوێندن و خوێنـدەواری لەوڵاتا هەوڵمان ئەدا قوتابخانـەکان ڕێیـان بـۆ ئەکردینـەوە کەئێمـەومانان بـەخۆڕایی دەرسمان ئەوتـەوە بەڕۆڵـەکانمان کـە دوانەکـەون و هەندێکیـشمان ئەسـوڕاینەوە بـە دێهاتەکانـدا بـەناوی گەشـتەوە بـۆ بڵاوکردنـەوەی یەکیـەتی و بـیرو هۆشـی قـەومی بـەدڵێکی پـاك و گەرمـەوە هـەموو هـەوڵمان ئـەداو وازمـان لەڕەحـەتی هاوینـەکانمان هێنابوو. کە وەختێ مەکتەبی شەوی زانستی کرایەوە خۆم یـەکێك بـووم لـەو ئـەوەل خزمەتکەرانەی چووینە پێشەوە کە شـەوو ڕۆژ خزمەتکـەین و زانـستی سـەربخەین و شەو دەرسمان ئەوتەوە بەو قوتابیانە کە لە خوێندن بێبەشبوون و زۆربـەیان کاسـب و کرێکارو ئیشکەربوون بەڕۆژ ئیشیان دەکردو شـەو دەیانخوێنـد لـەو وەختانـەدا لـە (١٩٢٦)دا کە هاتمـەوە وڵات موهەنـدس بـووم لـە دائـرەی ئەشـغال بـەهۆی گـەرۆکی وەزیفەکەمەوە هەموو وەختێ دەچوومە دێهات و ناو عشائرەوە وبیرو هۆشـی میللـیم بڵاودەکردەوەو نەشرات و بەیاننامەم بڵاودەکردەوە بـەناویانا. لـەو وەختـەدا لەگـەڵ

هاولاَتیە تێگەیشتوەکانا کۆمەڵەیەکمان پێکەوەنا بەناوی (زەردەشت)ەوە کە دیسان من (معتەمەد)ی کۆمەڵە بووم و زۆربەی نووسینەکان بۆ هەموو لایەك مـن دەمنوسـی و ئەندامێکی زۆرمان هـەبوو لەوانـە (شـەوکەت بـەگی عزمـی بابـان، عوسمـان فـائق، فووئاد مەستی، شێخ سەلام، کەریم سـەعید، کـەریم ڕۆسـتـەم (مەشـهورە بـە کـەریم شەلوم)و شـێخ مـەحمود، عەبدولواحـد مەجیـدو زۆر کەسـی تـر) لـە خوێنـدەواران و تێگەیشتوانی ولاَت و دەسمانکرد بە بلاَوکردنەوەی بەیاننامەی ئاگرین بە ناو دێهات و عەشـائردا، لـەو سـاتانەدا لـە ئـەوەلی سـالَی (١٩٢٨)دا کـە ئینگلیـز هـانی شـێخ مەحمودیدا کە هەستێ لە دژی حکومەت حەرەکەت بکات. لەبەرئـەوەی شـێخ خـۆی ئەندامێك بوو لە کۆمەڵەکەمان نەمان هێشت بێ پاداشـت هـیچ بکـات و داوای هەنـدێ متالیبمانکرد کە یە کەمیان (مختاریت ئیدارە)بوو بۆ کوردستان و لەبەرئەوەی بۆیـان دەست نەداو نەیانکرد ئێمەش ماوەمان نەدا کە شێخ مەحمود بێ مقابل و بـێ سـوود هەستێ... لە (١٩٢٩)دا هەندێ بەیاننامەو کاغەزم لێ کەوتبوو پـێم نـەزانی و لـەپاش پرسین و تەحقیقاتی زۆر گۆریمیان بۆ ڕەواندوز لەوێش لەگەڵ ئاغاکانی رایات و باڵەك و حەریرو باتاس و لەگەڵ سەید عەبدولڵا کە مدیربوو لـە حـەریر نووسـینم هـەبوو لـە بەینا بەهۆی ئەوانەوە بیاناتم بلاَودەکردەوە. دیسان حکومەت پێیزانی گۆریمیـان بـۆ موسڵ کە لەوێ ئیـشی زۆرتـرو بـەهێزترمانکرد لەگـەڵ مـەحمود جـەودەت و ڕەفیـق حیلمی و محەمەد عەلی کـوردی (زابـت بـوو)و زۆر لـە خوێنـدەوارەکانی کـوردی ئـەو ناوەش وەکو حازم شەمدین و میر ئیسماعیل یەزیدی کە کوڕەکەی لەگـەڵمانا ئیـشی ئەکردو لەوساتەدا بـە هـەموو لایـەکمان ویـستمان حەرەکـەتێك بکـرێ بـە عەشـائری زێبارو سورچی و یەزیدی و ئەوانە دژی ئینگلیز حەتا لەگەڵ برا عەرەبەکانی جەیـشدا ڕێککەوتین بەمەرجێك کـە حەرەکەکـەمان سـەریگرت و ئینگلیزمـان دەرپـەڕان ئێمـە (مختاریت ئیدارە) وەربگرین لە داخلی حکومەتی عێراقداو قەرار درابـو کـە لەوسـەرە حەرکـەتکرا دوو فـەوج لـە جەیـشی عێـراق ئـەلتحاق بکـەن و بێنـە سـەر موسـڵ و

قەرارماندا مەحمود جەودەت و محەمەد عەلی كوردی و عەبدولعەزیز كوردی كـە زابـت بوون ئەمانیش بچن بۆ عەقرەو ئەوانە كە داخڵی حەرەكەت ببن... لـە پرێكـا سـەعید قـەزاز كـە ئەوسـا كـاتبی مفەتیـشی ئیـداری بـوو لـە موسـڵ خەبـەری بـۆ هێنـام كـە بەیاننامـەو كاغـەزەكانم گـیراوە لەلایـەن حكومەتـەوە دەسـت بـەجێ خەبەرمـدا بـە مەحمود جەودەت و ئەوان و هەرچی مۆرو تەمغەو كاغەزێكمان هـەبوو لـە شـوێنێكی قایم شاردمانەوە هەر بۆ ڕۆژی دوایی گوێزرامەوە بۆ بەسرە. لە ئەولی سـاڵی(١٩٣٠)دا هاتمـە حلـە لـەوێ زیـاترو گـەرمتر لەگـەڵ هاوڕێكـانی ئـەوێ و بەغـداد هەوڵمانـدا كۆمەڵەیەكمان پێكەوەنابوو كەوتمـە مخـابرە لەگـەڵ هـەموو خوێندەوارەكانمانـدا لـە كوردسـتان و بەغـداد لەگـەڵ تێگەیـشتوەكانی سـوریاو لوبنـان و میـسرو توركیـاو ئەمریكادا لەگەڵ ئەمین ڕەواندزی و سەید حەسەن و سەید حسین و ئەمین یـاملكی و سەدیق شاویس و گەلێكی تر كە نەفیكرابوین بۆ حلەو لەگـەڵ وەهبـی بـەگ و دكتـۆر شكری و مستەفا شوقی و گەلێكی تر لـە بەغدا. كـە هەراكـەی ٦ ی ڕەشـی ئـەیلولی (١٩٣٠) ڕوییدا من و هاوڕێكانم لەحلەوە دەسمانكرد بە بەیاننامـەو نـشرات نـاردن بـۆ كوردستانی عێـراق و ئێـران و بـۆ دەرەوەی عێـراق بـەهۆی بـرا كوردەكـانی سـوریاو لوبنانـەوە پـەیتا پـەیتا لـە بابـەت شـەڕو هەوڵدانەكـەی كـوردەوە بـەتوركی هـەموو دەنگوباسێكم ئەنارد بۆجلادەت و كامەران بەدرخان لە شام و بـەیروت و بـۆ مـستەفا شاهین كە گەورەی عەشائری بەرازی بوو لە حەلەب بۆ سوریا بەدرخان لـە پـاریس و بۆ دكتۆر مستەفا نەجیب كە كـوردی ئـەو سـەرەیەو بـە نوسـین ئەمناسـی ئـەوانیش لـەوێ بەفرانـسزی و ئینگلیـزی وئـەڵمانی بڵاویـان ئـەكردەوەو هـەموو جـارێكیش نوسخەیان ئەدا بۆ عوسبەت ئەلئومەم كە ئەوسایە لە جنیـف لـە سویـسرە بـوو حتـا هەموو تەلگرافەكانی خەڵكی وڵات و هی ئافرەتەكانی كوردسـتان ئـەیاننارد بـۆ ئێمـە چونكە حكومەت ئەو تەلگرافانەی كە بـۆ عوسـبەت ئەلئومـەم و دەوڵەتـە گـەورەكان ئەنوسران و ئەنێرران نەیان ئەهێشت بنێرێ لەبەر ئەوە صوریتان ئەنارد بۆ ئێمەو من

ئەمکرد بە تورکی وەکو کاغـەزی ئعتیـادی بەپۆسـتەدا ئـەمنارد بـۆ بـەیروت لـەوێوە کوردەکانی ئەوێ بە فەرەنسی و ئینگلیزی و ئەڵمانی بلاویان ئەکردەوە بەعالەمـدا و صـورتیان ئـەدا بـە عـصبە الامـم هـەر لـەو وەختانـەدا لـە بابـەت تـەئریخ و حالـەتی ئیجتماعی و ئیقتسادی و مەعارفی کوردستانی عێراقەوە کتێبی بچوکم نوسـیەوە بـە تـورکی و نـاردم بـۆ سـورەیا بـەدرخان لـە پـاریس لـەوێ گورپیـە سـەر فەرەنـسی و بلاویکردەوە.

لە (١٩٣٧)دا کـە ئینقلابەکـەی بـەکر سـدقی بـوو لەگـەڵ هاوڕێکانمـا دیـسان زۆر هەوڵ و تەقەلاماندا کەلەم هەڵەدا حقوقمان بـسەپێنین و گـەلێ بەیاننامـەو نوسـینمان بلاوکـردەوە بـە نـاو دیهـات و ئـەو عەشـائرانەی لەگـەڵمانا ئیـشیانکردبوو. دیـسان حکومەت بەم ئیشانەی زانی لـە زەمـانی متەسـەرفێتی مەجیـد یعقوبیـدا گوریـانم بـۆ کەربەلا و حلەو دوایی بۆ بەغدا لە ١٩٤١دا کە هەراکـەی رەشـید عـالی روویـدا دیـسان کەوتینەوە هەوڵدان کە لـەم هەلـەدا حـەقمان بـسێنین و لەگـەڵ ئـەمین ڕەوانـدزی و سەید حەسەن و رفیقەکانی ترا قەراردرا کە بە بیـانوی پاراسـتنیەوە دەسـت بەسـەر فەیسڵی دووەمدا بگرین کە لەو وەختەدا لە شەقلاوەبوو کە ئەو بکـرێ بـە بارمتـە بـۆ داواکردنی حقوقمان بەلام ڕێکنەکەوت و لەوەدا هەندێ لە ڕەفیقەکان دڵنەرمیان کردو سـەری نـەگرت لـە ١٩٤٨دا کـە معاهـەدەی پورتـسموس کـرا دیـسان ویـستمان بـەو هۆیـەوە شـتێك بکـەین کـە حـەقمان بـسێنین کـە ئـەو هەسـتانە گەورەیـە رویـداو معاهەدەکەش هەڵوەشایەوەو ئیشەکەی ئێمەش مایەوە.

ئیتر ئەوەی ڕاستیبێ لە ١٩٥٠ بەدواوە بەهۆی ئەوەوە کە زروف گۆڕاو نەتـەوەی تـازە پێگەیـشتوو کەوتنـە نـاوەوە مـن کەوتمـە کـونجی پیرانـەوەو بۆئـەوەی ئـەم نەونەمامـە خـوێن گەرمانـە خزمـەتی ولاتەکـە لـە ئێمـەی کـۆن و پیرەکـان زیـاترو باشتربکەن خۆم لە سیاسەت دوور خستۆتەوە."

ڕوونکردنەوەی هەندێ خاڵ

کوردی هەرچەند لەبەرگی کتێبەکەی چاپکراوە لەلایەن کوردی و مەریوانییەوە نووسراوە (گۆرانی)، بەڵام زۆری (نەشید)ن. نەشید ئەوەیە کە زیاتر لە قوتابخانەکانا قوتابی دەیڵێن، بەڵام گۆرانی فراوانترە لە نەشید لەسەر هەر نەشیدێکیش (وەزن)ەکەی نووسراوە وەك: (برگیز لی سس– تورکی) (وەزنی– گۆرانی فارسی) (اننەم بنی– تورکی) (وزنی – مارشی سواری تایبەتی)...هتد.

ـ ناوی مانگە کوردیەکان کە لێرەدا هاتوون زیاتر لەگەڵ کەشی مانگەکەدا ئەگونجێ واتا (واقیعی) ترە لەو ناوانەی ئێستا بڵاودەکرێنەوە. جابۆ ئەوەی واقیعەتی ناوەکان زیاتر ڕوونبکەمەوە دەڵێم مانگی کانونی ئەوەل بە (شیف بڕ) هاتووە. شیف کێلانی زەویە لەو مانگەدا بۆ ئامادەکردنی بۆ چاندن. کانونی دووەم (تۆوبڕ). واتا لەو مانگەدا بەدواوە تۆو (گەنم وجۆ) ناوەشێنرێ. ڕەشەمێ یەکگرتنی پشیلەی نێرومێیە و دوای ئەوە زاوزێیان دەست پێ دەکات. ئەمەش شتێکی سەیرنیە. چونکە مانگی (شەوال)ی عەرەبیش لە (بەتەڵەب)بوونی حوشترەوە هاتووە.

ـــ ڕۆژنامەی پێشکەوتن (١١٨) دانەی لێ دەرچوو، یەکەم ژمارەی ڕۆژی (٢٩ ئەبریل– نیسانی ١٩٢٠)و دوا ژمارەی (١١٨ هەمی ڕۆژی ٢٧ جولای– تەموزی ١٩٢٢) دەرچوو. ڕۆژنامەیەکی حەفتانە بوو، نووسەری ئەم باسە هەموو ژمارەکانی هەیە. هەروەها ژمارەکانی (بانگ کردستان)یشی هەیەو لەکاتی خۆیا خوالێخۆشبوو (کوردی) کە لەم نووسینەدا لێی دەدوێین پێی بەخشیوەو جارێکی تر لە سلێمانی بەهۆی برادەران ڕەفیق صالح و صدیق صالحەوە سەرلەنوێ لەچاپ درانەوە.

ـ مەحمود بەگی ئەوڕەحمانە فەنی و ئەحمد بەگی برای: هەڵەبجەیین. مەحمود بەگ باشکاتبی (مەحکەمەی هەڵەبجە)بوو، ئەحمەد بەگی برای هەر زوو چووە دەرەوەی وڵات بۆ خوێندن، لام وایە لە نەمسا گیرسایەوەو لەوێ مایەوەو نەهاتەوە.

برایەکی کەیان سالّح لەگەڵ نووسەری ئـەم باسـەدا هـاوپۆل بـوو، هـەموو سـاڵێك بـە یەکەم دەردەچوو، لەدواییدا بوو بە ئەندازیار.

ـ عەبدولواحید مەجید (ع. و. نوری یاخود عەبدولواحد نوری)یە لەڕاستیدا باوکی عبدولواحد مەجیدە، بەڵام هەر زوو وەفاتی کردووە (نوری عەلی ئەجزاچی) کە خـاڵی عەبدولواحد بوو، ئەو بـەخێوی کـردو پێیگەیانـد، بۆیـە عەبدولواحیـد ئـەوی کـرد بـە باوکی خۆی و دەینووسی عەبدولواحد نوری.

ـ شاعیری میللی عەبدولخالق (ئەسیری). ئەوسا (میللیـەت) واتـای (وەتـەنیـەت)ی ئەمڕۆی دەبەخشی. (ئەسیری)یش پێویست بە ناسـاندن ناکـات، چـونکە ئـەوو مـەلا عەبـدوڵڵای زێـوەرو مـەلا حەسـەنی قـازی هەرچـەند مـەلا بـوون، بـەڵام زۆربـەی شیعرەکانیان نیشتمانین، پڕن لە دڵسۆزی و کوردایەتی.

ـ لاوانی کورد لە بەغدا: کوردی ڕوونیکردۆتەوە. وا دوو وێنەی گشتی ئـەو لاوانـەم پێشکەشکرد کە بڵاوبکرێنەوەو ئەو وێنانەشم هەر لە (کوردی) وەرگرتووە.

ـــ مەکتـەبی زانـستی زۆری لەسـەر نووسـراوە لـە هـەموویان تێروتەسـەلتر نووسینەکەی غەفوری میرزا کەریمە (کۆمەڵی زانستی لـە سلێمانی) چـاپخانەی (دار الجاحظ) ساڵی (١٩٨٥).

ـ کۆمەڵەی زەردەشت: ناوی ئەم کۆمەڵەیە لە (الجمعیـات و المنظمـات و الاحـزاب الکردیة)دا نەهاتووە. لەکاتی خۆیدا هەر نووسەری ئەم باسـە بـەناوی (ئـارام)ەوە لـە گۆڤـاری (بـەیان. ژمـارە ١٩ سـاڵی ١٩٧٤)دا شـتێکی لـە بابـەت ئـەم کۆمەڵـەوە بڵاوکردەوە کە هەر لە (کـوردی) وەرگرتبـوو. تەمـەنی کۆمەڵـە لـە بـەینی (١٩٢٦ – ١٩٢٩)و یەکێك لە ئەندامەکانی (مامم) (شەوکەت عەزمی بابان)بوو کـە ئـەویش کـاتی خۆی هەر ئەو شتانەی بۆ گێڕاومەتەوە کە (کوردی) باسیان دەکات.

ـ (مختاریت ئدارە) بەواتای (خود مختاری) دێت کە (حوکمی زاتیە)

مەریوانی: ناوی طاهر بەهجەت کوڕی مەلا مەحمود صدیقی زادەیە. لە بنەچەدا خەڵکی مەریوان بوو. لە سلێمانی لەساڵی (١٩٠٥) لەدایك بووەو ساڵی (١٩٧١) لە ئەمریکا وەفاتی کردووە. لە بیستەکان و سییەکانی سەدەی ڕابردوودا لەگەڵ مستەفا سائیب دەستیان کرد بە چاپکردنی کتێبی کوردی. نزیکەی سیانزە کتێبیان چاپ کرد وەك دیوانی شیعری سالم و کوردی و نالی .

لە سەرەتاوە برینپێچ بوو، بەلاّم مرۆیەکی زیرەك ولێهاتوو بوو، لەدواییدا چوو بۆ ئەمریکا بۆ خوێندن، بڕوانامەی دکتۆرای هێناو هەر لەوێش مایەوە تا کۆچی دوایی کرد.

فەلسەفەی جەمال عیرفان (حقائق)

سیٚ دانە لە ڕۆژنامەی (پێشکەوتن)دا کە لەکاتی خۆیا (لە بیستەکانی سەدەی ڕابردووەوە تا ١٩٢٢) لە سلێمانی دەردەچوو. ئەم نووسینانەی خوالێخۆشبوو جەمال عیرفانم دی لەژێر ناوی (حقائق)دا، چونکە بە سوودن حەزم کرد خوێنەری خۆمان لێی بێبەش نەبن. خوالێخۆشبوو جەمال عیرفان لە بنەماڵەی (عیرفان)ە لە سلێمانی.

مەلا عەبدوڵڵای عیرفان باوکی جەمال عیرفان مامۆستایەکی گەورەو مەلایەکی خوێندەواری ئەوتۆ بووە کە نەك لە سلێمانیا، بەڵکو لە هەموو وڵاتا ناوبانگی دەرکردبوو. بۆ نموونە لە قوتابخانەی ڕوشدیەی عەسکەری کە لە سەردەمی عوسمانیا لە سلێمانی کرایەوە، مامۆستایان وەك (عیرفانە فەنی و زێوەرە فەنی و مەلا سەعیدی کابان) هەریەکە مامۆستای (مادەیەك یاخود دەرس) ێك بوون، بەڵام عیرفانە فەنی (برنجی معلم– مامۆستا یەکەم) بووە.

جەمال عیرفان وەختی خۆی چۆتە تورکیا(ئەستەمبوڵ)، لەویٚ خوێندنی تەواو کردووە ئنجا هاتۆتەوە سلێمانی، چونکە ئەو سەردەمە (ئەستانە– ئەستەمبوڵ) سەرچاوەی ڕۆشنبیری و زانیاری هەموو وڵاتەکان بووەو خوێندەواری سلێمانی تەنها ڕوویان لەویٚ کردووە. واتا ئەو بیرە ڕۆشنەو ئەو خوێندەوارییەی لەویٚ وەرگرتووە، یا بە خوێندنەوەی ئەو کتێبانەی لەوێوە هاتوون و لەم لاشەوە کتێبی فارسی کە لە ئێرانەوە دەهات، ئەگینا دەزگای ڕۆشنبیری تر (وەك ئەمڕۆ) نەبووە. لەگەڵ ئەوەشا ئەو پیاوە گەیشتە پلەی بە فەلسەفە ئاشنا بوون و ئەو قسانەی ئەو دەیکردن هەموو فەلسەفە بوون بە جۆرێك لەکاتی دەرچوونی گۆڤاری (گەلاوێژ)دا مامۆستا (نوری مەجید سلیم) قسەکانی ئەو پیاوەی بەسەر ناوی (فەلسەفەی جەمال عیرفان) بلاودەکردەوە.

ئەو ڕۆژگارەی ئەم پیاوەی تیا دەژیا لە سلێمانیدا ساڵی بیستەکانی سەدەی ڕابردوو بوو سەردەمی ئینگلیزەکان و دوای ئەوان سەردەمی حوکمی شێخ مەحمود بوو.

ئەم قسانەی ئەم پیاوە دەیکردن لای هەندێ کەس بە قسەی (قۆڕ)و لای تاقمی سێیەم هەر بە (کفری موتڵەق) دادەنراو خاوەنەکەی بە (منەوەرێکی فەرمەسۆن) دەدرایە قەڵەم و ڕەنگ هەیەو دوورنیە لەسەرئەوە (فەتوای حەلاڵی کوشتنی)ی دەرچوویێت. ئەوەتا ڕۆژنامەی (ڕۆژی کوردستان) (ژمارە ٥ ی ساڵی ١ ی چوارشەممە ٣٠ رەبیع ئاخر ١٣٤١–٢٠ کانون ئەول ١٣٣٨– واتا ساڵی ١٩٢٢) لە (ئیفتتاحیە)ی یەکەم پەڕەدا لەناو چوارچێوەیەکی ڕەشدا ئەم هەواڵەی بڵاوکردۆتەوە:

(زیاعێکی گەورە)

(لە ئەزکیاو منورانی وەتەن عیرفان زادە جەمال بەگ. شەوی چوارشەممەی ڕابردوو (١٢–١٣ ی کانون ئەول ٣٣٨) لە تەرەف ئەشخاس مەجهولەوە دەستڕێژێکی لێکرا. دوو گوللە ئەسابتی کرد. پاش سێ سەعات وەفاتی کرد. لە حەقیقەتا زیاعی ئەم زاتە بۆ کوردستان موجەب تەئەسور بوو. بەناوی ئەشراف و عموم ئەهالی مەملکەتەوە لە عائلەی محترمەیان بەیان تەعزیەو تەمەنای تەسلیت ئەکەین) ڕۆژی کوردستان.

ئنجا فەرمون بۆ گەشت بە باخچەی (حقائق)دا:

١ـ سەدەقە بە سواڵکەری کوێر بکە، چونکە چاوی لێت نیە. سپڵەییت لەگەڵ ناکا. ئەگەر بتبینێ (معاز الله).

٢ـ عەقڵی دوێنێ کە ڕووی هەڵهێناوە. هینی سبحەینێ (فتیرەت). بۆ ئینسانی ئەمڕۆ فکری ئەمڕۆ لازمە.

٣ـ سەگ لغاوی بکەیت، خۆی بە ئەسپ دەزانێ، دەحیلێنێ.

٤ـ شەڕ بە دەست دەکرێ، فەقەت جیدالی حەیات بەسەر.

٥ـ پیاوی عاقڵ لـە مقـامی بـەرزدا گـەورە دیـارە. فەقـەت لـە پەسـتیدا گـەورەتر دیارە.

٦ـ کتێب و ژن بە بەرگیانا دیاری نادەن. هەتا تێنەگەیت.

٧ـ هەموو شتێك دەبێ لە جێگای خۆی بێت. لە مزگەوت بە سەفیه و لە مەیخانـە بە فقیه بڕوا مەکە.

٨ـ لە قاوەخانەو لە جەماعەت گۆشـەو کـەنار بگـرە، چـونکە هـیچ نـەبێ لایـەکت ڕەحەتە.

٩ـ عەشق میوانێکی بێ، مەعنایە بێ پرس دێت و بێ سەبب دەڕوا.

١٠ـــ دەرگـای بـێ ئـەخلاقی گرێژەنـەی شـلە، هـەر نـەختێك بیکەیتـەوە دێتـە سەرپشت.

١١ـ بەعزێ کەس (ڕیا)و (حەیا) فەرق ناکەن، وادەزانێ بێ ڕیایی بێ حەیاییە.

١٢ـ منداڵ بە بچکۆلەیی سەر ئێشەیە، بە گەورەیی دڵئێشەیە.

١٣ـ فیراق و جوێبوونەوە نیو مسراعی شیعری خۆشەویستییە.

١٤ـ دڵ سەعاتێکی درۆزنە جار جار ڕۆژی بەقەد مانگێـك درێـژ بـەعزە مـانگی بـە قەد ڕۆژێك کورت دەنوێنێ.

١٥ـ سـەر وەت و دەوڵـەت قـەرزاری درۆو بـێ ئینـسافی دەوڵەمەندییـە. سـەبەبی فەقیری هەزار کەسە.

١٦ـ هەتا عەردی درۆ هەڵنەکەنی نەمامی ڕاستی مەنێژە، چونکە بـەر نـاداو نـاش ڕوێ.

١٧ـ لە چاکی هەر پیاوی چاك لێ دەکات. لە خراپی هەموو کەسێك.

١٨ـ دەڵێن ئەگـەر کەلەشـێر شـەوو ڕۆژ بخـوێنێ ڕۆژ قـەت نابێتـەوە. مەگـەر لـە مەکتەبی کچان نەبێ.

١٩ـ چاو بۆ بەعزێ سەر پەنجەرەیەو بۆ بەعزێ سەر ئاوێنەیە، بۆ بەعزێکیش (دووربینە).

٢٠ــ پارەپەیداکەر وەکو کێچ و ئەسپێ وایە، خوێنی خەڵقی تر دەمژێ، خسوسەن کێچ خوێنی جنسی خۆی نامژێت.

٢١ـ زەرب ئەلمەسەلە کە دەڵێن (من سەبەتە نەبەتە) بە عەرەبیەکەی (من ثبت نبت) یەعنی ئەوی سابیتە نابیتە، بەشەرتێك عەردەکە پڕ لە پەینبێ (ڕۆژنامەی پێشکەوتن ژمارە ٩٤ ی ڕۆژی ٩ ی فێبروەری ١٩٢٢)

٢٢ـ ئەوی بە بەهایەکی زۆر بیکڕی، هەموو وەختێ قیمەتدار نییە، بەها جوێیەو قیمەتیش جوێیە نانێکی بێ بەها لە نەفس ئەلئەمردا قیمەتدارە، ئەڵماسێکی بێ قیمەت بەهادارە.

٢٣ــ حوقەبازو ساختەچی دووشتیان لازمە، لە خۆیدا حیلەو مەهارەت و لە تەماشاکەرانیشدا بلاهەت و حەماقەت.

٢٤ـ کۆکەو کۆکەڕەشە حماو حمای ئەسفەر، هەر ڕەنگێکی ڕەش و زەردیان فەرق هەیە.

٢٥ـ ئەگەر بەرزو قایم قسە بکەیت زەرەری نیە، بەشەرتێ فکری قسەکە بە قەدەر بەرزیەکە قووڵ بێت.

٢٦ـ مامۆستای دوێنێ دەرسی ئیمڕۆیە، جەبرو معادلەش سبحەینێ.

٢٧ـ هەموو کەس دەیەوێ لەدنیادا هەڵبگیرسێت فەقەت دەبێ لە تەهلکەی گڕگرتن بترسێ.

٢٨ـ لە دنیا ئینسان جێگەی لە نوقتەو ناوەڕاستی ئەو خەتەدایە کە سەرێکی بەدەست دوژمنانی و سەرێکیشی بەدەست دۆستانیەوەیە.

٢٩ــ جلی جوان جارجار بۆ باڵانشینی جەسارەت دەبەخشێ، فەقەت وەکو کەوڵەکەی مەلای مەزبورە موەقەتییە.

٣٠- خۆت هەرزمانت حەفز بکە، حەفزی ئەعزاکانی ترت عائد بەخوا.

٣١- ئەگەر زەرافەت و گاڵتەچێشتبیٚ خۆی و بەهاراتەکەشی تەربیەیە.

٣٢- بەهیچ وەعدێك بڕوا نەکەیت چاکترە لەوەی کە بە هەموو وەعدێك بڕوا بکەیت.

٣٣- پیاوی ڕووخۆش سپی و ڕووناکە پیاوی عەبوس ڕەش و تاریکە.

٣٤- هەموو شتێك مەربوتی قەدەرە بعزا بۆ ئاڵتون بگەرێیت ئاسن و بۆ ئاسن بگەرێیت ئاڵتونت تووش دێ.

٣٥- لە هەموو بارانێك بەنەفع تر عارەق و بارانی ناوچاوانە.

٣٦- عەزەمەتی درۆ وەکو لاستیك وایە، شلی بگری زوو دێتەوە یەك.

٣٧- بەسەر ژندا بەعزێ کەسی تەملك عاقلانەو بەعزێکیشی بە تەحەکم جاهلانە فەخر دەکات.

٣٨- عەقلێ هەیە وەکو ئاو بەبێ دەنگ نفوز دەکاتە ئیشەوە، عەقلێش هەیە وەکو بەرداش بەکرەکرِ ئیش دەهارێتەوە دەیکا بە بڕوێش.

٣٩- ڕژانی خەفەت بەسەر عەشقدا وەك ڕژانی خەڵوز بەسەر ئاگردا وایە. لەپێشدا دایدەپۆشێ لەپاشدا خەڵوزەکەش دەبێ بە ئاگرو هەموویشی دەبێ بەخۆڵ (پێشکەوتن ژمارە –٩٦– ڕۆژ ٢٣ فەبریوەری ١٩٢٢)

٤٠- ئاسن موقەدەسە ئەگەر ببێ بە گاسن مەلعونە ئەگەر ببێ بە زنجیر.

٤١- فرمێسك ئاوی چاوە. عارەقیش فرمێسکی ناوچاوانە.

٤٢- گۆڕینی حس چەند سووك بێ گۆڕینی فکر ئەوەندە گرانە.

٤٣- ئەشرف ساعت بۆ ئیشی باش، ئەول ساعت بۆ ئیشی خراپ ساعتی ئەلنهایت.

٤٤- پیاو پێبکەنێ نەختێ لە ژن، ژنیش پێبکەنێ کەمی لە پیاو دەچێ.

٤٥ـ بەعقڵی من حیات قومارە. بعزا چاکیشی قوماربزانی هەموو وەختێ دوشـەش ناهاوێ و دووخانە ناگری.

٤٦ـ ئەگەر خۆت زۆر خۆش بوێ خۆت کەم خۆشەویست دەکەی.

٤٧ـ فەقەت ئەو خۆشەویستیەی بە ئاڵتون دەستئەکەوێ، زوو دەبـێ بـە تـەوقی ئاسن.

٤٨ـ عاشقێنی وەکو چـوونە سـەر شـاخ وایـە چـونکە کـرێ و زەحمـەتی نەبوایـە نزارەت و هەواکەی خۆش ئەبوو.

٤٩ـ بعزا درۆم خۆشدەوێ، چونکە ئعتباری ڕاستی زیاددەکات.

٥٠ـ شیعر متلەقە قافیەی بویستایە دەبوو لە دنیادا ئەشـعار هـەر بـە قـەد قـوافی ببێژرایە.

٥١ـ ئەگەر باوەڕ بە ئاخیرەت نەکرایـە، عـیلم هـەموو دەبـوو بـە حـەفز ئەلـسحەو عالەمیش هەموو بە حەکیم.

٥٢ـ ئەوی بێ ڕیا نوێژ بکات لە ئەلتحیاتدا ئەژنۆی قەت هیلاك نابێ

٥٣ـ حیات تابورێك و قوعاتـە، قوماندانەکـە نـاوی تـسادفە، لـە دنیـادا پیـاوێکی بۆڵشەویك و سۆسیالیستی بە قوەتیش دەناسم و ڕەفیقمە، ئـەویش نـاوی(ئەجـەل)ە
(پێشکەوتن ژمارە– ٩٨ ی ڕۆژی ٩ ی مارتی ١٩٢٢)

خەوبینین و خەوەکەی لالە سەرحەد

بەشی یەکەم

خەوبینین تائێستا نهێنییەکە لای زانایانی نەفسی و کۆمەڵایەتی ڕوون نەبۆتـەوە. زانایانی وەك (فرۆید)و (ئسیرنسکی) زۆر خۆیان بەم (لغز)ەوە خەریك کردووە، بـەڵام نەگەیـشتوونەتە ئـەنجامێکی ئـەوتۆ دڵـی پێخـۆش بکرێـت. ئەگـەر بگەڕێینـەوە بـۆ زۆرپێشووتر واتـا بـۆ سـەردەمی (سـوقرات و ئـەفلاتون و دیمـۆکرتیس و ئـابوقرات و ئەرستۆ) لە زانایان و فەیلەسوفەکانی ئەوسای یۆنان دەبینین ئەوانیش گەلێك خۆیان بەم کارەوە خەریك کردووەو هەریەکە بەجۆرێك (وەسف)ی خەوبینینی کردووە. لـەو بەینەشـدا زانایـانی ئیـسلام وەك (ڕازی)و (زمخـشری)و (فـارابی)و (ئیمـامی غـەزالی)و (ئەبو حەیانی تەوحیدی)و (ئـیبن سـینا)و (ئـیبن رشـد)و (ئـیبن خلـدون)و زۆری تـر، هەموو لەم بوارەیان کەم و زۆر داوەو لێیان کۆڵیوەتەوە. هەندێك لە زانایانی ئیـسلام کتێبیان لە سـەرداناوە وەك(عەبدولغـەنی نابلـسی) لـە کتێبەکەیـدا (تعـطیـر الانـام في تعبیر المنام)و (محەمەد سیرین یاخود ئیبن سـیرین) لـە کتێبەکەیـدا (منتخـب الکـلام فی تفسیر الاحلام)و (ئیبن شاهین) لە کتێبەکەیـدا (الاشـارات فـی علـم العبـارات) کـە ئەمانە هەموو لەو کتێبانەیاندا خەویان لێکداوەتەوەو تەفسیریان کردووە (فرۆید)یـش هەندێك کتێبی لەسەر لێکدانەوەی خەوو زانیاری خەو داناوە.

لەکاتی خۆیدا سوقرات خەوبینینی (بە شتێکی پیرۆزو کارامەیی دەرك بەشتکردن دانـاوە) ئـەفلاتونیش دەڵێـت:"بریتییـە لـە (وەحـی) کـە بۆگیـان دێتـەخوارەوە." دیمۆکریتس وتویە: "خەوبینین بریتییە لە چالاکی و کارامەیی مۆخ لەکاتی ئـاوابوونی درك پێکردنی هەستدا". ئەبوقرات و ئەرستۆ دەڵێن:"خەوبینین لە ئـەنجامی چـالاکی

مۆخەوە سەر هەڵ دەدات" زانایانی ئیسلام لێکدانەوەی خـەویان زیـاتر بەسـتوە بـە ئایین و بەتایبەتی بە قورئانەوە، واتا خـەوبینینیان بردۆتـەوە سـەر سـێ سەرچـاوە: یەکەمیان لە یەزدانی پاکەوەیە کە ئەمەش باشەکەیانە. دووهەم لە شەیتانەوەیە کـە ئەمەیان پووچە. سـێ هەمیـشیان ورێنەیـە واتـا لـە نەفسەوەیە. بـەڵام لێکدانـەوەی زانایانی نوێ وەك زانایانی کۆن خەوبینین ئەبەنەوە سەر (سـێ و دووی دەروون واتـا نەفس).

فرۆید کە پزیشکێکی نەمساوی بوو لە دەستپێکردنی ئەم سـەدەیەدا تیۆرییـەکی بۆ خەوبینین دانا کەوا (تاودانەوەی ئەو خواست و هەستەیە کە تێرنەبوون و لە ناخدا خۆیان مەڵاس داوەو پەیوەندی بە سیکسیشەوە هەیە)(١)

سەرچاوەکانی پەیدابوونی خەوبینین

ئەوەندەی زانایان بۆیان ڕوون بۆتەوە، بەزۆری سێ شت هـەن کـە زیـاتر دەبنـە هۆی خەوبینین کە بەکورتی ئەمانەن:

یەکـەم: ئـەو شـتانەی هەسـت دەبـزوێنن و سـەرنج ڕادەکێـشن و مـرۆ هۆشـیار دەکەنەوە لەو دنیایەدا کە دەوریداوە وەك ئـەوەی مێـشوولەیەك سـنگی نووسـتویەك بگەزێ لـە خـەویا وادەزانـێ چـەقۆ دەکـەن بەسـنگیدا لـە خەوبینینـدا، یـاخود نزیـك ئاگردان یا زۆپـا نووسـتوەو تینـی گەرماکـەی بـۆ دێـت لـە خـەویا وادەزانـێ ئاگریـان تێبەرداوە.

دووهەم: ئەو کارانەی بەهۆی هەندێك ئەندامەکانی لەشی مرۆوە کار دەکەنە سـەر مرۆی نووستوو: وەك پڕبوونی میزەڵدان لە میز، یاخود پڕبـوونی گـەدە لـە خـواردن، یاخود نارەحەتی جەستە لە نووستندا.. ئەمانە دەبنە هۆی خەوبینینی ناخۆش، مرۆ وا هەست دەکات کە خەریکـە بخنکێت، یـاخود لـە ئـاوا نقـوم بێـت، یـاخود دەنگـی دەرنایەت چەند هاوار بکات، یاخود دڕندە پەلاماری دەداو ناتوانێ ڕاکات.

سێهەم: ئەو شتانەی کە بەخەبەرین بە چاو دەیان بینین و هەستیان پێدەکەین و هەموو لـە مێشکماندا کۆدەبنـەوەو دەبـن بـە بـیرەوەری، لـەکاتی نووسـتن، یـاخود خەوبینینـدا سـەر بـەجۆرێکی تـر هەڵدەدەنـەوە(٢). زۆرکـەس خـەو بـە کـاروکردەی ڕۆژانەیەوە دەبینێ بەتایبەتی ئەوانەی کە زیاتر کاری لێدەکەن جاهەر ئەوشـەوە کـە دەنوێت، یـاخود لـە دوای بـەینێك سـەرهەڵدەدات بەشـێوەیەکی ڕوون، یـاخود ئـاڵۆز گـەلێك شـتی تـری تێکـەڵاو دەبێـت. منـداڵ خـەو بـە بووکەشووشـەوەو قوتـابی بـە تاقیکردنـەوە (ئیمتیحـان)و برسـی بـە خواردنـەوەو ئـاوارە بـە نیـشتمانەوەو بەنـدو حەپس بە ئازادبوونەوە دەبینن.

خەوبینین لە قورئاندا

لە قورئانی پـیرۆزدا باسـی خـەوەکانی حـەزرەتی ئیـبراهیم و یوسـف و محەمـەد پێغەمبەری تێدایە. حەزرەتی ئیبراهیم لەناو کۆمەڵێکی بتپەرستدا سەری هەڵـدا، کـە دەستیکرد بە ئامۆژگاری میللەتەکەی و بەربەرەکانیان دژی بتپەرستن، خێرا گرتیـان و ئاگرێکیان بۆ کردەوەو فرێیاندایـە نـاوی، بـەڵام خـوای گـەورە ڕزگـاری کـرد (یانـار کونی بردا وسلاما علی ابراهیم). لە تاوانا ئیبراهیم فەلەستینی بەجێهێشت و چـوو بـۆ میسر لەوی (هاجر)ی هێنا کە ئیسماعیلی لێبوو لەوێشەوە هەستا خـۆی و کوڕەکـەی و ژنەکەی چوون بۆ (مەکە) لەوێ (کەعبە)ی دروستکرد دوای ئەوەی خەونێکی بینـی کـەوا کـوڕە خۆشەویـستەکەی دەکـات بـەقوربانی و لـەڕێی خـودادا سـەری دەبڕێـت (فبشرناه بغلام حليم فلما بلغ منـة الـسعی قـال يـابنی انـی اری في المنـام انـی اذبحـك فـانظر مـاذا تـری؟ قـال يـا أبـت افعـل مـاتؤمر سـتجدنی ان شـاء الله مـن الـصابرين. .... و ناديناه ان يا ابراهيم قد صدقت الرؤيا انـا كـذلك نجـزی المحـسنين.. ان هذا لهو البلاء المبين وفديناه بذبح عظيم. و تركنا عليه في الاخرين سلام علـی ابـراهيم كـذلك نجـزی المحـسنين انـه مـن عبادنـا المـؤمنين.. وبـشرناه باسـحق نبيـا مـن الصالحين...) کە ئەمەی بە کوڕەکەی وت ئەویش قایل بوو، چونکە فەرمانی یـەزدان

ئـەوەبوو خـەریکی سـەربڕینی بـوو واتـا.. چـەقۆکە بهێنـیٚ بـە ملیـا، خـوای گـەورە بەرانێکی بۆ ڕەخساند کە لەجیاتی ئیسماعیل سـەری ببڕێت و بیکـات بـە قوربـانی. دوای ئەوە خوای گەورە ئیسحاقیشی پیٚ بەخشی کـە بووبـە پێغەمبـەرێکی ڕاسـت و پاك و خۆشەویست..

دیسانەوە خەوەکەی لە قورئانی پیرۆزدا خەوبینینەکەی حەزرەتی یوسف کـوڕی یەعقوبە.. (اذ قال یوسف لأبیه یا ابت انـی رأیـت احدعـشر کوکبـا و الـشمس و القمـر رأیتهم لی ساجدین قـال یـا بنـی لاتقـصص رؤیـاك علـی اخوتـك فیکیـدوا لـك کیـدا ان الشیطان للانسان عدومبین... و کذلك یجتبیك ربك و یعلمك من تاویـل الاحادیـث ویـتم نعمته علیك و علی ال یعقوب کما أتمها علی ابویك مـن قبـل ابـراهیم و اسـحاق ان ربـك حکیم علیم..).

یوسـف بـە منـداڵی خـەوی بینیـوە کـەوا یـانزە ئەسـتێرە (کـە بـریتین لـە یـانزە براکـانی) لەگـەڵ ڕۆژو مانگیـشدا (کـە بـاوك و دایکـین) سـوجدەیان بـۆ بـردووە ئـەم خەوەی(٣) بۆ باوکی گێڕاوەتەوە، ئەویش هەست دەکات کەوا کوڕەکـەی لـەم دنیـاو لـەودنیاش بـە پایەیـەکی بـەرزدەگات و براکـانی و دایـك و بـاوکی هـەموو سـەری بـۆ دادەنـەوێنن بۆیـە پێـی دەڵێـت قـسە نـەکات و لای براکـانی نـەی درکێنـیٚ بۆئـەوەی تووشی زیانێکی نەکەن و بەخیلی پیٚ نەبەن.

بەڵام لە ڕاستیداو لەبەرئەوەی یوسف کوڕێکی ژیرو ئێسکسووك و منـداڵیش بـوو باوکی لەوانی تـری خۆشـتر دەویـست و ڕووی زیـاتر دەدایـە. ئـەوانیش بەمـە ڕقیـان هەڵدەستا، تا ڕۆژێك بردیانە دەرەوەی شـارو فڕێیاندایـە بیرێکـەوەو بـە باوکیـان وت کەوا گورگ خواردوویەتی. کراسەکەیان بە خوێنی بەرخێك ئاڵکردو دایان بـە باوکیـان بۆئەوەی بڕوایان پیٚ بکات، بەڵام باوکیان ئومێدی هەرنەبڕی خواو ڕاسـتان کاروانێـك لە خەڵکی شام بەلای بیرەکەدا تێدەپەڕن یوسف دەردێنن و لەگـەڵ خۆیـان دەیبـەن بۆ میسر لەویٚ دەیفرۆشن بە (عەزیزی میسر واتا وەزیری میسر) عەزیز لەبـەر ڕاسـتی

و ژیری یوسفی زۆر دەچێت بەدڵا، بەجۆرێك لە ئەنجامدا هەموو کاروبارێکی ماڵەکەی دەداتە دەست، لەولاشەوە ژنی عەزیز لەبەرجوانی و قـۆزی بـەتیری عەشـقی یوسـف گرفتـار دەبێـت یوسـفیش ئـاوڕی لێ ناداتـەوە لەسـەرئەوە ژنـە قـسەیەکی بـۆ هەڵدەبەستێ، لەئەنجامدا یوسف فڕێ دەدەنە بەندیخانەیەکەوە کە دوو کەسی تـری تیا حەپس کراوە یەکێکیان مەیگێڕی فیرعەونەو ئەوی تر نانەواکەی بووە. ئەم دوانە لە بەندیخانەدا هەریەکە خەوێك دەبینن کە بۆ یوسفی دەگێڕنەوەو ئەویش بۆیان لێك دەداتەوە هەردوو لێك دانەوەکە بەڕاست دەردەچێت (و دخـل معـه في الـسجن فتيـان قال: احدهما انی ارانی اعصر خمرا، وقال: الاخـر انـی ارانـی احمـل فـوق راسـی خبـزا تأکـل الطـير منـه، نبئنـا بتأويلـه انـا نـراك مـن المحـسنين..) یـەکێکیان بـەردەبێت دەبێتەوە بە مەیگێڕی فیرعەون، ئەوی تریان هەڵدەواسرێ باڵندە بـەدەنوك مێـشکی دەخۆن. بەینێکی پێدەچێت فیرعەون، یاخود مەلیك خەوێکی ناخۆش دەبینێـت (... وقال الملك اني اری سبع بقرات سمان يأکلهن سبع عجاف، وسبع سنبلات خضر واخـر يابسات، يا ايها الملأ افتونی فی رؤيايی. قالوا اضغاث احلام و مانحن بتأويـل الاحـلام بعالمين). مەیگێڕە کە یوسـفی بیردەکەوێتـەوە گـورج مـەلیك ئاگـادار دەکـات، دوای ئەوەی کـە کەسـی تـر خەوەکـەی بـۆ لێـك نادرێتـەوە یوسـف دەهێننـە دەرەوە لـە بەندیخانەو خەوەکەی فیرعەون، بەمجۆرە لێکدەداتەوە: کـەوا حـەوت سـاڵی ئاینـدە هەمووی ساڵی هات و وەرزی حاسڵاتە، حەوت ساڵەکەی دوای ئـەوە قـاتوقڕو گرانـی دەبێت، لەبەرئەوە پێویـستە لەبـەروبووم و بەرهـەمی حـەوت سـاڵی یەکـەم مـشوری گرانی و نەبوونی حەوت ساڵی دووهەم بخورێت و دەغلودان هەڵبگیرێت. فیرعەون کـە ئەمە دەبێ و دەبینێ یوسفی زۆر دەچێت بە دڵاو یەکسەر دەیکـات بـە عـەزیز، واتـا وەزیری میسرو هەموو دەسەڵاتێکی پێدەبەخشێ... خەوەکەش دێتەدی وڵاتـی شـام و ئەوانی تر تووشی گرانـی دێـن، هـیچ نـامێنێ بیخـۆن، خەڵکەکـە باردەکـەن بـاوك و باوەژنەکەی یوسف و براکانی هەموو ڕوودەکەنە میسر لای یوسف کە لەسەر نـەریتی

ئـەو سـەردەمە هـەموو كرنـوش واتـا سـوجدەی بـۆ دەبـەن، ئنجـا یوسـف لـەخوا دەپارێتەوەو دەفەرموێ:" رب قد اتیتنی من الملك، و علمـتني مـن تأویـل الاحادیـث، فـاطر الـسموات و الارض، انـت ولـي في الـدنیا و الاخـرة، تـوفني مـسلما و الحقـني بالصالحین".

خـەوی پێغەمبـەری خۆشمـان محەمـەد. د بەبۆنـەی شـەڕە گەورەكـەی (بـدر)و (داگیركردنـی مەكـە)ەوە بـوو، غـەزای بـدر دوای پـانزە سـاڵ لـە چەوسـاندنەوەی ئیسلامەكان ڕوویدا، واتا دوای دان بەخۆدا گرتن و گوێنەدان بە چەوسـاندنەوە. دوای ئەوە كۆچكردن لە ڕێی خواداو بۆ بەرزكردنەوەی ئاڵای ئیسلام. ئەوەبوو تەنها (٣٠٠) كـەس لـە موسـڵمانەكان بەسـەر (١٠٠٠) كەسـدا لـە كافرەكـان سـەركەوتن ئەمـەش خەوەكـەی پیغەمبـەر پـاڵی پێوەنـان بـەرەو سـەركەوتن.. (اذ یـریكم الله في منامـك قلیلا... و تنازعتم في الأمر ولكـن الله سـلم انـه علـیم بـذات الـصدور. واذ یریكمـوهم اذ التقیتم في اعینكم قلیلا ویقللكم في أعینهم لیقض الله أمـرا كـان مفعـولا).. هـەروەها لـە داگیركردنی (مەكە)دا خەوەكەی پێغەمبەر. د زۆر كاریگەربوو لەوەدا كە ئیـسلامەكان نەگەڕانەوە تەواویانكرد (انـا فتحنـا لـك فتحـا مبینـا...) ئەمانـە بـوون خـەوەكان كـە قورئانی پیرۆز باسیان دەكات.

ئنجا پێش ئەوەی بێینە سەر خەوەكەی لالە سەرحەدی ڕۆغزایی با هەنـدێك لـەو خەوانە بدوێین كـە نووسـەران یـاخود وێـژەوانان بەخـەیاڵ و بـیری خۆیـان دروسـتی دەكـەن زیـاتریش لەبەرئـەوە خـەیاڵی تێكـەڵاو دەكـەن، چـونكە نـاوێرن بـە ئاشـكرا لەلایەن ڕاستییەكەی بدوێن لەبـەر هـەر هۆیـەك بێـت ئـەم جـۆرە شـتانەش زیـاتر لـە نووسـین و كتێـب و هەڵبەسـتی نووسـەرانی سـەدەكانی ناوەڕاسـت. ئـەو سـەردەمە كاتێكی تاریك بوو تاوەكو ئایەتە ئاینییەكانیش بە چەوتی لێك دەدرانەوەو خـەڵكیان لـەوەدنیا تۆقانـد بـوو، بۆیـە خـەونبینین لـەم بابەتـە زۆر ڕێكـدەخرا، یـەكێك لەوانـە خەوەكەی (دانتی)ی ئیتاڵیاییـە (١٢٦٥–١٣٢١) كـە (كۆمیـدیای خـوایی) پێـدەڵێن و

بریتیـە لـە کاروانێـك حـەوت ڕۆژدەخایـەنێ و گـەلێك خـەوی سـەیر سـەیری تێدایـەو هەمووی بە هەڵبەست واتا شیعر هۆنیوەتەوە.

کۆمیدیای خوایی– دانتی

لــە کۆمیدیاکەیــدا دانتــی (رمــز)ی بــەکارهێناوە وەك مامۆســتایەك و وەك فەیلەسوفێك دەدوێ، تاکو کاریکاتە سـەرخەڵکی. دانتـی سـەفەرێکی بـۆ ئـەوە دنیـا کردووە، ئەوە دنیاشی کردووە بە سـێ بەشـەوە. جەهەننـەم و ناوەڕاسـت (مطهـر)و بەهەشت. لەم کاروانەیدا دانتی سێ کەسیـشی لەگەڵدایـە، یـەکێکیان (فرجیلیـۆس)ە کە هەستیارێکی لاتینـی بـەناوبانگ بـوو. ئـەم پیـاوە لـە سـەفەرەکەدا سـەرکردەیەو ڕەمزە بۆ (عەقڵ). دووهەمیان بیاتریش ئەمیش (ڕەمزە بـۆ عیلمـی لاهـوت). سـێهەم قەشە برناردکە (ڕەمزە بۆ بیرکردنەوە). هەروەها ئەم دیوانی شیعرەی دانتی پەنجـە ڕاکێشانێکە بۆ کاروانی مرۆو هەوڵدانی بۆ پاکبوونەوەو ڕزگـاربوونی لـە گوناهـەکانی و پەشـیمانبوونەوە تـاکو دوای مـردن دەگاتــە خۆشــی ڕاســتەقینە لــە جەهەنەمــدا خـەڵکێکی زۆردەبیـنین کـە هـەموو لـە ئـەنجامی کـردەوەی ناپەسـەندو گوناهیانـدا تووشـبوون و لـە ئـازارو چەوسـاندنەوەدان بێئـەوەی هـیچ ئومێـدێکی ڕزگاربوونیـان هەبێت، بەڵام لە ناوەڕاستدا مطهر بەو کەسانە دەگەیت کە خەریکی خۆپاککردنەوەن لە گوناهەکانیان و کەفارەتی دەدەن تاکو دوای ئەوە بچینە بەهەشتەوە. ئەم شوێنە شوێنی ئومێدە، چونکە تەمای ڕزگاربوونی تێدا هەیە، ئەو گیانانەی تێدان هێجگـاری نین بەپێچەوانەی (جەهەننەمەوە) کە چەوساندنەوەکەی هەتاهەتایەو هیچ تروسکەی ئومێدێکی تێدا بـەدی نـاکرێ، هـەروەها بەپێـچەوانەی (بەهەشـتەوە) کـەدوای پلـەی ئومێدو ڕزگاربوون خۆشی و بەختیارییە.

دانتی لێرەدا بۆیە زۆر گرنگی بـە مطهـر داوە، چـونکە شـوبهاندوویەتی بـە ژیـانی مرۆ لە سەرزەمین بۆ ئەوەی هەرکاتێك بیەوێ دەتوانێ واز لە گوناه و خراپە بهێنێ و

بەوە خۆی ڕزگار بکات، هەر لەبەر ئەمەشە کە دانتی خەوبینینی بەستووە بە مطهرەوە (نەك بە جەهەننەم و بەهەشتەوە)، چونکە لە هەردووکیاندا واتا لە خەوبینین و لە مطهردا (ئومێد) چاوەڕوان دەکرێت کە بێتەدی(٤).

هەندێك (ڕەمز) لە خەودا:

ئاگرقووتدان: ماڵی هەتیوخواردن.

ڕۆژ: مەلیك یاخود دایك و باوك.

باران: خێرو خۆشی.

ترێگوشین: خزمەتی شا، یاخود مەلیك.

مانگای ڕەش مانگای قەڵەو: ساڵی هات و خۆشی.

مانگای لەڕ: ساڵی نەهات و قاتوقڕ.

حەوت مانگا: حەوت ساڵ.

دەستی درێژ: پارەی زۆرو بەخشیش.

شیر: ئفتار.

قاژوو: پیاوی فاسق.

مشك: ژنی خراپ (فاسقە).

سەیرکردن لە پەنجەرەوە: دوعاگیرابوون.

بینینی خواو وەزیر: تەمەنی درێژو ژیانی ئاسوودە.

بینینی کورتە بالاّ: تەمەن کورت.

دانیشتن لەژێر سێبەری دارا: ڕزگاربوونە لە ماندوبوون. حەسانەوەیە.

دانیشتن لە بەینی لق و پۆپی دارێکی بەرداردا: ڕزقی زۆر.

سەرکەوتن بۆ سەرچیا: بەرز سەرکەوتنە لە ئیشداو پایەی بڵند.

خواردنەوەی شەراب: قسەی خۆش و جوانکردن.

شیرخواردنەوە: چاکبوونەوەیە لە نەخۆشی و تەندروستی باشە.

دانیشتن لەژێر شەوقی مانگدا: لە گوناه خۆشبوونە.

کەوتنە بیرەوە یان کەوتنە چاڵەوە: چوونە بەندیخانەوە.

جلی سپی لەبەرکردن: ڕزگاربوون لە نەخۆشی خراپ.

جلی پیس و دڕاو لەبەرکردن: تووشبوون بە خراپە یان نەخۆشکەوتن.

سەربڕینی قاز: کوشتنی دوژمن.

جلسووتان: تووشی ناخۆشی بوون.

ڕۆیشتن بەڕووتی: ناوزڕاندن. لای میسریەکانی کۆن (فیرعەونەکان)

سەگت دواکەوێ: هاوڕێیەکی دڵسۆز یارمەتیت دەدا.

بەناو پەڵە گەنمێکی گوڵدارا بڕۆیت: خێرێکی زۆرت دەست گیردەبێ.

بەسەر زەوییەکی وشکدا بڕۆیت: تووشی زیان دەبیت.

ماسی بینین لە ئاوا: هەلهەڵکەوتنە بۆ دەستکەوت.

ماسی لەبەینی هەردوو دەستدا: خێرێکت لەلاوە بۆ دێت.

سیمرخ بینین: زۆرچاکە: چوونە بەهەشت و نەمریی (خلود)

باز: بینینی و نیشتنەوەی بەسەرتاو نزیکت: هەموو خێرن. لای (فیرعەونەکان).

قاز: باش نییە دان بخوات واتا ڕزقت دەبڕێ. بەسەربڕاوی واتا لە دوژمن ڕزگاربوونە.

پەپووسلێمانکە (هدهد): ئەگەر بەسەر پەنجەرەکەتەوە نیشتەوە ئەوە پەیامێکی خۆشی پێیە.

شەمشەمەکوێرە: بە دەورتا بسووڕێتەوە تووش بوونە.

کۆترو مریشك: خۆشی خێزان و گەیشتنی بە خواست و ئاواتە.

سەگ: سپیەکەی هاوڕێی دڵسۆزەو ڕەشەکەی هاوڕێی ناپاکەو مردنی لە کیس چوونی هاوڕێیەو کلك ڕاوەشاندنی خۆشی ناوماڵە.

گا: توڕەیی و هەڵچوونە.

کلیل دۆزینەوە: نهێنیەکت بۆ دەردەکەوێت.

کلیل لە دەرگادا: کردنەوەی قاپی ڕزقە.

کوێربوون: تووشی تەڵەکە بوونە.

کوێربوونی چاوی ڕاست: سەرنەگرتنی خۆشەویستییە.

خوێن: خێرو چاکبوونەوەیە لە نەخۆشی.

ڕەنگی ڕەش: گوناهت زۆرە.

ڕەنگی سپی: پاکی و ڕاستی و نوری خوایە.

ڕەنگی زەرد: حەسوودی: چاوپیسییە.

ڕەنگی قاوەیی: فێڵ و تەڵەکەیە.

سەوزی تێر: شەڕو خراپەیە.

سەوزی کاڵ: خێرو خۆشییە.

زەردی ئاڵتونی: حیکمەت، بەرزبونەوەیە.

زیوی: بێ بڕوایی بەخۆ، دوودڵییە.

شین: بڕواو یەکبوونە.

ئاسمانیی: ئومێدو بێگەردییە.

سوور: زەبرو خەتاو شەهوەتە.

بنەوشەیی: بڕواو ئایینە.

پزیشك بینین لە خەوا: تووشبوونی نەخۆشییە.

گۆج و ئیفلیج بوون لەخەوا (شلل): چاکبوونەوەیە لە نەخۆشیەکی قورس.

خۆشتن لە حەوزدا: تووشبوونی نەخۆشی جومگەکانە.

خۆشتن لە ئاوی لێڵدا: تاڵی هاتنە.

خۆشتن لە دەریادا: بەری دەدات.

مار لە قاچەوە ئالآن: (تصلب شرايين).

دووپشك بدا بەدەستی چەپەوە: نەخۆشی دڵە.

تەونی جاڵجاڵۆکە لەسەر سنگ: نەخۆشی سییەکانە.

باڵندە بە سەرسەرا بسوورێتەوە: گلکردنی چاوە.

تووکی سەر ڕووتاندنەوە: نەخۆشی پێستە.

مێرووله هەڵگەران بە لەشدا: نەخۆشی ئێسقان و (فەقەرات)ە.

کوورەی هەنگ بینین: نەخۆشی گوێیە.

خواردنی بۆڵەترێ: نەخۆشی ڕیخۆڵەیە.

پاڵکەوتن لە گۆڕدا: چاکبوونەوەیە لە نەخۆشی خراپ و درێژی تەمەنە. (لای میسریە کۆنەکان فیرعەونەکان)

مەلیك: باوك.

مار: نێرینە.

ژوور: مێینە.

بەشی دووهەم

پێشەکی:

میللەتی کورد وەك هەموو میللەتێکی تر کە لە ڕیزی خۆیایەتی، بەتایبەتی دانیشتوانی دەرەوەو لادێ و بەشێکی زۆریش لە دانیشتووانی شارەکان ئەمانە هەموو کەموو زۆر بڕوایان بە خەوبینین هەیە. زۆریان ڕەشبینانە لێکی دەدەنەوە، یاخود خەڵك بەو جۆرە بۆیان لێکدەداتەوە، دڵیان دادەچڵەکێنن و دەیان خەنە مەراقێکی زۆرەوە، هەشە ڕوون بینانە تەفسیری دەکەن، هێمن و جۆرە حەسانەوەیەکی نەفسی دەدەن بەخۆیان و دڵیان خۆش دەبێت. لەڕاستیشدا وەنەبێت لێکدانەوەکانی هەردوولا لەسەر بناغەیەك بێت لەسەر ئەو بناغانەی باسمان کردن، هەروەها یەکێك نەبووە خۆی بەمجۆرە شتانەوە خەریك بکات و جۆرە شارەزاییەکی تێدا پەیدا بکات. مەلاکان و کۆلکە خوێندەوارەکان نەبێت کە بە کتێبی کۆن وەك نووسینەکانی خواجە حافزو شێخی سەعدی و هەندێکی تر(گەشبینی– تفاؤل)یان بەخەڵکی پەیدا دەکرد، بێئەوەی ئەو کتێبانە پەیوەندییان بە لێکدانەوەی خەوەوە هەبێت، بەڵام ئەوەی زۆر باوبوو لەناو کوردەواریدا بگرە تاکو ئێستاش، ئەوەبوو کە خەوبینین بە خواو پێغەمبەرو شێخ و مەشایخ و وەلی و پیاوچاکانەوە، ئەو کەسە بەرزدەکاتەوەو بێ ئیمان نامرێ و (سلبی) سەرە مەرگ نابێت و لەوانەیە یەکسەر لەودنیا بەرەو بەهەشت بچێت.

من خۆم مندااڵبووم هەرچەند ئەمانەم دەبیست و ئەژنەفت هەربیرم لەوە دەکردەوەو خواخوام بوو شەوێك لە خەوما بە خزمەتی خوای گەورە، یاخود پێغەمبەری خۆشەویست بگەم. ئەم بیرو لێکدانەوەیەو شەو بەو خەیاڵەوە نووستنە وای لێکردم شەوێك لە تەمەنی شانزە ساڵیدا خەوم بە پێغەمبەرەوە دی، دەستم ماچکردو ئەویش سەری ماچکردم و کێشای بە پشتما کە تەمەنم درێژ بێت. بۆ

بـەیانی ئەوەنـدە بـە خۆشـییەوە خەوەکـەم گێڕایـەوە وەك لـە تاقیکردنەوەیـەکی گەورەدا بەیەکـەم دەرچـووبم، خـەڵکیش لەڕاسـتیدا بـەخیلیان پـێ دەبـردم کـە ئـەو خەوەم دیوەو بوو بە تەحاتەحا ئیتر خزم و بێگانە بە جۆرێکی تـرو بـە چـاوێکی کـە سـەیریان دەکـردم، ئەمـەش بـەینێکی بـاش دەوامـی کـرد تـا شـتەکە وردە وردە لەبیرچووەوە، بەڵام لەبیرخۆم هەرنەچۆتەوە.

جا من خەوەکەی لالە سەرحەدیش هەر بەمجۆرە لێك دەدەمەوە، لالـە سـەرحەد لە کۆمـەڵێکی دواکـەوتووی سـەدەی نۆزدەهەمـدا ژیـاوە، ئەوسـا بیروبـاوەڕی ئـاینی گـەلێك بـەهێزترو کاریگـەرتر بـوو لـە ئێـستا، بۆیـە ئـەویش خەوەکـەی بـە خـواو پێغەمبەرەوە دیوەو ڕەنگ هەیە بە خەیاڵیشی کەم و زۆر شـتێکی تێکـەڵاو کردبێـت، بەڵام وەك هەندێك کەس کە لە خۆیانەوە دەڵێن خەوەکە هەڵبەستە من ئەم ڕایـە بـە ڕاست نازانم هەموو کەسێ خەو دەبینێ و خەو دێنێتـە دی، ئـیتر بۆچـی ئـەم خـەوە درۆبێـت؟ بـەڵێ خـەیاڵ یـاخود هەڵبەسـتی ڕەنـگ هەیـە تێـدا بێـت، بەتایبـەتی ئـەو قسانەی کە پەیوەندییان بـە خـۆی و قـەیتولی کـوڕی و عەشـرەتەکەیەوە هەیـە. جـا پێش ئەوەی بێینە سەر گێڕانەوەی خەوەکە بابزانین لالە سەرحەد کێیە؟

لالە سەرحەد

لـە ڕەگـەزدا خـەڵکی دێـی دسـکەرەیە سـەر بـە ناحیـەی تانجـەرۆ لـە پارێزگـای سلێمانی. دسکەرە ئـەمڕۆ دێیـەکی گەورەیـە نزیـك چـەمی تانجەرۆیـەو نزیـك ڕێگـای ئۆتۆمۆبێلی بەینی سلێمانی و دەربەندیخانە.

لالە سەرحەد لە تیرەی ڕۆغزایی لە عەشرەتی جافە لەکاتی خۆیا (دەستپێکردنی سەدەی نۆزدەهەم) پیاوێکی نانبدەو دیاربووە، ئەوساکە هەر گەرمیان و کوێستانیان کـردووەو ماڵـداری ئاژەڵیـان کـردووە، تۆوچـاندن و ئیـشکردنی تریـان بـەلاوە گـرنگ نەبوە، ڕۆژ ڕۆژی (گاڵت وەگوین)(٥)بووە کوڕێکی هەبووە (قەیتول)ی نـاوبووە زۆری

خۆشویستوە، کوڕێکی تری هەبووە (موالی) ناوبووە ئەم (موالی)یە باوکی(٦) (خەلیفە یونسی بەناوبانگە).

ئەم خەوەی لالە سەرحەدی ڕۆغزایی ئەگەر بچیتە قولاْییەکەیەوەو ئەگەر هەر بە سەرزاری بەسەریا نەڕۆیت، دەردەکەوێ پیاوێکی زیرەكو بە کارو خەوەکەشی ناوازە(رائعە)یەکی زۆر بەنرخە لە ئەدەبی کوردیداو بە هیمەتی خوالێخۆشبوو عەلادین سجادی لە فەوتان ڕزگاری کردو خستییە سەر لاپەڕەکانی ڕشتەی مرواری(٧).

خەوەکە

لالە سەرحەدی ڕوغزایی ئاشنایەکی سەرڕاجی هەبوو زۆری خۆش دەویست، هەمیشە لە قسەکردنیشا بەربەرەکانی یەکیان دەکرد، شەوێك میوانی لالە سەرحەد بوو، بەیانی هێشتا لە خەوابوو، لالە سەرحەد هەڵی کوتایە سەر جێگاکەی، نووکە شەقێکی تێوەژەند بانگی کرد (ئاکوڕە ڕاستەوە وە گۆڕانە هیزە نیوەڕۆیە)(٨).

کابرا بەدەم خەوەوە وتی:" گەماڵە پیرە بە میوانش ئەگەفی(٩)؟" لالەیش وتی:"ئابرا تۆ دەنگ، ئێم شەو خەوێکم دیگە، کەسی وا نەوو فاڵەکەیم بۆ بگێڕێتەوە، با وەتۆی بێژم" سەرڕاجیش وتی:" تۆ بێژیی، ئەگەر پچڕپچڕیش بێ، بە دەرزی و درەوشە پێکەوە گیرەوبەندی ئەکەم(١٠)" ئنجا لالە دەستیکردە خەوگێڕانەوە وتی:" (سەس ساق)(١١)و (بالاْنتەران)(١٢) گۆییان پێوە وێ، گوێی دوژمن کەڕوێ و چاوی گشت وردە شاتری و (١٣) گەلاْیی (١٤) کوێر وێ، لە خەوما گوێلکە میچکەیەکمان گوم بوو بوو، شوێنم هەلگرتبوو، گەیشتمە ئەو دەشتی (نێرگزە جاڕە)(١٥) ڕوانیم پیاگێکی ڕیش چەرموگی نوورانی لەسەر بەردەکەی (مەحمود گاوانی)(١٦) لێی هەڵیاژیاگە، گالۆکێکی وەتەنشت خۆیا ڕاکێشابوو گەنجێکی لاوخاسی لەبەر دەما وێساگە، چست و چالاك مەگەر هەر خۆم لە تافی کوڕێنیما وا وریا بوویێتم. پرسیم برا توکێی و ئەو پیرە کێس؟ وتی: لالە ئەوە بینایی

چاوانەو منیش (حەمەد ڕەسولێ الله)م لە دڵی خۆما وتم پیاو وەخـوا خاسـبوو ئێـستا وەكەرامەت سوڕاخی گوێلكەكەم(١٧) بۆ ئەكات. چوومە بەرەوە سـڵاوێكم كـرد هـیچ نـەجمیا(١٨)، بـەلاّم وەلالوتێكـەوە بوڵەیـەكی لێوەهـات وەكـو جـواوی سـڵاوەكەی دابمەوە واوو، تەمابووم توڕەبم بێژم كاورا سڵاو سڵاوی خوایە تـۆ بـۆچ خـاس جـوابم نادەیتەوە وە گالۆكەكەت ئەنازی؟ حەمەد ڕەسول الله خێرا تێگەیـشت هاتەبـەرەوە وتی: قوروان ئەوە لالە سەرحەدە، لالـە سـەرحەد. ئنجـا جمیـاو چـوار مەشـقی لێـی دانیشت و وتی: لالـە وەخێرهـاتی، مەڕوانـە قـسور، شـەو نەخـەوتووم، نیازمـان بـوو بێینە میوانی، تۆ جارێ ئەم دەشتەم لاخۆشوو وا تۆزێ لێرە حەسـاینەوە... منـیش وتم: قوروان وەخێر بێی فەڕو بەرەكـەتت هـاورد وتم: لـەو وەختـەدا لام كـردەوە پـێ كورەیەك لە چەمەوە هـات وتم بـت بینـم چـۆن ڕائەكـەیت؟ بـچۆرە ماڵـەوە بێـژە وە خازە(١٩) میوانمان تێت، شەكە گێژەكە سەروڕن، گۆشتی شەكی گێژ فرە خۆشە.

پـێ كورە ڕۆی و منیش ڕووانیمە بەرو بەریشتێنی بینایی چاوان، كیـسەو سـەویلم نەدی سەویلەكەی خـۆم دەراورد فـرە خۆشەویـست وو لـەلام، لـەو سـاڵەوە خـازەم هاوردوو چووبوومە تانجەرۆو سڵ بكەم ئەو سەویلەم دۆزیۆ، كیسە توتنیش هەر ئـەو كیسە وو كە لە كراسی منـاڵی (قـەیتولی)و خویـشكەكەی مـابوۆ، هەرچـەن ئـەوانیش پیاهەڵ ئـەمیزان، بـەلاّم خـازە گجـارێ ئەیـشوۆرد توتنەكەشـی كورگـەل لـە كـاروانی بەغدایان داوو هەنێك تونیان بۆ هاوردوم توتنەكە فرە خۆشـوو مەگـەرتوتنی بـەراوی (قاینەجە)(٢٠) هاوشانی بكردایە.

سەوێلێ خاسم تێكرد، دامەدەست حەمەد ڕەسولێ الله بـۆم بگـرێ تـا ئـاگری بـۆ ئەكەمـەوە ، هەسـێ و بەردەكـەم دەراورد گـازێ پوشـوی(٢١) نـاودارم داگیرسـاند، سەویلم لە دەست سەندەوەو پوشوم خستەسەر قومێكم لێدا تاخاس داگیرسیا دامـە دەم بینایی چاوان، مژێكی لێدا فەرمووی: لالـە ئـەم توتنـەت لـە كوێـوو فرەخۆشـە؟ بێژە جاخێكم بۆ داگرن لە تەك خۆما ئەیوەم وتم وەچاوان.

لەو دەمەدا تەماشامان کرد وا لە دوورەوە بررە سوارێك دەرکەوتن، کە هـاتن مـن ناسـیمن، بینـایی چـاوان فـەرمووی لالـە ئەوانـە کـێن؟ وتم بینـایی چـاوان کوڕگـەلی تەرخانین هاتگن بۆ پێشواز، وتی بـا بـچن بـەولاوە فـرە بـێ فـەڕن بـە شـوێن ئـەوانا دەستەیەکی تر هاتن پرسی ئەمانە کێن؟ وتم ئەمانە وردە شاترین، دیسان فەرمووی ئەمانەش بێ فەڕن. کاروانێکی ترهاتن پرسی ئەمانە کێن، وتم ئەمانـە گـەلاڵین، وتـی ئەمانە هەر فرە بێ فەڕن با چارەیان نەوینم(٢٢).

ئەوا بینایی چاوان خۆی لەو سەرەوە دانیـشتگە، حەمـە ڕەسـولێ اللـە لەولایـەوە منیش لەم لایەوە، هـەروا قـسەمان ئـەکرد کەچـی تاقمـە سـوارێکی فەقیانـە شـۆڕی سەروپێچ لاری گشت جوانخاس تۆزئەکەن و هـاتن بۆرکـەوە سـوارێك لـە پێـشیانەوە تەراتێن ئەکات ئەتووت بای غەزەوو، تۆز وە قولیا ناگات بینایی چاوان فەرمووی لالە ئەمانــە کــێن؟ وتم ئەمانــە کوڕگــەلی ڕۆغــزایین، ئــەو ســورکەوە ســوارەش لــە پێشیانەوە(قەیتول)(٢٣)ی خزمەتکارتە. تومەز ئەمانە هەموو کە کاورای پـێ کـوررە خەوەری بردبوو گشت هاتگن وەپێشواز. بینایی چاوان فـەرموی (ماشـا اللـە، ماشـا الله لە خێڵی ڕۆغزایی، لە قەیتولی سورکەوە سوار، ئاپێ بێژە چـکێ نۆمـا سـورکەوە باخێوێ) منیش وتم (قەیتە ئابتوینم خۆماسایی وەجاخی باوکت ڕوون کەرۆ) قـەیتول ئاوزەنگی پیا هاورد، خێروێ و بـێروێ، نۆمـا هـات وەخۆیـا سـەری سـوارێوو، کلکـی سـوارێك(٢٤)، قـەیتولیش لەناوەڕاسـتیا وەك حەمـە ڕەسـول سـواری بـوراق بـووبێ وابوو.

لـەو سـەردەمەدا سـەیری قـەیتولم ئـەکرد. حەمـەد ڕەسـول اللـە سـەری نـابووە بناگوێی بینای چاوان، تێگەیشتم کە گەرەکیە بە بینایی چاوان بێژێ داوای نۆماکـەی لە قەیتول بۆ بکـات، وتم کاکـە قـسەی خـۆت مەدۆڕێنـە قـەیتول نـەگریس و تـووڕەو کەللـە شـەقە، لێـت تـووڕە ئـەوێ، میـوان نـەوی خـواش وی نایـدا، بینـایی چـاوان

فەرمووی: محەمەد ئـەم نۆمایـە هـەر بـۆ قـەیتول خاسـەو هـەر لـەو دێت، مـن بیـژم وەرەئیسی عەنزە چارەوێیکی(٢٥) عەرەوی فرەخاس بۆ تۆ بنێرێ.

سا ئێمە لەو حەیسەو بەیسەدا بووین تێ فکریم وەك قەتارەی قـوڵنگ سـەرەیەك بنشن هەر پێ کورەیەك سینییەك، یاسەلەیەك(٢٦) وەسەر سەرەو نان هات، بەڵام چ نانێك؟ پلاو گـشت وەك مـەلای سەرچـەرمگ تەشـوە ترشـێ هەسـەن وەگـی لەتـەکا وەقاورمەی شەکە(٢٧) گێـژا دەورە درياگـە پیـاك ئەشـیا بێـژێ هـەر نانـەو بـۆ خـوا دورست کریاگە.

نان دانرا، (خولە)ی ئەلی کەوکوژ وەخۆی و زوڕنایەوە پەیدابوو بێوەی کەس پێی بێـژێ پیکـی زوڕنـای لێ خـۆش کـردو فیقانـدی وە زوڕنـادا ئەوانـەی نانیـان هـاوردوو کەوتنە ژەنن، کاورای دەهولژەنی قلیاسانی وەفررکانێ دەهـوڵی گەیانـد، لـە تەقـەی دەهــوڵ و زورنــا لەگەشــت لایەکــەوە کەنیــشك و شــۆرەژنی جــاف گلێــر بوونــۆ، بوەرەشوەڵەکێك بۆ حەمە(٢٨) پاشاش ئەو زەماوەنە نەکریاوو. جا براکە بزانە چەن خۆش وو وەدەنگی دەهوڵ و زوڕناوە ئەو نانە نۆشی گیان کریا.

حەمــە رەســوڵ اللــە فــەرموی (شــنینە) نــەمزانی چــی بێــژی، بینــایی چــاوان فەرمووی(دۆ)ی گەرەکە، مەشکەدۆ هات کاسەیان بۆ پڕکـرد، کەوچـکی نەگـەرەکوو، هەروا کاسەی ناوە سەریەوەو ئۆ خەیچیشی کرد منـیش وتم یـارەووی نۆشـی گیانـت وێ، هەروا لە دەنگی دەهوڵ و زوڕنا مکایلی و سەدانی گلێر بوونەوە، بینـایی چـاوان پرسی لالە ئەمانە کێن؟ عەرزم کرد قـوروان مکـایلێن لەتـەك ئێمـا نـاکۆکن فـەرمووی رایانکێشن بۆ جەحانم لە زیرەی ئەوان خەوەرم بوۆ.

کاتێك لالە سەرحەد ئەم خەوەی گێرایەوە سەراج وتی:" لالە تۆ بێژی ئەم گـشت تەحامەیان هاورد، خۆ من هێمان لە ماڵی تۆ چەشکەی بـرنجم نەکردگـە؟ خـازە هـەر بێژی برنج نەکوتیاگە، چـۆن بەودەمودەسـە کوتریـاو لێ نریـا؟ منـیش ئیمـشەو خـوا

وەخێری بنووسیٚ خەوێکم دیگە." لالە سەرحەد وتی:" ئابرا بێژی بزانم تۆ چیت دیگە؟"... سەڕاج وتی:

(لە خەوما من زینێکم بۆ چارەویٚ فلّقەکەی تۆ دوریوو پارەت نەداومیٚ هاتم وەگژتا تۆش دەستت لیٚ دابوومە شیرو سوباشی حەمە سالّح بەگ قایمقامی(٢٩) هەڵەبجە گرتینی و بردینیە دیوان پرسی ئەریٚ گەماڵە پیرە ئەم پیاوە زینی بۆ دووریی پارەت بۆچ نەداوەتیٚ؟ تۆش وتت میرم ها لە ماڵما بەخێوی ئەکەم پارەی چی بەمیٚ؟ لەسەر ئەوە ئەمری کرد هەردووکمانیان ڕاکێشا. منیان خستە چاڵێك پیسایی ئەدەبخانەوەو تۆشیان هاویشتە چاڵێك هەنگوینەوەو لەشمان تێوە چوو...

لالە سەرحەد هەڵی دایە وتی: دەبیخۆ دەردت بیٚ.

سەراج وتی: ئەریٚ وەڵڵاتیا قورس بووبووم لالە سەرحەد وەکەیفی بوو کەوتە تیتاڵی وتی: خۆڕایی نییە، بانگێشتنم بۆ بینایی چاوان کرد گە سەراج وتی ئەو ساکەش تۆ پێکەنیت میرقی هەستا ئەمری کرد: مەواشیر بدە لێیان، بێژە ئەشیٚ یەکتر بلێسنەوە من دەستم کرد وەلێسانەوەی تۆ فرە خۆشوو تۆش دەستتکرد وەلێسانەوەی من قێزت هاتەوە بەسەریا ڕشایتەوە، ئەویشیان بەزۆر پیٚ هەڵگرتینەوە.

لالە سەرحەد کە گوێی لەمانە بوو دەستیکرد بە جنێودان و بە دەمیشیەوە هێڵنجی دەداو دەیوت:" دەویت باوکە ئەوە خەوە تۆ دیوتە؟" سەراجیش وتی:" ئەی گەماڵە پیرەی بیٚ کەڵبە، ئەوە خەوە تۆ دیتگە فلیانت بۆ خوا لە کیسەی توتنی میزاویدا تێکردووەو بۆ چارەویٚ فلّقێك کە بەدزیەتی چنگتان کەوتووە قسەی خوداو دڵی پێغەمبەرت شکاندوە؟..." خەوەکە تەواو بوو.

دوا تێبینم بەرامبەر بەم خەوە ئەوەیە: کە لالە سەرحەد گەلێك شانازی بە خۆی و قەیتولی کوڕی و چارەویٚ سورکەوەکەی لە هەموو زیاتر بە تیرەی ڕۆغزاییەوە دەکات کە خۆیانن و تیرەکانی تری لا هیچە (هەرچەندە هەمووشیان دەچنەوە سەر

عەشـرەتی جـاف) هـەروەها دەیـەوێت (نانبـدەیی) خـۆی دەربخـات وەك زۆربـەی خێڵەکانی تر واتا عەشایەر کە ئەو دەست و دڵە فراوانەیان هەیە جگەلەوە هەرچەندە خەوەکەی بەو جۆرە بووە، یاخود بەو شێوەیەی گێڕاوەتەوە، بـەڵام هێـزی ئـاینی و بڕوای ئەو پیاوە دەردەخات بەرامبەر بە یەزدانی مەزن و بە پێغەمبەری خۆشەویست بەو شێوەیەی کە خۆی تێی گەیشتووەو چۆتە دڵیـەوە. هەنـدێ کـەس ڕەنـگ هەیـە ئەم خەوە یاخود قسەکانی لالە بە (کفـر)و (بـێ دینـی) بـزانن دەسـا ئەوەنـدەی مـن تێگەیشتبم ئەو بەوپەڕی بڕواو ئاینەوە ئـەو قـسانەی گێڕاوەتـەوە، بـەڵام لـە چـمکی سەیرکردنی خۆیەوە وەك ئیسلامێکی ساکارو ڕۆڵەیەکی عەشایەری نەخوێندەوار.

دواقـسەم ئەوەیـە دەڵـێم: هەنـدێك هەڵبەسـت بـە خەوەکـەوە دیـارە، سـا لـە گێڕانـەوەی ئـەم دەم بـۆ ئـەو دەم و لەمـەوە بـۆ ئـەو، یـاخود لالـە سـەرحەد خـۆی خەوەکەی دیوەو چکێکیشی پێوە ناوە، بەڵام لە ئەنجامدا ئەمانە هیچ لـە (ئەسـڵ)ی خەوەکەو لە نرخەکەی کەم ناکەنەوە.

پەراوێزەكان:

١ـ سەیری گوڤـاری (الهـلال) ئۆكتۆبـەری (١٩٧٥) بكـە ژمـارەی تایبـەتی كـە بـۆ خەوبینین تەرخانكراوە. ل٦٥.

٢ـ سەرچاوەی پێشوو ل٦٣.

٣ـ لە زۆر شوێندا وشەی (خود) شوێنی خەوبینن دەگرێتەوە، ئەمیش بـەگوێرەی ڕست و ئەو شوێنە دەگۆڕێت كە تێدا بـەكار دەهێنرێـت. لەڕاستیـشدا لـە قـسەكردنی ڕۆژانەماندا ئەمە شتێكی ئاساییە.

٤ـ ئەم كۆمیدیای خواییە زۆرەو دوورودرێژە. ئێمە لێرەدا لەمە زیاترمـان نـەتوانی دەربخەیین.

٥ـ ئەوسا كە هێشتا كۆمەڵی كوردەداری لە گەرمیان و كوێستان كردندا بـوون بـە دوای ئاژەڵدا هەندێكیان تازە نیشتەجێ بووبوون (گۆران)یـان پـێ دەوتـن كـە بـەلای كۆمەڵی یەكەمەوە (كە كوردیان پێ دەوتن) سووك بوون بەجۆرێك كـە (گـاڵ) یـاخود هەرزنیان بچاندایەو كوردەكـە ڕانەكـەی بەشـوێنكدا لێ خوڕیایـە كـە پەڵـە هەرزنەكـە یاخود گاڵەكەی لەسەر ڕێگادا بووایە بێـزی نـەدەهات ڕانەكـەی لابـدا بـە گۆرانەكـەی ئەوت گاڵت وەگوێزە.

٦ـ بە خەلیفە یونسی دسكەرە ناوبانگی دەركردبوو من خۆم دیومە.

٧ـ (ڕشتەی مرواری) هەشـت بەرگـە. بـەنرخترین كلتـوری كـوردە كـە خوالێخۆشـبوو عەلائەدین سجادی كۆیكردۆتەوە.

٨ـ گۆرانە هیـزە بـەواتای (شـاری) دێ، شـاری بـە تەمـەڵ و بێكـارە دەدرانـە قەڵـەم لەلایەن كوردی گەرمیان و كوێستان و كوێستانكەرانەوە.

٩ـ دەگەفی: دەوەڕی.

١٠ـ سەراج: واتا ئەو کەسەی کە (سرج– زین)ی ولاّخی دروست دەکرد. ئامێرەکانی کە بەکاری دەهێنا سوژن و درەوشەو دەرزی و دەزوو بوو.

١١ـ سەس ساق: سەی صادق کە لەو ڕۆژانەدا تەنها شەخس بووە لەو شوێنە نێژراوە. یەکێکە لە دوانزە کوڕەکانی شێخ عیسای بەرزنجە. ئێستا سەی صادق شارێکە بۆ خۆی.

١٢ـ بالاّنتەران: شەخسێکە گۆڕی پیرۆزی لە شارەزوورە، نزیك دسکەرە.

١٣ و ١٤ـ شاتری و گەلاّلّی هەریەکە بەشێکن لە ئیلی جاف و لەو ڕۆژگارەدا ناحەزی ڕۆغزایی بوون.

١٥ـ دەشتی نێرگزەجار: دەشتێکە لە شارەزوور نزیك دسکەرە.

١٦ـ مەحمود گاوانی: ئەویش شەخسێکی پیرۆزە نزیك دسکەرە.

١٧ـ گوێلك: گوێرەکەیە، وادیارە ئەو گوێرەکەیە ون بووەو لالە سەرحەد لەو دەشتەدا بەدوایا گەڕاوە.

١٨ـ نەجمیا: واتا هیچ نەجولاّ. گالّۆك: گۆچان.

١٩ـ خازە: خێزانەکەی لالە سەرحەد بووە.

٢٠ـ قاینەجە: دێیەکە وەختی خۆی موڵکی عیزەت بەگی حەمە صالّح بەگی جاف بوو، هەر لە ناوچەی شارەزووردایەو سەر بە ناحیەی خورماڵە.

٢١ـ بەردە ئەستێ و پوشو: کاتی خۆی ئاگر بە بەردەئەستێ دەکرایەوە. پوشو ناوجەرگی داری گەندەڵە کە وەك ئیسفنجی لێ دێ و تۆزێکی دەخرایە سەر بەردێکی تایبەتی و بە ئاسنەکە (ئەستێ)کە لێ دەدرا، گڕی لێهەڵدەستاو پوشوەکە ئاگری دەگرت و بەکاردەهێنرا بۆ جگەرە داگیرساندن.

٢٢ـ وەك وتمان وردە شاتری و گەلاّلّی لەو ڕۆژگارەدا ناحەزی ڕۆغزایی بوون.

٢٣ـ قەیتولی: کوڕی لالە سەرحەد بوو و شانازی پێوە دەکرد.

٢٤ـ جاران ئەو وڵاخەی کـە مـل و کلکـی لـەکاتی غـاردا بـەرز بکردایـەوە ئـەوە جێـی شانازی سوارەکە بوو.

٢٥ـ چارەویٚ: وڵاخ: ئەسپ. ئەسپی عوبێدی و عەنزە بەناوبانگ بوون لە کوردستانا.

٢٦ـ سـینی و سـەللە: ئەوسـا خـواردن لەسـەر سـینی، یـاخود سـەبەتەی پلاّوپـالێو دادەنرا.

٢٧ـ گوایە شەکیگێژ (مەڕ) گۆشتەکەی زۆر خۆش بووە.

٢٨ـ مەبەستی لە حەمە پاشای جافە کە سەرۆکی ئیلی جاف بوو.

٢٩ـ حەمە صالّح بەگی قایمقامی هەڵەبجە– حەمـە صـالّح بـەگی بابـان کـە پیـاوێکی ناودارو باخی میر لە هەڵەبجە بەناوی ئەوەوە بوو.

بنەماڵەی عەلەکە لە سلێمانی

بە قەڵەمی ئیسحاق عەلەکە(١)

پێشەکی: لە کۆتایی ساڵەکانی پەنجاکانی سەدەی ڕابردوداو پێش ئەوەی (ئیسحاقە فەنی عەلەکە) فەرمانی یەزادان بەجێبێنێ ئەم زانیاریانەی لە بابەت بنەماڵەی عەلەکەوە بەدەستخەتی خۆی بۆ نووسیمەوە(٢) کە تا ئێستا هەڵمگرتووە، جابۆ ئەوەی نەفەوتێ و خوێندەواری ئازیزانیش چاوێکی پیا بخشێنن بلاوم کردەوە، تەنها بەتۆزێك دەستکاری هەندێك لە وشەکانی کە زۆر (تقدیر)ی خوالێخۆشبوو ئیسحاقە فەنی دەکرێت کەوا توانیوەیەتی ئەو شتانە بەکوردی بنووسێت، چونکە نووسین و خوێندنەوەی ئەوان زیاتر بە کلدانی بوو جگەلە عەرەبی و ئینگلیزی.. فەرموون بۆ نووسینەکەی ئیسحاق عەلەکە:

عائیلەی عەلەکە(٣)

باوکی عەلەکە ناوی پولص کوڕی ئیبراهیمەو لە دێی (ئەرموتە)(٤) کە نزیك کوێسنجاقە هاتووە بۆ سلێمانی.

عەلەکە کوڕی پولص لەساڵی (١٨١٥)لە دایك بووە، باوکی سنعی جاو(٥) فرۆش و جاوکڕین بووە. عەلەکە لەپاش باوکی ئەویش سنعەتی باوکی گرتووە جاوفرۆش و پێچاڵی(٦) جاوکردنی هەبووە بەواستەی شاگردانەوە جاوی کردوەو فرۆشتویەتی چەند دەفعەیەك لە سلێمانییەوە چووە بۆ هەمەدان بۆ فرۆشتن، چونکە لەو وەقتەدا جاوی سلێمانی مەشهور بووە لە هەمەدان.

عەلەکە چوار کوڕو دوو کچی هەبووە، کوڕی گەورەیان عەبدولکەریم و لەپاشان (رزق اللەو عەبدلرحیم و فرانسیس). عەلەکە تا کوڕەکانی گەورەبوون هەر خەریکی جاوفرۆشتن و لۆکەفرۆشتن و جاوکردن بوو، موفق بوو دەستیکرد بە تیجارەت(٧)

عەبدولکەریمی نـاردە شـاری (سـنە) بـۆ تجـارەت و بـۆ کڕینـی کـەتیرە(٨). ئـەوەڵ شەخس بوو عەبدولکەریم عەلەکە بە گرتنی کەتیرەو تجارەتی کـەتیرە لـە سـلێمانی ئیجاد بوو، هەروەها کوڕە بچووکەکەی فرنسیسی نـارد بـۆ شـاری (بانـە) بـۆ کڕینـی کەتیرەو مازوو(٩) لـە سـلێمانییەوە ئـەموالی دەنـارد بـۆ سـنەو بانـە. لـە پاشـان کـە تجارەتی سلێمانی ڕەبت بوو بـە بەغـداوە، عەبدولکـەریم دەسـتیکرد بـە تجـارەت لـە سلێمانییەوە کەتیرەو خوری و مازوو و پێستەی دەنارد بۆ بەغدا، لە بەغداوە ئەموالی قاتور(١٠)و شخاطة ئەنواعی عتاری و ئاسنی دەهێنا بۆ سلێمانی.

مەشهورە ئەوەڵ شەکری کەللە هات بۆ سلێمانی، عەبدولکەریم عەلەکە ناردی لـە بەغداوە هێنای بۆ سلێمانی، ئەو وەختە شەکری کەللە بەسندوقی تەختە دەهـات بـۆ سلێمانی، لە پاشا عەبدولکەرم هاتەوە بـۆ سـلێمانی و رزق ئـەڵلا عەلەکـەی نـارد بـۆ بەغداد. عەلەکە ئەو خانووە گەورەیەی کرد کە لەوەختی خۆیدا قەسرێکی عەزیم بوو کە ئێستا ماوە(١١).

لەسـاڵی (١٨٩١) رزق ئـەڵلا گەڕایـەوە بـۆ سـلێمانی، عەبدولکـەریم و فەرنسیـسی برای چوونە بەغداد. هەروەها عەلەکە لەگەڵ کوڕەکانی رزق ئـەڵلاو عەبـدولڕەحیم لـە سلێمانی و عەبدولکەریم و فرنسیس لە بەغداد خەریکی تجارەت بوون. سـاڵی (١٩٠٠) رزق ئەڵلا چوو بۆ (ئاڵتون کۆپری) بۆ شتنی خـوری و نـاردنی خـوری بـۆ بەغـداد بـە واستەی(١٢) کەڵەکەوە، لەوێ لە ئاڵتون کۆپری وەفاتیکردو لە کلێسای کەرکوك دفن کـرا. رزق ئــەڵلا عەلەکــە لــەپاش وەفــاتی دوو کــوڕی بــوو، کــە یــەکێکیان نــاوی مەجیدە(١٣) ئێستا لە بەغدا خەریکی تجارەتە، کوڕەکەی تری ناوی (نعومی) بوو لە ئینگلتەرا وەفاتی کرد. چـوو بـۆ مکتبـی (طـب) لـە (اونبـورغ) وەفـاتی کـرد لەسـاڵی (١٩٠١)عەبدولکەریم گەڕایەوە بۆ سلێمانی و فرنسیس لە بەغداد مایەوە.

عەلەکە لەسـاڵی (١٩٠٥)وەفـاتی کـردو لەکلێـسای سـلێمانی دفـن کـرا، هـەروەها فرنسیس ساڵی (١٩١٧) لە سلێمانی وەفاتی کردو لە کلێسای سلێمانی دفن کـرا. دوو

كوڕی هەبوو یەكێكیان ناوی (بەشیر فرنسیس) لە زانكۆی (ئـەمریكا)یـە لـە بـەیروت تەحسیلی تـەواوكردو ئـەلئان ئوسـتازە لـە كولیـەی تجـارە. ئـەوی تریـان كـە نـاوی (شەوكەت)ە لە كۆلێژی یاسا لە عێراق دەرچوو. ئەلئان ڕەئیس ملاحزینە لە دائـرەی (ئینحسار ئەلتبغ عام).

عەبدولڕەحیم عەلەكە ساڵی (١٩٣٦)لە بەغـداد وەفـاتی كـرد، سـێ كـوڕی هەیـە: دكتۆر (لەتیف عەلەكـە)، ئـەوی تریـان (فكتـۆر) كـە تـەیاربوو لـە وەختـی تـەدریبی عەسكەری لـە ئاسمـان قـەزاو قـەدەر وەفـاتی كـرد. كوڕەكـەی تـری نـاوی میخائیـل عەلەكەیـە، عەبدولكـەریم عەلەكـە عەمیـدی عائلـەی عەلەكەیـە خزمـەتێكی(١٤) زۆر گەورەی هەیە بۆ سلێمانی لە زەمـانی عوسمانیـەكانا ئـەعزای مەحكەمـەی جزابـوو و لەتەرەف مەحكەمەوە تەعین كرابوو دووبارە كرابـوو بـە عـضو، ئەگـەر لەبـەینی دوو تـاجرا منازەعەیـەك بـوویێ مەحكەمـە بـە سـورەتی ڕەسمـی دەینـاردن بـۆ لای عەبدولكەریم بۆ (حەل و فەسل) لە بەینی ئەو دوو تاجرە، ئـەویش هـەر دوو تـەرەفی ڕازی دەكردو قەزیەكەی دەناردەوە بۆ مەحكەمە، مەحكەمـەش تەسـدیقی دەكـردن. ئەم خدەماتەی كە دەیكرد هەموو مەجان بوو.

لەساڵی (١٩١٣) قونسولێكی ڕووس هاتە سلێمانی، هاتە كلێساو تەڵەبی لە قەشە كرد كە ڕەئیس و پیاوێكی گەورەو تێگەیـشتووە، دەمـەوێ چـاوم پێبكـەوێ، قەشـە گوتی ئەو پیاوە عەبدولكەریم عەلەكەیە. بلفعل نـاردی بەشـوێن عەبدولكـەریم بـێ بـۆ كلێسە چاوی بە قونسولێ بكەوێ، عەبدالكریم ڕازی نەبوو. قونـسولێ تەڵـەبی كـرد كـە خـۆی بـچێتە لای عەبدولكـەریم بـۆ ماڵـەوە، عەبدولكـەریم ئەوەشـی قبـوولێ نـەكردو خەبەری بۆ نارد كە من بە سورەتی قەتعی ئیشم بـە قونـسوڵی ڕووس نیـە، ڕەئیـسی من متسرف و حكومەتی عوسمانیـەو نامـەوێ چـاوم بـە قونـسولێ بكـەوێ، هەرچـەند محاوەلـەی كـرد فائـدەی نـەبوو، قونـسولێ مـەئیوس بـوو، ئـەو وەختـە متەسـەڕیفی سلێمانی (بیرام فەهمی) بوو، كـە زانـی عەبدولكـەریم قبـوڵی نـەكردووە كـە قونـسولێ

بچێتە ماڵەکەی و خۆیشی نەچووە بەلایا، زۆر مەمنون بوو و فـوق ئـەلعادە تەقـدیری وەتەنیەتی کردە عەبدولکەریم مقدارێکی گەورە خورمای کڕی ناردی بۆ پێنجـوین بـۆ عەسـکەر کـە ئەمـە خـارجی ئیعانەکـە بـوو. لـە پاشـا لـە ئـەواخری سـاڵی (١٩١٦)و ئەوائیلی ساڵی (١٩١٧) قحتی فەوق ئەلعادە ڕوویدا لە شاری سلێمانی.

سـاڵی (١٩١٤) کـە حـەربی عالـەمی ئـەوەڵ دەسـتی پێکـردو لەبـەر داخڵبـوونی حکومەتی عوسمانلی بـە حەربەکـە، عەبدولکـەریم عەلەکـە لـە تـەرەف حکومەتـەوە تەعین بوو ، بووبە عزوو بۆ جمعی ئیعانەو لزومیەتی عەسکەری. بلتەبع هیچ قـسوری نەکرد بە ئیعانـەدان بـۆ حکومـەت لـەپێش هـەموو کـەس ئامـادەبوو بـۆ ئیعانـەدان و هەتاوەکو وەختێك کە عەسکەری ڕووس گەیشتنە (سەقزو بانە) خـارجی عقلـە حـەتا بە سورەتێك لەسەر (گۆشتی کەر) شەڕ دەکرا، هـەر کەسـێك خـەریکی ئـەوەبوو کـە سـکی خـۆی بەهـەر نـەوعێك بـێ تێـر بکـات، چـونکە حکومـەتی عوسمـانی هەرچـی زەخیرە هەبوو هەمووی لە شاری سلێمانی دەرکرد، خەڵك بێ نان و خواردن مانەوە.

ئەمجا عەبدولکەریم دەرگای خێری کردەوە خـوا بـەوە ڕەحمـی کـرد کـە (ئاشـی گاوران) لە تەنیشت ماڵی خۆیان بوو و ئاشەکەش هی خۆی بوو، ئـەو لەگـەڵ پیـاوی مسەلەح گـەنمی دەنـارد بـۆ هـاڕین، دەکـرا بـەنان. یومیـاً بـە ئاشـکراو بـە سـورەتی خەفی، پارەی دەنارد بۆ ئەو پیاوانەی کە ڕوویان نەدەهات بێن بۆ نان یان پارە، بـە سورەتی خەفی بۆ ئەو کەسانەی دەنارد، یومیاً دوو سـێ مەنجـەڵی گـەورە لێ دەنـرا بەشۆربای برنج لەگەڵ گۆشت، ئەوە تەقسیم دەکرا بەسەر ئەو فەقیرانە کـە دەهـاتن و دەیان بردو قسمێکیان لەوێ نانیان دەخوارد، ماعدا پـارەی کفـن و قـەبر هەڵکـەن، هەموو وەختێك حازربوو بۆ هەموو مساعەدەیەك. ئەم حاڵە دەوامی کرد تا ئـەواخری ساڵی (١٩١٧) ئەوسا ڕەفاهیەت کەوتە شاری سلێمانی.

حەقیقەتەن ئینكار ناكرێ عەبدولكەریم عەلەكە زۆر زۆر هیمەتی كرد بە صەدان كەسی لە مردن و فەلاكەت ڕزگاركرد بەواستەی ئەو دەرگای خێرە كە كردبوویەوەو بەواستەی ئەو چێشتخانەیەی كە دانابوو بۆ فەقیر(١٥).

لە حكومەتی شێخ مەحمود عەبدلكەریم عەلەكە بووبە وەزیری مالیە، كە ئینگلیز شێخ مەحمودیان ئەسیر كردو بردیان بۆ هندستان، حالەن ماڵەكەی عەبدولكەریم و (خان)ەكەی و دەفاتری لەلایەن حكومەتی عەسكەرییەی ئینگلیزەوە تحری و حجزكراوەو دوای تەتقیق نجاتی بوو، گوایە خەبەریان دابوو كە شێخ مەحمود هەرچی پارەی هەیە لای عەبدولكەریم داناوە لەدوای تەحقیق و تەدقیق دەفاترو تحری معلوم بوو كە درۆ بوو ئەسڵ و ئەساسی نەبوو.

لەپاش گەڕانەوەی شێخ مەحمود بۆ سلێمانی (وا بزانم لەساڵی (١٩٢٢) (١٦)بوو)، حكومەتی ئینگلیز ئەمریدا كە شێخ مەحمود حالەن دەبێ لە سلێمانی نەمێنێ(١٧) سلێمانی تەرك بكات و ئەگەر بمێنێتەوە لە شارەكەدا سلێمانی بۆردومان دەكرێ. لەسەر ئەمە لەسلێمانی ئەهالی تەجمعی كرد كە هەیئەتێك بنێرن بۆ كەركوك لەوێ لەگەڵ معاون قسە بكەن و لەوێشەوە بچن بۆ بەغداد بۆ مواجەهەی مەندوبی سامی. قرار درا ئەو هەیئەتە عبارەت بێ لەمانە:

١ـ عبدولكەریم عەلەكە. ٢ـ ئەحمەد بەگ فەتاح بەگ(١٨).٣ـ حاجی مستەفا پاشا. ٤ـ شێخ قادری حەفید. ٥ـ شێخ عەبدولكەریم قادر كەرەم(١٩). ئەم هەیئەتە لە سلێمانییەوە حەرەكەتیان كرد بۆ كەركوك و مراجعەتیان كرد، وەلاكن مستەفا پاشا خۆی بلزات چوو بۆ تەلگرافخانە، دانیشت لەسەر تەلگراف لەگەڵ مەندوبی ئەلسامی بە بەرقیە وازی نەهێنا نیوەشەو خەبەری لێ وەرگرت كە سلێمانی بۆردومان ناكرێ(٢٠) لەپاشان ئەو هەیئەتە چوون بۆ بەغداد، چاویان بە مەندوبی ئەلسامی كەوت، هەتاوەكو عەبدولكەریم عەلەكە چاوی بە فەیسەڵ ئەول كەوت و پێی وت:" بۆچی قەزای چەمچەماڵ لە سلێمانی وەرئەگرن و ئەیدەن بە كەركوك؟ (٢١)"

فەیسەڵ جوابی دایەوە وتی:" مەسڵەحەت وەها ئیجاب دەکا." عەبدولکەریم عەلەکە لە بەغدا مایەوەو ساڵی (١٩٢٣)(٢٢) کە سلێمانی تخلیە کرا عائلەی عەلەکە هاتنە کەرکوك و عەبدولکەریمیش هاتەوە کەرکوك لەوێ خزمەتێکی زۆری کوردەکانی کرد. بۆ نموونە (سەید نوری نەقیب)یان هێنا بۆ کەرکوك(٢٣) ئەو بووبە کەفیلی... لە پاشان عائلەی عەلەکە چوون بۆ بەغدا.

عەبدولکەریم ساڵی (١٩٤٨) لە بەغداد وەفاتی کرد، دوو کوڕی لەپاش خۆی مانەوە، یەکێکیان (شکوری عەبدولکەریم عەلەکە)یە کە لەدائیرەی مدیریێتی ئەلڕەی ئەلعامە ملاحزە(٢٤) ئەوی تریان دکتۆر (نصوری عەلەکە)یە کە دکتۆرەو لە فەڕەنسا دەرچووەو ئێستا لە بەغدایە.

تێبینی: هەموو (دیان)ەکانی سلێمانی (کلدانی)و (کاسۆلیکی)ن و سەربە پاپان لە ڤاتیکان. بەزمانی کلدانی قسە دەکەن، نووسینیان بەپیتی تایبەتی کلدانییە، بەڵام خوێندیان لە قوتابخانەکانی سلێمانییە وەك خوێندن و نووسینی دانیشتوانی شارەکە بەکوردی و عەربی. ئەم برایانەمان هەندێکیان لە(ئەرموتە)ی لای کۆیەو هەندێکیان لە عەینکاوەی لای هەولێرو باقیە لە کەرکوکەوە هاتوونەتە سلێمانی.

ئێستا ماشائەڵڵا زۆرن و خوا زیاتریان کات و لەگەڵ خەڵکی سلێمانی وەك برا دەژین و لەهەموو هات و نەهات و ساردی و گەرمی و خۆشی و ناخۆشی دانیشتوانی سلێمانیدا. هاوبەشن هەندێکیان مووچەخۆری میرین و هەندێکیان کاسبی و بازرگانی دەکەن. (مەتران)ی کلدان لە کەرکوك دادەنیشێت کە دەبێ بە سەرۆکی ئەساقفە بۆ سەر کەرکوك و سلێمانی و هەولێر. مەتران قەشەی سلێمانی دادەنێت. کە مەترانیش سەر بە(بتریرك)ە کە لە بەغدا دادەنیشێت. بتریرکیش سەربە پاپای ڤاتیکانە لەمەوپێش واتا کاتێك من ئەم زانیاریانەم لە خوالێخۆشبوو ئیسحاق عەلەکە وەرگرت. بەمجۆرە بوو، جا نازانم ئاخۆ ئێستا گۆڕینی تیا بووبێت یان نا؟

ئـەم برایانـەمان لـە گـەڕەکێکی تایبـەتی دادەنیـشن لـە سـلێمانی کـە (گـەرەکی گاوران)ی پیێ دەڵێن کە تا ساڵەکانی پەنجاو شەستەکانی سەدەی ڕابردوو، دەکەوتـە ڕۆژهەڵاتی سلێمانی و خانووی تر لەولاترەوە نەبوو، ئێستا دەتوانم بڵێم ئەم گەڕەکـە کەوتۆتە ناوەڕاستی شارەوە.

ئەوی دەیەوێ زیاتر لە بنەماڵەی عەلەکەو لە برادیانەکانی سلێمانی بزانێ سـەیری لاپـەڕە(٧٦–٧٧)و (١٠٥–١٠٧) لـە کتێبـی (سـلێمانی: شـارە گەشـاوەکەم) بـەرگی سێیەم نووسینی جەمال بابان بکات.

پەراوێز:

١- ئیسحاق عەلەکە پیاوێکی هەڵکەوتووی دیانەکانی سلێمانی بوو، پیاوێکی وریاو قسەزان و تێکەڵی لەگەڵ هەموو دانیشتووانی ئەو دەمەی شارا هەبوو. ئـەویش زیـاتر لە نزیکـەوە پـەیوەنـدی بەبنەماڵـەی عەلەکـەوە هـەبوو. (نـوال ئـسحاق عەلەکـە) کـە (سەیدەلانیە) کچی ئەم زاتەیە.

٢- واتا لەسەر داوای خۆم بوو، کە لەپاشا خستمە کتێبەوە.

٣- سەیری شەجەرە (درەختە)کەیان لە کتێبی (سلێمانی شارە گەشاوەکەم) بکە کە لەسەرەوە ئاماژەی بۆکراوە.

٤- (ئەرموتە) (دیان نشین) بووە لە زەووەوە، ئەم دێیە نزیك کۆیەیە.

٥- جاو: جۆرە قوماشێکی دەسـتکردی خـۆیی بـوو، لەلۆکـە دروسـت دەکـراو لـە کۆندا بەزۆری ئەم جاوە بۆ پۆشین و لەبەرکردنی ژن و پیاو بەکاردەهات.

٦- پێچاڵ: چاڵێکی نزیکەی مەترێك قووڵ و لەشێوەی (موسـتـەتیل)دا کـە ئـامێرو باقی هەیتوهووتی جاوچنینی لەسەر دادەمەزرا.

٧ـ ئەوسـاکە واتـا لـە سـەردەمی عوسمانیـەکانا بازرەگانـەکانی سـلێمانی زیـاتر هاتوچۆی ئێـران و لـەوێوە دەگەیـشتنە هەشـتـەرخان و وارشـۆ لـەم لاشـەوە لەگـەڵ موسڵ و تورکیا لەگەڵ بەغداد دەستی پێکرد.

٨ـ كەتیرە: صمغ. جگە لە كەتیرە جۆرێكیش هەیە (جەوی) پێ دەڵێن.

٩ـ مازوو: بۆ ڕەنگ و بۆ خۆشكردن بەكار دەهێنرێت.

١٠ـ لەمە نەگەیەشتم، ئیسحاقە فەنی مەبەستی چییە، ئایا مەبەستی گواستنەوەی شتومەكە بە(قیتار) كە ئەو وەختە تا كەركوك بوو؟

١١ـ مەبەسی لەو خانووەی ماڵی عەلەكەیە لە گەڕەكی دیانەكان.

١٢ـ ئاڵتون كۆپری لەسەر زێی بچووكە (زێی كۆیە، زابی خواروو، ئەلزاب ئەلصەغیر) لەوێوە وەختی خۆی شتومەكی زۆر لەجیاتی كاروانی وڵاخ، بە كەڵەك دەگوێزرایەوە بۆ بەغداد، هەرچەندە ئەم ڕێگایەش مەترسی نقوومبوون و ڕێگری ناو ئاوی هەبوو، بەڵام هێشتا لە كاروانی وڵاخ ئاسان تر دەگەیشت(١٣) واتا لەم كاتەدا ئاڵوگۆڕی شتومەكی بازرگانی لەگەڵ بەغدا دەستی پێكرد.

١٤ـ خزمەتی ئەم پیاوە زۆری لەسەر نووسراوەو زۆر وتراوەو دووپات بۆتەوە. كە ئەمە بریتییە لە پێزانین و بەرزپیاڕوانینی خەڵكی سلێمانی بەرامبەر بەم پیاوچاكە هەر لەسەر ئەو بیروبڕوایەش كاتێك كە (جەمال بابان) لە سلێمانی سەرۆكی شارەوانی بوو شەقامەكەی لای گەڕەكی دیانەكانی ناونا شەقامی كەریمی عەلەكەو (قەشە یوسف پەری) كرد بە ئەندامی ئەنجومەنی شارەوانی.

١٥ـ ئەمەیە خزمەتی مرۆڤایەتی، لەكاتێكی واقات وقڕیدا بەبێ چاوەڕێی هیچ سوودو پاداشتێك ئەم خزمەتە كەم كەس كردوویەتی، بۆیە پێویستە هەیكەلێك بۆ خواجە كەریمی عەلەكە لەلایەن دانیشتووانی شاری سلێمانی و لەلایەن شارەوانییەوە پێكەوە دروست بكەن.

١٦ـ كە شێخ مەحمود لە هندستانەوە هێنرایەوە بۆ سلێمانی بۆ جاری دووەم، لە (١٩٢٢/٩/٣٠)گەیشتە ناوشارو تۆپ ئاگردرا كە ئەوە بە دەستپێكردنی حوكمی دووەم جاری شێخ دادەنرێت.

١٧ـ ئەم هەڕەشـەیە بـە بەیاننامـە بـوو کـە بـە فرۆکـە بەسـەر شـارا فـڕێ درایـە خـوارەوە، لـە (٢٦ شـوباتی ١٩٢٣)دا داوایـان لـە شـێخ و دانیـشتوانی شـارکرد کـە سلێمانی چۆڵ کەن دەگینا بۆمباردومان دەکرێ، پێش ئەوەش سمایل خـانی سمکـۆ بە ئاگاداریی و ڕازیبوونی شێخ مەحمود بـەناوی زیـارەتی مەرقـەدی کـاك ئەحمـەدی شـێخەوە هـاتبووە سـلێمانی، کـە ئەمانـە هـەمووی ئـەنجامی تێکـچوونەوەی شـێخ مـەحمود بـوون لەگـەڵ ئنگلیـزا. سمایـل خـانی سمکـۆ سـلێمانی چـۆڵکردو شـێخ و دەستەودایەرەی خۆیان گەیاندە ئەشکەوتی جاسەنە.

لە ئەنجامداو لە ڕۆژی (٤ مانگی مارتی ١٩٢٣)دا دەستکرا بە بۆمبارانی سلێمانی. لەوەدابوو کە ماڵی (حـاجی عـارف بـەگی عـەلاف) بەرکـەوت و دوای ئـەوە لەشـکری ئینگلیز هاتنـەوە سـلێمانی و دەسـتیانکرد بـە تۆڵەسـەندنەوە. دوای ئـەوە لەشـکری شـێخ و عەشـایەر لـە ڕۆژی (یـانزەی تـەموزی ١٩٢٣)دا دایانـەوە بەسـەر سـلێمانیاو ئینگلیزەکانیـان دەرپەڕانـەوە، بـەمجۆرە حـوکمی شـێخ نزیکـەی سـاڵێك دەوامـی کردەوە.

١٨. مەبەسی لە ئەحمەد (حەمدی) ساحیبقرانی شاعیری بەناوبانگە.

١٩ـ مەبەسی لە شێخ عەبدولکەریم بەرزنجی باوکی خوالێخوشبوو مارف بەرزنجی پارێزەرە.

٢٠ـ بۆردومانەکە هەرکرا. سەیری پەروێزی(١٧) بکە.

٢١ــ چەمـچەماڵ لەپێـشدا (لەسـەردەمی عوسمانیـا) لەسـەر سـلێمانی بـوو لـە دامەزراندنی حوکمی نیشتمانی مەلیکی خرایە سەر کـەرکوك، لـەم دواییـەدا خرایـەوە سەر سلێمانی و تا ئێستاش هەروایە.

٢٢ـ سەیری پەراوێزی(١٧) بکە.

٢٣ـ دەبێ بە تۆمەتی سیاسی برابێ بۆ کەرکوك و لەدواییدا بە کەفالـەتی خواجـە کەریم بەربووبێت.

٢٤ـ سەيری (تێبينی) سەرەوە بكە.

٢٥ـ لەڕاستيدا ئەو برايانەمان وشەی (گـاور) يـاخود گـەڕەكی گاورانيـان لاخـۆش نييــەو بــەلای ئەوانــەوە ئــەو واتايــە نابەخــشێ كــە ئێمــە مەبەســتمانە، واتــا بــرا (مەسيحييەكان) هەرچەند ئەم شـتە بلاوبۆتـەوەو ڕۆيـشتووە، بـەلام پێويـستە ئێمـە ڕێـزی هەسـتی ئـەو برايانــەمان بگـرين، ئــەوەی ئــەوان پێيــان ناخۆشــە لێــی دوور كەوينەوەو بەكاری نەهێنين و لە هەمووی گونجاوتر (ديان)ە كـە لـە هـەولێرو كۆيـەو بەرەوژوورتر هەموو ئەم وشەيە بەكاردەهێنن. ئەی ئێمە بۆچی وەك ئەوان نەكەين؟

نموونەی ئافرەتی ڕەنجکێشی کورد

ئامەی چەقالە

قەزوانی سوێر، چەقالەی سوێر، گوێزی سوێر. بە کۆڵانەکانی سلێمانیدا دەگەڕا، گۆچانەکەی بەدەستەوە، لەدارو دیواری دەپاراست. شتە سوێرەکانیشی یەکە یەکە دەکردە تورەکەی جیاجیاوەو هەمووی دەکردنە چارۆکەیەکەوەو ڕاست و چەپ لەشانی قایم دەکرد، ئەگەر منداڵێك دوای بکەوتایە بۆ بایی پولێك قەزوان بەزەبری گۆچانەکەی دەستی خۆی دەدایە بەر بەرۆچکەیەك یا ناو دەرگای ماڵێك کوڵەکەی دادەگرت پیاڵەیەکی لە تورەکە قەزوانەکەی ناو شاڵینەکە وەردەداو پەلی دەکوتا بۆ گیرفان یان کۆشی منداڵەکەو تێی دەکرد. ئنجا بەدەستیشی چەند دەنکێکی تری دەکردە سەری و دەیوت: ئەمەش خاترانەکەی.

جارجار کە هەندێك منداڵی چوختی دەیانویست دزی لە تورەکەکانی بکەن، گورج هەستی پێدەکرد، ئیتر ئەو منداڵەی لەبەرچاو ڕەش دەبوو، لە دوای ساڵێك تووشی بووایەوە بە دەنگیدا دەیناسییەوە پیاڵەیەك قەزوانی بە ڕوپێیەکیش پێ نەدەفرۆشت.

باجی ئامینە پێش شەڕی گەورەی دووهەم، کە منیش یەکێکبووم لەوانەی شتمان لێدەکڕی، تەمەنی شەست ساڵ دەبوو، سەری سپی بووبوو، هەرچەندە جارجار خەنەشی تێدەگرت، دەیوت: "بۆ چاوم باشە." چاویشی کوێربوو، بەڵام پووچ نەبوو دەیوت: جارجار گڵ دەکات بە گڵەسەر لە حەمام و بەخەنە ژانەکەی دەشکێ.

لەساڵێکدا شەش مانگی زیاتر بەڕۆژو دەبوو، سەریشی بچووایە نوێژی نەدەچوو، خەڵك لەویان دەپرسی.. "ئەرێ باجی ئامینە نوێژی نیوەڕۆ بەسەرچووەو نوێژی عەسر بووە؟"

ئەویش لە وەڵامدا دەیوت:" ئەوەندەی نەماوە، ئەگەر دەستنوێژت نییە بیشۆ تا ئەوسا کاتی نوێژ دێت." ڕاستیشی دەکرد ئەوەندەی نەدەبرد لە مزگەوتەکەی نزیکمانەوە مەلا دەنگی لێ بەرز دەکردەوەو بانگی عەسری دەفەرموو. باجی ئامینە وەك کوێر بوو لوتیشی شکابوو، بۆیە لەقسەکردندا (گن) بوو واتا لووتی گیرابوو، خەڵك وایان دەزانی چڵمن و پیس و پۆخڵە، بەڵام لەڕاستیدا وانەبوو، بەڵکو ژنێکی پاکوتەمیزو ڕێکوپێك و نورانی بوو. جگەلەوەی ئافرەتێکی بێ تەماح و چاوی لەماڵی کەسەوە نەبوو. ئەوەی بە ڕەنجی شانی خۆی بەو کوتەکوت و سوڕانەوەیە بە کۆڵانەکاندا پەیدای نەکردایە دەستی بۆ کەس درێژ نەدەکردو داوای یارمەتی لە کەس نەدەکرد. هەر شتەی لەوەرزی خۆیدا دەفرۆشت، جاری واهەبوو گوێزی دەفرۆشت:

های گوێز.. گوێزی دارەقیتەڵەیە ئەمڕۆ.. تامی شەکرە سێوئەدا... جاروبار مزرە سێوی خۆمانی دەفرۆشت، هەروەها تروزی دێم کە لە عەربەت و دەشتی شارەزوورەوە دەیانهێناو فەریکە نۆك، ئەم شتانەی هەر بەپارە نەدەفرۆشت، بەڵکو بەنان و ساوەرو برنج و نیسك و نۆکیشی... دەدان.

لەکاتی زستاندا ئامەی چەقالە سەغڵەت دەبوو، نەیدەتوانی بەو سەرمایە کە کۆڵانەکانیش هەموویان قوڕو چڵپاو بوون بسوڕێتەوە، هەرگیز بەبیریشیدا نەدەهات سواڵ بکات، یاخود دەست بۆ ئەم و ئەو پان بکاتەوە، لەبەرئەوە دەچوو لەبەر دەرگای حەمامێکدا، یاخود ماڵێکی باشدا کە قسەنەکەن دادەنیشت و شتی دەفرۆشت ئەوەی باش بوو تەنها باڵبوو کەسی بەملەوە نەبوو، واتا هەر خۆی بوو،

خێرەومەندێك لەژێر خانێكی ماڵەكەیاندا داڵدەی دابوو، بەو ڕۆژگارە دوعای خێری بۆ دەكردو ناوی بەباشی دەبرد، لە خوا دەپاڕایەوە كە وێنەی زیادكات.

لەبیرمە هەرچەند لێیان دەپرسی.." باجی ئامینە تۆ خەڵكی كوێیت و كەسوكارت كێن؟ یاخود لە چیەوە وات لێهاتووە؟ دەیوت:" سەجەرە خوێندنەوە پولێك ناهێنێ، نان ئەو نانەیە ئەمڕۆ لەخوانە." ئنجا دەیوت:"هەر خوا لە دەست و قاچدا زەلیل و كەفتەكارم نەكات تاكو هەناسە لە قەفەسی سنگمدا بێت سەر بۆ كەس شۆڕناكەم." هەر بەم جۆرە لەكاتی ژیانی خۆیدا مشوری گۆڕو كفن و سابون و كلاَفە دەزووشی خواردبوو، هەموویانی ئامادەكردبوو، بۆئەوەی كە مرد ئەوساش نەبێت بە ئەرك بەسەر خەڵكەكەوەو منەتی كەس هەڵنەگرێت. دەك هەزار ڕەحمەت لە گۆڕت باجی ئامینە بۆ خۆت و غیرەتت.

ئاڵوگۆڕی نامە لەگەڵ (شێخی خاڵ)دا

بنەماڵـەی خـاڵ، ڕەوت و ژیـانی شـێخ محەمـەد خـاڵ و نووسـین و کتێبـەکانی. کتێبخانەکانی سلێمانی و کتێبخانەی بابانەکان.. (وقد اصبحت الان كباز تسقط ريشه له حسرات كلما طار طائر).

شێخی خاڵ لە دوورەوە:

ساڵەکانی (١٩٤٧–١٩٥٠) قوتابی کۆلێجی ماف بووم لە بەغدا. ئەوسا ئێستگەی ڕادیۆی کوردی گەنجی وەك ئێمەومانانیان ڕادەکێشا بۆ هاتوچۆی ئێستگە تا شـتیان بۆ بخوێنینەوە. منیش کـە لـە ئێستگە دەسـتم پێکرد کـە ئەوسـا (دار الاذاعـة)یـان پێدەوت. وتارێکی خوالێخۆشبوو شێخ محەمەدی خاڵم خوێندەوە کە لـە (گەلاوێـژ)دا نووسـیبووی بـەناوی (کۆشـی دایـك)ەوە کـە زۆرم لا جـوان بـوو، دوای هەنـدێك دەستکاری لەلایەن خۆمەوە، هـەروەها کاربەدەسـتانی ئەوسـای ئێستگەش زۆریـان پەسەند کرد. ئیتر بەوە زیاتر شوێنم خۆشکردو پێم لێنەبڕین تا (حقوق)م تـەواوکرد. لە بریتی هەر وتارێك سێ دیناریان دەدا، کە بۆ ئەو ڕۆژە کەلێنێکی باشی دەگرت لـە کەموکوڕی ژیانی قوتابییەکی دەرەوە کە لەسەر حسابی خۆی بخوێنێ و لـە (بەشـی داخلی)دا نەبێت وەك قوتابی دانشگاکانی تر.

هەر لەو ڕۆژەوە ڕێزو خۆشەویستی شـێخی خـاڵ لـە دوورەوە لـە دڵ و مێـشکما چەکەرەی کرد... تا وردە وردە دوای دەرچوونم لە دانشگاو دامـەزرانم بـە فەرمانبـەر لە ناحیەکانی سلێمانیاو لە ڕێگای نووسینەکانمەوە لـە ڕۆژنامـەی (ژیـن)ی ئەوسـادا، لەگەڵ شێخی خاڵدا لەیەك نزیك کەوتینەوە.

شێخی خاڵ لە نزیکەوە:

کە هاتمە بەغداو هێجگار لە حەفتاکاندا کە ئەمینداری کۆڕی زانیاری کوردبووم و شێخی خاڵ هاتوچۆی دەکردین بەبۆنەی ئەندامیەتییەوە لە کۆڕداو بەبۆنەی نووسینەکانی و چاپکردنی بەرهەمەکانی، ئیتر کەوتینە ئەوەی دەستی یارمەتی ئەدەبی و زانستی بۆ یەك درێژکەین، بەلأم ماوەی دەستی ئەوی بەرێزو ماوەی دەستی کورتی بەندە وەك ئاسمان وڕێسمان بوو.

کە من بکەوتمایە سەر فاکوفیکی کتێب نووسین و باس و وتارئامادەکردن، شتێکم نەزانیایە هانام بۆ دەبرد، ئەگەر لە بەغدا بووایە زۆر بە دەنگمەوە دەهات و لە سلێمانی بووایە نامەم بۆ دەنارد، ئەویش هەربەو تێکۆشان و سوربوونەی خۆی بەبێ دواکەوتن یارمەتی دەدام وچیم داوا لێبکردایە بۆی دەنووسیم و بۆی ڕوون دەکردمەوە.

ئەو نامەیەی لێرەدا بلأوم کردۆتەوە ئەوەیە کە هەڵمگرتووەو بەداخەوە چەند نامەیەکیشی فەوتان ئەگینا هەشت نۆ نامەی بۆ ناردم، هەتا دوا نامەی کە چاوی کزبوو، دەستی بە قەڵەمەکەوە دەلەرزی هەر زۆری لە خۆی دەکردو ئەگەر نەیتوانیبێ ئەو باسانەی داوام لێکردبوو بۆم بنێری بەدەستی لەرزۆك و چاوی کزەوە وەلأمی دوانامەی داومەتەوە دەفەرموێ: "وقد اصبحت الان كباز تساقط ريشه له حسرات كلما طار طائر." هەزار فاتیحاو ڕەحمەت و هەزار ئەوەندەش چەپکە گوڵی جوان و ڕازاوە بۆ گیانی خوالێخۆشبوو شێخ محەمەدی خاڵ و بۆسەر گۆڕی پیرۆزی.

کورتەی ژیانی شێخی خاڵ و نووسینەکانی:

لە هاوینی (١٣٣٢ ك) بەرامبەر(١٩١٤ ز) باوکی بەگەنجی کۆچی دوایی کردووە، بۆیە لای باپیری دەستی کردووە بە خوێندنی کتێبە سەرەتاییەکان لە عەرەبیدا وەك (عواملی جورجانی لە نحوا، تصریفی زەنجانی و سعدینی لە صرفا). لە پاشا لای (شێخ جەلالی قەرەداخی) ئەم کتێبانەی خوێندووە:

(اظهار له نحو)دا، وضوح و استعارەی ملا ابو بەکری میر ڕۆستەمی، ئنجا دەست دەکات بە خوێندنی (جامی) دوای ئـەو بـە (سـیوطی) لـە نحـوا، ئنجـا ئیـساغۆجی و فناری لە منطقدا، کفایەی مەلا عبداللەی بێتوشی لە شرحی منهج لە فقەدا.

لەم ماوەیەدا لەگەڵ خوێندنی ئـەم کتێبانـەدا زۆریـشی لـە گوڵـستان و بوسـتانی شـێخی سـەعدی و مەسـنەوی جـەلال ئەلـدینی ڕۆمـی و دیـوانی کلیمـی هەمـەدانی خوێنـدووە، هـەروەك لـە شـەرعدا مەنهـەجی نـەوەوی لای بـاپیری خوێنـدووە. دوای ئەمانە هەموو ڕۆژێك چـووە بـۆ خانـەقای حـەزرەتی مـەولانا خالیـدی نەقـشبەندی و لـەکۆڕی زانـین و زانیـاری شـێخ عومـەری قەرەداخیـدا دادەنیـشێت، یـا دەرسـی دەخوێند، یا گوێی لە دەرسی فەقێکانی تـر دەگـرت تـا نیـوەڕۆ ئنجـا دەهاتـەوە بـۆ مزگەوتی خۆیان، دەرسی دەوتەوە بە فەقێکانی خۆی تا ئێوارە.

حەوت ساڵ لە خزمەت شێخ عومەری قەرەداخیدا خوێندوویەتی و لـەم ماوەیـەدا ئەم کتێبانەی خوارەوەی خوێندووە: (گلنبوی ئاداب) بە حاشیەی پێنجـوینی و وابـن ئەلقەرەداخییەوە. لە (علمی ئـاداب و اصـول الفقـە)دا. عەبـدوڵلاّ یـزدی بـە حاشـیەی پێنجوینی و گلنبوی برهان بە حاشیەی پێنجوینی و ئبن ئەلقەرداخییـەوە لـە عیلمـی مەنتیقدا. (رسالەی لزومیە) بە حاشیەی پێنجوینی و ئبن ئەلقەرداخییەوە. (شـەرحی عەقائد) بە حاشیەی خیالی شەرحی مەولانا خالدی نەقشبەندییەوە لەسـەر خیـالی لـە عەقائدا. (جمع ئـەلجوامع) بـە حاشـیەی پێنجـوینی و ئـبن القرەداخیـەوە لـە اصـول الفقەدا. (شرح تەهذیب ئەلکەلام) بە حاشیەی پێنجـوینی و ئـبن ئەلقەرەداخیـەوە لـە عیلمی کەلامدا. (فرائض شەرح مەنهج) لە تەقسیمی میراتدا.

لەدوای خوێندنی ئەم عیلمانە ئنجا چۆتە خزمەت (مەلا حسێنی پیـسکەندی) دوو ساڵ لە خزمەتیا ئەم کتێبانەی خوێندووە: (تحفە)ی (ئـبن حجـر) لـە فقهـی شـافعیدا زۆر بـەوردی ئنجـا (تەشـریح)ی بەهائـەدین عـاملی خوێنـدووە. لەسـاڵی (١٩٢٨)دا ئیمتیحانی تەدریسی داوە لە مەجلسی عیلمی ئەوقافداو بووە بە مودەریسی ڕەسمـی

مزگەوتی خۆیان (کە مەشهورە بە مزگەوتی حاجی شێخ ئەمینی خاڵ). لەو ساڵەوە ئەم زانایە هەر خەریکی دەرسوتنەوەو نووسین و تەئلیفە تا ئەمڕۆ.

لە ڕۆژی (١٩٣٩/١٢/٢٩)و بووە بە قازی لە دادگاکانی عێراقاو قازێتی لە چەمچەماڵ و هەڵەبجەو سلێمانی و کەرکوك و موسڵدا تا ئەیلولی (١٩٦٢) ئنجا بووەبە ئەندامی تەمیزی شەرعی سنی لە بەغدا.

دوای هەلگرتنی تەمیزی شەرعی بۆتەوە بە قازی سلێمانی تا لە (تەمووزی ١٩٦٧)دا نیشتەجێ کراوە.

ئەم زانایە هەر لەگەنجییەوە گیانێکی کوردایەتی بووەو لەگەڵ کوردی نووسینا خەریکبووەو کەس نەبووە بچێتە لای و بانگێکی کوردایەتی بە گوێچکەیا نەدابێ.

لەم ماوەیەدا ئەم تەئلیفانەی کردووە ئەم کتێبانەی نووسیوە وا یەك بەیەك ناویان دەبەین بەپێی مێژووی نووسینیان.

١ـ تەفسیرێکی کورت، بەکوردی لە جزمی(عم)و لەساڵی (١٩٥٣)دا لە چاپخانەی ژیان لە سلێمانی بەسەد لاپەڕەی گەورە لەچاپ دراوە.

٢ـ مەولوودنامەی نەوئەسەر یا تأریخی پێغەمبەر بەکوردی لەساڵی (١٩٣٧) بە (٤٢)لاپەڕە لە چاپخانەی ژیان لە سلێمانی لەچاپ دراوە.

٣ـ فەلسەفەی ئاینی ئیسلام بەکوردی لەساڵی (١٩٣٨) بە (٦١)لاپەڕە لە چاپخانەی ژیان لە سلێمانی لەچاپ دراوە.

٤ـ ژیانی موفتی زەهاوی بە کوردیی لەساڵی (١٩٥٣)بە (١٤٤) لاپەڕە لە چاپخانەی (معارف) لە بەغدا لەچاپ دراوە.

٥ـ تەفسیرێکی نەختێ دوورودرێژ لە سورەی(فاتحە) بە کوردی لەساڵی (١٩٥٥) بە(٣٤) لاپەڕە لە چاپخانەی معارف لە بەغدا لەچاپ دراوە.

٦ـ پەندی پێشینان. كۆكردنەوەو ڕاستكردنەوەو ڕیزكردن و مەبەستلێدانەوەو چیرۆك بۆ نووسین یان بەكوردی (١٣١١) پەند بە (١٨٨) لاپەڕە لەساڵی (١٩٥٧) لە چاپخانەی معارف لە بەغدا لەچاپ دراوە.

لەساڵی (١٩٧١)دا دووبارە پەندی پێشینان لەچاپ درایەوە، بەڵام ئەم جارە بوو بە (٣٨٩٣) پەندو بە (٥٠٦) لاپەڕە كە بەڕاستی ئەمجارە گەورەترین كەلەپوری وێژەیی كوردی دەرچوو.

٧ـ ژیانی شێخ عەبدوڵڵای بێتوشی بەعەرەبی بە (٣٠٤) لاپەڕە ساڵی (١٩٥٧) لە چاپخانەی معارف لە بەغدا لەچاپ دراوە.

٨ـ فەرهەنگی خاڵ كە چوار بەرگە.

أـ جزمی یەكەمی ساڵی (١٩٦٠) لە چاپخانەی كامەرانی لە سلێمانی لەچاپ دراوە.

بـ جزمی دووهەمی ساڵی (١٩٦٤) لە چاپخانەی كامەرانی لە سلێمانی لەچاپ دراوە.

جـ جزمی سێهەم.

دـ جزمی چوارەم.

ئەم دوو جزمە لەم دواییەدا لەچاپ دران.

٩ـ مێژووی ئەفراسیاب پاشای كوڕی عەلی پاشای والی بەسرە، كە بەعەرەبی نووسراوە ساڵی (١٩٦١) كۆڕی زانیاری عێراق لەچاپی داوە.

١٠ـ ژیانی (شێخ مەعروفی نۆدێ) كە بەعەرەبی نووسراوە بە (٢٠٠) لاپەڕە لەساڵی (١٩٦٣)دا لە چاپخانەی (تمدن) لە بەغدا لەچاپ دراوە لەژێر ناوی(الشیخ معروف النودهی البرزنجی).

١١ـ المؤنثات السماعیە، كە بەعەرەبی نووسراوە بە(٥٩) لاپەڕە كۆڕی زانیاری عێراق ساڵی (١٩٦٧) لەچاپی داوە.

١٢ـ جزمی یەکەم لە تەفسیری خالْ بەکوردی، سالّی (١٩٧٠) لە چاپخانەی (ئەسعەد) لە بەغدا لەچاپ دراوە.

١٣ـ جزمی دووهەم لە تەفسیری خالْ بەکوردی بە(٢٠٠) لاپەڕە سالّی (١٩٧٢) لە چاپخانەی کامەرانی لە سلێمانی لەچاپ دراوە.

١٤ـ جزمی (٢٨، ٣٠)لە تەفسیری خالْ، ئامادەی چاپن.

١٥ـ نالّەی دەروون کە چوار جەلدە سیانیان بەکوردی و چوارەمیان بەعەرەبی، هەموو وتاری وێژەیی و مێژوویی و کۆمەلاّیەتی و ئاینی کە زۆریان بلاّوکراونەتەوە، لە گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراقداو زۆریشیان هێشتا بلاّونەکراونەتەوە.

١٦ــ حاشیەو پەراوێزی بەعەرەبی بەسەر حاشیەی مەلا عەبدولڕەحمانی پێنجوینی لەسەر گلنبوی برهان لە مەنتیقدا کە چاپ نەکراوە.

١٧ـ حاشیەو پەراوێزی بەعەرەبی بەسەر پێنجوینی بەسەر گلنبوی ئادابەوە کە چاپ نەکراوە.

١٨ـ البیتوشی: باسی ژیان و خوێندن و نووسینەکان و شیعرەکانی (مەلا عەبدولّلاّی بێتوشی)یە بەعەرەبی. سالّی (١٩٥٨) لەچاپخانەی (المعارف) لە بەغدا لەچاپ دراوە.

١٩ــ موفتی زەهاوی. ژیانی (محەمەد فەیزی زەهاوی) (باوکی جەمیل صدقی زەهاوی) موفتی گەورەی عێراق. سالّی (١٩٥٣)لە چاپخانەی (المعارف) لە بەغدا لەچاپ دراوە.

٢٠ـ پێشکەشکردن و ڕێکخستن و لێکۆلّینەوەی کتێبی (کنز اللسن المکنوز فیە ستە السن) دانانی زانای بەناوبانگ (شێخ ئەحمەد فائزی بەرزنجی)، (ئەم کتێبە شتێکی گەلێك نایاب و وردو جوان و پڕ لە هونەری زمان و ئەدەب و زانستە). سالّی (١٩٨٠) لە چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد لەچاپ دراوە.

٢١ـ مقالات– واتا نووسینەکانی لە گۆڤارو ڕۆژنامەکانا بەکوردی و بەعەرەبی.

ئەوی دەیەوێ زیاتر لە بابەت ئەم پیاوە بەڕێزەوە بزانێ سەیری کتێبی (الشیخ محمد الخال– مفسراً) کە لەلایەن مامۆستا (عومەر عەلی محەمەد)ەوە نووسراوەو ساڵی (٢٠٠٥) لەلایەن چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیرییەوە لەچاپ دراوە.

خاوەنی تەرجمە لە (١٩٥٤/٢/٦)وە ئەندامی کۆڕی زانیاری عێراقی و هەروەك لە کۆڕی زانیاری کوردا ئەندام بوو.

کتێبخانەکانی سلێمانی و ناوچەکەی

سلێمانی لـە زۆرکۆنـەوە بگـرە لەسـەرەتای ئیـسلامیەتییەوە پایتـەختی زانـین و زانیاریی و زانستی و کانگـای زانـاو دانـاو پێـشەوایانی ئـاین بـووە. یـەکێك تەماشـای (معجـم البلـدان)ی (یـاقوتی حەمـەوی) بکـا دەزانـێ کـە گـەلێك خوێنـدەوارو بـزان و شاعیرو بنووسی تیا هەڵکەوتووە، هەر زانایـەك کتێبخانەیـەکی دەستنووسـی بـووە. ئنجـا زۆر یـا کـەم، بـەڵام لـەناو ئـەم کتێبخانانـەدا کتێبخانـەی وای تیـابووە کـە لـە خانەوادەی گەورەوە ماوەتەوە، بە دەیەها جەڵد کتێبـی دەستنووسـی تیـابووە کـە هەر کتێبێك لەو کتێبانە ئەگەر بکەوتایەتە مەکتەبەیەك لە مەکتەبەکانی ڕۆژهەڵات یـا ڕۆژئاوا لە زێڕو زیو دەگیران و بـە زنجـیر دەبەسـترایەوە نـەك بـدزرێ یـا پەڕەیـەکی لێبکرێتەوە.

یەکێك لەو کتێبخانانە (کتێبخانەی حاکمـانی بەبـە)بـوو لـە قەلاچـوالان کـە دواتـر هێناویانەتە سلێمانی و لەمزگەوتی گەورە دایانناوە، ئەم کتێبخانەیـە بگـرە پێـنج تـا شـەش هـەزار جلـد کتێبـی دەسـتنووس بـووە، کتێبـی وایـان تیـابووە بۆیـە کـارو زەڕکفتکارییەك بووە کە مەردوم لە چاوپێکەوتنی سەرسام و سەراسیمە بووە !. ئەم کتێبانە بەشی زۆریان دەستنووسی کۆن بوون. واتە لـە سـەدەی پێنجـەم، شەشـەم حەوتەم، هەشـتەم، نۆیـەم یـا دەهـەمی کۆچییەوە نووسـراونەتەوە. هەندێکیـشیان دەستنووسی موئەلیف بوون وەك (منهاج) کە بەدەستوخەتی ئیمامی نەوەوی و لـەو مەکتەبەیەدا بووە.

ئەم کتێبانە لە عیلمی (تەفسیر، ئسوڵی تەفسیر، حدیث، ئسوڵی حەدیـث، فقـە- ئسوڵی فیقە، کەلام، عقائد، حکمەتی منتیق، معانی، بیان، بدیع، نحو، سرف، عـروز، حساب، هەندەسە، عیلمی فەلەك و تەئریخ) جگەلە دیـوانی شـیعرو شـەرحی هـەموو جۆرە دیوانێك.

ئەم کتێبانە زۆریان تەئریخی و لە پێستی ئاسك نووسرابوون. ئەم کتێبانە تا کۆچی دوایی کاك ئەحمەدی شێخ لە مزگەوتی گەورەدا. مابوون دوای کۆچی ئەو، هەریەکێك لە کوڕەزاکانی وەك (شێخ سەعیدو سەید عومەرو سەید حەسەن و سەید ئەحمەد نەقیب و شێخ مستەفا مفتی)و گەلێکی تریان، هەریەکێك چوارسەد تا پێنج سەد جلد کتێبیان بردووە کە بۆ جوانی لە دیوەخانی خۆیانا دایاننـاوە تا هاتنی ئینگلیزو گرتنی شێخ مەحمود ئەو حەلە کە مالّی شێخەکان تالاّن کرا، هەرچی کتێبی مالّە شێخەکان بوو هەمووی کۆمەلّ دەکراو ئاگری تێبەردەدرا، ئێستا دوو سەد جلدێك کتێبی دەستنووس لە مزگەوتی گەورە ماوە، هەرچی بیبینیٚ تێدەگا کە ئەو کتێبخانەیە لە وەختی خۆی گەورەترین کتێبخانە بووە نەك لە سلێمانی، بەلّکو لە ڕۆژهەلاّتی ناوەڕاستا.

لەپاش کتێبخانەی بابانەکان ئنجا کتێبخانەی تەوێلّەو بیارەو قەرەداخ و شێخ محەمەدی خالّ و مەحوی و حاجی مەلا عەلی مەلا عوسمان و حاجی مەلا سەعیدی کەرکوکلی زادەو سەید ئەحمەد فائزی بەرزنجی دێن.

لەدوای کۆچی شێخ حسام ئەلدین کتێبخانەکەی تەوێلّە فەرهود کرا، هەر یەکێك باوەشێکی لیٚ برد تاهیچی نەما. کتێبخانەی قەرەداخیش سوتا، بەلاّم کتێبخانەی بیارەو شێخ محەمەدی خالّ و شێخ قەرەداخی و حاجی مەلا سەعیدو هەندیٚ لە کتێبخانەکەی (مەحوی و حاجی مەلا عەلی و ئەحمەد فائز) زیانی زۆریان پێنەگەیشت.

دوو سەعات لەگەڵ (عەلی سیدۆ گەورانی)دا (فەرهەنگی نوێ)و (لە عەممانەوە بۆ عەممادییە)و کۆمەڵەی سەلاحەدینی خێرخواز لە عەممان

١

کە قوتابی بووم لە قوتابخانەی سلێمانی، جار جار دەچووم هەندێ کتێبم لە کتێبخانەکەی ماڵی باپیرم دەردەهێنا. لەوانەی کە سەرنجیان ڕادەکێشام، هەندێکیانم تا دوایی دەخوێندەوەو ئەوانی تریش نیوەناچڵ. ئەو کتێبانەی کە سەرنجیان ڕادەکێشام و لە دوایشدا دەستم بەسەرا گرتن و ئێستا لە کتێبخانەکەمدان، زنجیرە نووسینەکانی خوالێخۆشبوو حوزنی موکریانی، (ئاوڕێکی پاشەوە)و کتێبەکانی ئەمین زەکی بەگ و کتێبەکەی (عەلی سیدۆ گەورانی) (من عمان الی عمادیە)و هەندێکی تر.

هەر ئەوسا بیرم لەوە دەکردەوە تۆ بڵێی ڕۆژێك لە ڕۆژان نووسەری ئەم کتێبانە ببینم و بە خزمەتیان بگەم؟

خوای من و تۆ کردی ساڵی (١٩٤٥) قوتابی چواری سانەوی بووم، لە نیوەی ساڵدا (١٥) قوتابیان لە یەکەم و دووهەمی هەر پۆلێك و باقیەکەی لە قوتابیە وەرزشەوانەکان و هونەرمەندەکان لەگەڵ (١٥)ی کەرکووك و (١٥) هەولێر بەمیوانی و لەسەر حسابی میری هێنایانین بۆ بەغدا، ئەوە یەکەم جارم بوو بەغدا ببینم لە (مەعهەدی فنون جەمیلە) دایان بەزانین و هەر ڕۆژە لە لایەکەوە دەعوەت دەکراین تاکو جارێکیش خوالێخۆشبووان (وەصی)و (مەلیکی بچکۆلە فەیسەڵی دووەم) بانگیان کردین بۆ (قەسر الرحاب)، کە ئەمەم دووروودرێژ لە شوێنێکی تردا لەمەوپێش بڵاوکردۆتەوە.

مەبەستم ئەوەیە ڕۆژێکیش خوالێخۆشبوو (تۆفیق وەهبی بەگ) بانگی کردین، هەر بە بۆنەی ئێمەوە، گەلێك لە وەزیرەکان و نوێنەرەکان و پیاوە گەورەکانی کوردی بانگ کردبوو، تاکو دەهۆڵ و زوڕناشی هێنابوو بۆ هەڵپەڕکێ لە باخە گەورەکەی خانووەکەیدا لە (وەزیریە) کە جمەی دەهات، لەوانەی کە لەو بانگهێشتنەدا دیمن خوالێخۆشبووان (حسین حوزنی موکریانی) بە گۆچانەکەی دەستی و پەستەکەکەی بەری و ریشە ماشوبرنجەکەی و مشکییە ریشوەدارەکەیەوە. لەولاوە (ئەمین زەکی بەگ)، بەڵام بەداخەوە نیوەی ئەندامی سست بووبوو تووشی (شەلەل) بووبوو، چونکە بۆنەی بانگهێشتنەکەی پێخوشبوو بە کورسیەکەوە هێنابوویان و بەتانییەکیان دابوو بەسەر ڕانیاو گەلێکی تر لە گەورە پیاوانی ئەو سەردەمەی کورد ئامادەبوون کە لەگەڵ زۆربەیاندا وێنەمان گرت.

دوای ئەوە ساڵ هات و ڕۆژگار تێپەڕی، تا مانگی شوباتی ڕابردوو بە ئیشی کچەکەم لەگەڵیا چووم بۆ (عەمان)، لەوێ چوومە خزمەت عەلی سیدۆ گەورانی، کە لەوەپێش ناونیشانیم وەرگرتبوو، ئەمە لە کاتێکدا کە هاوینی ڕابردوو مانگێك لە عەمان مامەوە، لە (شوقە)یەکدا بووین تومەز ماڵی ئەو پیاوە لە تەنیشتمانەوەیەو من پێم نەزانیوە، بۆیە ئەمجارە یەکسەر ماڵەکەم دۆزییەوەو پێش چوونم تەلەفونم بۆ کرد.. یەکسەر خۆی وەڵامی دامەوە، کە خۆمم پێناسی لە تەلەفونەکەدا لە وەڵامدا وتی: "من ئێستا نەخۆشم و لەناو جێگادا کەوتووم، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بە هاتنت چاوم ڕوون ئەبێتەوە.." کەچووم بە خۆم و (کارتۆنێکی پڕ لە کتێب، لە نووسینەکانی خۆم و دیوانی هەندێك لە شاعیرەکانمان و بەرهەمەکانی کۆڕی زانیاری کوردو دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی...)، بەڵام کە چوومە خزمەتی سەیرم کرد بەداخەوە پیاوێکی نەخۆش و پیر لەناو جێگادا کەوتبوو، تەنها ژنێکی هندی لەلابوو خزمەتی دەکرد، ماڵەکەی لە شوێنێکی خۆشدابوو لە عەمان کە (دوار الخامس)ی پێ دەڵێن نزیك بە (ئوتێل جندول)و (دەرمانخانەی البکر) بانتایی

حەوشەکەیان دوو دۆنم واتا پێنج هەزار مەتری چوارگۆشە دەبوو، بەڵام لەو ژنە هندییە زیاتر کەسی تری لەگەڵدا ناژی و لەدواییدا دێینەوە سەر ئەم ڕووەی ژیانی.

دوای سلاّوو (دەست و مۆچ) کە دانیشتم، بەدەنگێکی نزمی لەسەرخۆ دەنگی مرۆیەکی پیرو ماندوو، یەکسەر خۆی پێشکەش کردم بەوەی سەر گوزوشتەی بنەماڵەو ژیان و پێگەیشتنی خۆی بۆ گێڕامەوە، کە ئەمە نزیکەی نیو سەعاتی خایاند، منیش پێنووس و کاغەزم ئامادەکردبوو دەمنووسی، جارجار ژنە هندییەکەی بە (زەنگلێدان) بانگ دەکرد، ئەویش پەیتا پەیتا چاو قاوەو شەربەتی بۆ دەهێنام و زوو زوو دەیوت:" سەرم یەشانی." قسەکانی هەمووی بەعەرەبی بوو، بەڵام کوردی کرمانجی و کەمتریش کوردی ئێمەی جارجار بەکاردەهێنا. فەرمووی لەمەوپێش یەکێك لە کوردەکانی عەقرە هاتوونەتە لام، بەڵام ناوەکەی لەبیرچووبۆوە، کە وتم (دکتۆر نافع عەقراوی) یەکسەر وتی:" خۆیەتی دەم خۆش."

دوای ئەوەی لە باسی خۆی بۆوە وتی:" هەرچەندە سەریشم یەشاندی، بەڵام بۆیە ئەمەم کرد بۆئەوەی لە هەموو سەرێکەوە من بناسیت و فەرموو ئنجا نۆرەی تۆیە." منیش دوای ئەوەی بەکورتی هەندێ شتم لە بابەتی خۆمەوە عەرزکرد، ئەنجا کەوتمە کتێب دەرهێنان لە کارتۆن، هەر شتێکم پێشکەش دەکرد چاوی ڕوون دەبۆوە، دەمان خستەلاوە تا کتێب لە سەریەك کەڵەکە بوون، باشبوو لەو کاتەدا یەکێك لە کوڕەزاکانی هاتن ئیتر ئەو یارمەتی دەداین، لەدواییدا کوڕەزاکەی ناردە کتێبخانەکەی وتی برۆ دوو دانە لە فەرهەنگەکەمی بۆ بهێنە، منیش داوای دانەیەك لە کتێبەکەی پێشووی (من عمان الی عمادیە)م لێکرد، حەزمکرد دانەیەکیشم لەوە لابێت کە بەقەڵەمی خۆی پێشکەشم بکات، بەڵام بەداخەوە خۆی هەر وشەی (اهداو) لە سەرەوەو لەژێریشەوە ئیمزاو ڕۆژەکەی بۆ نووسرا، باقیەکەی بە کوڕەزاکەی وت کەپڕی بکاتەوە.. دوای ئەمانە سەیرم کرد ماندوو بووە، دووجار داوام لێکرد کە سەرفرازم بکات لە خزمەتی مەرەخەس ببم، هەر دەیوت جارێ دانیشە، دوای دوو

سەعات سەیرمکرد زۆر ماندوو بووە، ئیتر هەستام و قسەم پێدا کە ئەگەر تەنی دروست بوو و بچمەوە لای، بەڵام بۆ دوای دوو ڕۆژ کە تەلەفونم بۆ کردەوە خۆی وەڵامی دایەوە، بەحاڵ دەنگی دەردەهات، منیش هەر لەدوورەوە ماڵاواییم لێکرد، دوای ئەوەی قسەم پێدا کە ئەگەر جارێکی تر هاتمەوە بۆ عەمان بچمەوە خزمەتی، بەڵام بەداخەوە دوای ئەوە بە چەند هەفتەیەك جیهانی بەجێ هێشت.

٢

عەلی سیدۆ گەورانی کێیە؟

عەلی سیدۆ ئەو کەسەیە کە لەم دواییەدا، واتا لەساڵی (١٩٨٥)دا (فەرهەنگی کوردی نوێ– القاموس الکردی الحدیث) (کوردی– عەرەبی) دانا کوردییەکەی لاتینییە پێش ئەویش بە (٤٧) ساڵ کتێبە هەرە بەنرخەکەی (من عمان الی عمادیە)ی دانا کە گەشتێکی وردو بەنرخە لە پشکنینی مێژووی کورددا، بۆ ئەم دوو کتێبە بەنرخانە دەگەڕێینەوە، بە درێژی و تەسەلی، بەڵام جارێ باسی دانەری ئەم دوو کتێبە دەکەم، باسی ڕەگەزی و پێگەیشتنی... تاکو ئێستای.

ناوی تەواوەتی ئەم پیاوە (عەلی سیدۆ گەورانی کوردی)یە ساڵی (١٩٠٨)لە شاری (عەمان)ی پایتەختی ئوردون هاتۆتە دنیاوە. خۆی لە ڕەگەزدا لە عەشرەتی (دودکان Dodkan)ی کوردییە لەو لقەی کە لە دەشتی (گەوەران Desta Gewran)دایە لە بەینی شاری (دیاربەکر)و (ئەرفەنی) لە کوردستانی تورکیا، ناوی گوندەکەشیان (لغری) یە.

باپیری لەگەڵ هێزەکانی عوسمانیەکاندا لەساڵی (١٨٨٠)دا هاتۆتە شاری (سلط) لە ئوردون. ئەو شارەی کە عوسمانیەکان یەکەم مەرکەزی میرییان تێدا دامەزراند وەك قەزایەك کردیان بە قائمقامنشین، بەڵام هەموو پیاوەکانی ئاسایش لە کوردەکان

پێکهاتن. باپیری لە سلط فەرمانی یـەزدانی بـەجێهێناو لـەو کاتـەوە بنەماڵەکـەی لـە ئوردون نیشتەجێن.

عــەلی ســیدۆ ســاڵی (١٩١٦) لــە عــەمان لــەو قوتابخانەیــە خوێندویــەتی کــە عوسمانیەکان ساڵێك لەوەپێش کردبوویانـەوەو خوێنـدن تێدا بـەتورکی بـوو. ساڵی (١٩٢٠)چـۆتە قوتابخانەیـەکی ئنگلیزەکـان کـە لـە شـاری (قـدس) کردبوویانــەوەو بەئینگلیزی تێدا دەخوێنراو نـاوی بـە قوتابخانـەی (مـەتران جوبـت) دەرکردبـوو کـە یەکسەر لەدواینی چیای (صهیون)دا بوو. بەکورتی قوتابخانـەی ئامـادەیی لـە قـدس تەواو دەکات و سـاڵی (١٩٢٤ – ١٩٢٥) دەچـێتە زانکـۆی ئـەمریکی لـە بـەیروت، تـا لەساڵی (١٩٢٨)دا پلەی بەکالۆریۆس لە ڕامیاری و ئابوریدا تەواو دەکـات کـە یەکـەم قوتابی ئوردونی بووە لـەو زانکۆیـەداو یـەکێك لـە هەڤاڵـەکانی لەوێدا خوالێخۆشـبوو (عەلی حەیدر سلێمان)بوو کـە خـەڵکی ڕەوانـدزو وەزیـرو سـەفیر بـوو لـە عێراقـدا لـە سەردەمی پاشایەتیدا.

مامۆسـتا عـەلی سـاڵی (١٩٢٩) بـە مامۆسـتای زمـانی ئینگلیـزی لـە قوتابخانـەی ئامادەیی عەمان دامەزرا. دوای پێنج سـاڵ کـرا بـە سـکرتێری ئەنجومـەنی ئامـادەیی عەمان. دوای پێنج ساڵی تر کرا بە سکرتێری ئەنجومەنی یاسادانانی ئـوردون. دوای ئەوە واتا لەساڵی (١٩٣٨)کرا بە بەڕێوەبەری ئامادەیی شاری (کرك)، دوای ئـەوە بـە گەلێك قوتابخانەی تردا گـەڕاوە وەك لـە بەڕێوەبـەری ئامـادەیی (عـەمان)و (سـلط)و (اربد) تا ساڵی (١٩٤٨). لەوە بەدواوە گوێزراوەتەوە بۆ وەزارەتی دەرەوە بـە پلـەی سکرتێری یەکەم و دوای ئەوە بە (قائم بالاعمال) لە شاری (جده) دوای سـەربەخۆیی ئوردونیش ساڵی (١٩٤٦) لە پلەی وەزیری (مفـوز)دا لـە ئەنقـەرەو شـام و سـعودیەو یەمەن ئیشی کردووە، تا لەساڵی (١٩٦٣)دا خانەنشین کراوە.

کە باوکی مرد، پارچەیەك زەوی گەورەو بەنرخی لەناوچەی (ام اذینه) لـە عـەمان بۆ بەجێهێشتن کە گەشاوەترین شوێنی پایتەختـە، پانتـایی ئـەو پارچـەیە بـە تـەنها

(٢١٠) دۆنم بووه ئەمیش وەك براگەورە لەگەڵ کەسوکاریا بەشیان کردووە، بۆیە ئێستا لەخوا بەزیادبێ بارودۆخی ژیانیان نەك هەرباشە بەڵکو دەوڵەمەندی تەواون.

مامۆستا سیدۆ گەورانی لەماوەی هەڵسوڕانیشیا لە کاروباری میریدا گەلێك ئافەرینی وەرگرتووە، بەتایبەتی کە لەبواری فێرکاری و ڕامیاری (تعلیم و سلکی سیاسی)دا ئیشیکردوە. ئەو ئافەریمانەش ئەمانەن:

١ـ وسام الکوکب الاردنی– لە پلەی دووهەمدا.

٢ـ وسام التربیە الاردنیە– لەپلەی یەکەمدا.

٣ـ وسام الاستحقاق السوری لەپلەی دووهەمدا.

٤ـ وسام الکوکب الساطع لە حکومەتەکەی چینی (تایوان).

مامۆستا عەلی سیدۆ دوو کوڕی هەیە.

یەکەم: دوکتۆر (ئەشرف) پسپۆڕە لە (اعصاب)دا، خوێندنی نوشداری(پزیشکی) لە بەغدا تەواوکردووەو لە لەندەن (اختصاص)ی وەرگرتووەو بۆ گەلێك کۆنگرەی زانیاری و نوشداری لە هەموو لایەکەوە بانگ دەکرێت. ژنەکەی خەڵکی بەسرەی لای خۆمانە. ئەویش چوار کوڕی هەیە دووانیان ماستەریان هەیە لە کارەباو میکانیدا، ئەوانی تر هەر لەبەر خوێندندان.

ئەشرەف لەم دواییەشدان بووبە وەزیری تەندروستی لە ئوردن

دووهەم: مازن (مەزن) قوتابخانەی تایبەتی هەیە هەر لە باخچەی منداڵانەوە (ڕەوزە) تا دەگاتە ئامادەیی (اعدادی). مازنیش دوو کوڕی هەیە هێشتا لەبەر خوێندندان. مامۆستا سیدۆ لەم ماوەیەدا چ بەدانان، یاخود بە وەرگێڕان بێجگە لە کتێبە بەنرخەکەی یەکەمجاری (من عمان الی عمادیە) چەند کتێب و دەستخەتی بەپێزی تری هەیە وەك:

١ـ کوردەکان. نووسینی– حەسەن ارفع. لە ئینگلیزیەوە وەریگێڕاوە.

٢ـ گەشتێك بەناو پیاوە ئازاکاندا. نووسینی ڕۆژنامەنووسی ئەمریکایی (دانا شمیدت) لە ئینگلیزیەوە وەریگێڕاوە.

٣ـ کۆماری مەهابادی کوردی. نووسینی (ئیجلتۆن)ی ئەمریکایی ئەویش هەر لە ئینگلیزیەوە وەرگێڕاوە.

٤ـ کوردەکان. نووسینی (تۆماس بوا) لە ئینگلیزیەوە وەرگێڕاوەو لە زۆر شوێندا شتی تێدا ڕوونکردۆتەوە. لێرەدا مامۆستا سیدۆ ئەڵێت: ئنجا دێمە سەر باسی کچی مەحمو ئاغای ئۆمەریەکی که دانیشتووی یەکێك لە دێهاتەکانی نزیك دیاربەکر بوو لە ناوچەی کوردستانی تورکیا. ئەو خاتوونە بەڕێزەی کە نەمامی خۆشەویستی زمانی باووباپیرانی لە گیانما ناشت. هەروەها پێشکەشە بەو میللەتی کوردەی کە زمانەکەی خۆی پاراستووە، وەکو ڕیشەی پتەوی لە مێژوودا داکوتاوە، بەرهەڵستی داگیرکەرانی لە ئەکەدیەکان و... عەجەم و ڕۆمان و بێزەنتییەکان و زۆری تری کردووەو تا ئەمڕۆی هێناوە، لەکاتێکدا کە ئەو دەوڵەتانە زۆریان سەرەونگوون بوون و میللەتەکانیان تێکەڵاو بە گەلانی تر بوون...

بەمجۆرە مامۆستا عەلی سیدۆ فەرهەنگەکەی پێشکەش کردووە، لە پێشەکیەکەشیدا دەفەرمووێ:" ئەوەی پاڵی پێوە نام بۆ دانانی ئەم فەرهەنگە ئارەزووی فێربوونی زمانی باووباپیرانم بوو، لەکاتێکدا کە تا ساڵی (١٩٣١) یەك وشەم لێ نەدەزانی، ئەوەبوو هەر لەو ساڵەدا هەستام چووم بۆ بەغداو لەوێوە بۆ شارە کوردنشینەکان لە بەشی ژووروی عێراق، کە بەناو هاوڕێکانما لە دێهات و شارەکانی کورد زمانەدا دەگەڕام و نەمدەتوانی بەکوردی قسە بکەم، ئارەقی خەجاڵەتیم دەردەدا، هەر ئەوەبوو پاڵی پێوەنام کە بڕیار بدەم کوردی فێرببم، بەڵام لەسەر بناغەیەکی زانیارانەی ڕاست و دروست.. ئەو کۆسپەی لە ڕێگا مابوو نەبوونی سەرچاوەبوو، بۆیە ڕوومکردە نەنکم کە ئەوسا تەمەنی لە سەد ساڵ نزیك بووبۆوە،

بەڵام تابلێی بیرەوەریی تیژو بەهێز بوو، بەمجۆرە ڕۆژی بیست وشـەم لێ وەردەگـرت و بەرامبەرەکەیم دەنووسی، هەمووی بەپیتی عەرەبی، تاکو هاتمە سەر وشەی (شێر کـە ماسـتی لێ دروسـت دەکـرێ)و (شـێر کـە دڕنـدەی دارسـتانە) لەمـەدا ئیـشەکەم لێتێکچوو... بۆیە لەو ڕۆژەوە دەستم دایە نووسینی کوردی بە لاتینی کە زۆر لـەبارە بۆ ئەو جۆرە شتانەو بەتایبەتی کە زمانی کوردیش زمانێکی ئارییە.

ساڵی (١٩٣٢) میر (جەلادەت عالی بەدرخان) یەکەم گۆڤـاری بـەکوردی کرمـانجی لە شام دەرکرد، بەڵام بەپیتی لاتینـی، بـەوە تـوانیم زەخیرەیـەکی بـاش لـە وشـەی کـوردی کۆبکەمـەوە، ئـەوەبوو لەسـاڵی (١٩٣٥)دا نەنکیـشم خـوا بردیـەوە قـاپی ڕەحمـەتی خـۆی، منـیش لـە عـەمان بێکـەس مامـەوە، واتـا کـەس نـەبوو لـە ڕووی زمانەوە دەستم بگرێ ئێستا خوا کوردەکانی تورکیای بۆ ڕەخساندم کـە دەهـاتن بـۆ سەردانی کە سوکاریان لە عەمان کە یارمەتیان دەدام، تا لە شەستەکاندا گەنجێك لە کوردەکانی جزیرەی سوریا (لام وایە مەبەستی لـە جزیـرەی ئـیبن عومـەرە — ج. ب) هاتە عەمان ناوی (حەسەن عەبدوڵلا علیکی) بوو، هەر لەوێ دانیـشت و کوردییەکـەی گـەلێك بـەهێزبوو، بەشـێوەی (بۆتـان)یـش ئاخاوتـا، ئـەو شـێوەیەی کـە کوردەکـان بەشێوەی (قریش)ی دادەنـێن بەرامبـەر بـە زمـانی عـەرەبی زۆر سـوودم لـەو پیـاوە وەرگرت، دوای ئـەوە ڕەوتـی زمـان لەبـەردەمما گـەلێك فـراوان بـوو، کتێـب و گۆڤـار بـەکوردی لـە شـام و بـەیروت و ئـەریڤان و پـاریس واشـنتەن و بەغـدا و شـارەکانی کوردستانی باشور لە عێراق دەستیانکرد بە دەرچوون، لەوانە (فەرهەنگی مەهاباد)ی (گیوی موکریانی)و فەرهەنگی خاڵ و (ڕێزمانی کوردی) هی (کەمال بادللی) نوێنـەری شاری ئۆرفە (ڕها) لـە پەرلـەمانی تورکیـا، ئینجـا کتێبـی (گرامـەری سـون)و کتێبـی (فردیناند جوستی) بەئەڵمانی و (الهدیە الحمیدیە)ی (ضیاءالدین پاشای خالیدی).

بێگومان ئەم فەرهەنگـە لـە کـەموکوڕی بێبـەش نییـە، بـەڵام لـە ترسـی مـردن و فەوتانی خستمە ژێر چاپ.

لەبەر دووری عەمان لە کوردستانەوەو لەبەر دەستنکەوتنی کەسێکی وەها کوردیش بزانێ، بۆیە هەر تەنها پشتم بە مامۆستا حەسەن عەبدوللای ناوبراوو هەندێ کەس لە فەلەکان لەوانەی کوردییان دەزانی بەست.. بۆیە دەڵێم کەوا ئەم فەرهەنگە لە هەڵە خاڵی نییە. منیش بەشێوەی ڕۆژئاوایی دامڕاشتوەو (بنکە)کەی شێوەی کرمانجی ژووروە، جگەلە وشە بەشێوەو (بنکە)کەی شێوەی کوردەکانی ئێرانی تێدا نییە، لەبەرئەوەی کە سەرچاوەیەکی ئەوتۆم دەستنەکەوت بڕوای پێبکرێت.

دوای ئەم پێشەکییە تکا لە خوێنەر دەکات و بەتایبەتی زمانەوانەکان کە هەڵەکانی فەرهەنگەکەی بۆ ڕاستکەنەوە تاکو لە چاپەکانی ئایندادە ئەویش ڕێکیان بخات. دواتریش سوپاسی کۆمەڵەی سەلاحەدینی خەیری دەکات لە ئوردون کە دەورێکی گەورەیان بووە لە چاپکردنی فەرهەنگەکەدا ئەویش بەرامبەر بەوە نرخی فرۆشتنی فەرهەنگەکەی هەموو پێشکەش کردن، بۆئەوەی بەشداری زیاتر بکات لە کارە بەخێرەکانی ئەو کۆمەڵەیە کە لە دواییدا دەگەڕێینەوە سەری.

ئەنجا مامۆستای بەڕێز زمانی کوردی دەکات بە چوار شێوەی سەرەکی لە سێ ناوچەی کوردستاندا بڵاوە:

١- شێوەی ژووروو (باکور)

٢- شێوەی خواروو (باشور)

٣- شێوەی ژوورووی ڕۆژئاوا

٤- شێوەی لوڕو بەختیاری

هەرچی کوردەکانی تورکیاو ڕۆژهەڵات و ڕۆژهەڵاتی خوارووی تورکیاو کوردەکانی قەوقاسی خواروو لە کۆمارەکانی (ئەرمینیاو جۆرجیاو ئازربایجان) لە یەکێتی سۆڤێت (مەبەستی پێش هەرەس هێنانیەتی)و کوردەکانی سوریاو لوبنان و ناوچەکانی سنجارو زاخۆو عەقرەو زێبارو عەمادیەو شێخان لە پارێزگای دهۆك و

کوردەکانی ئازربایجانی باکورو ڕۆژئاوا کوردەکانی لیوای (قوچان)و (بجنورد) لە ئێران، ئەمانە هەموو بەشێوەی باکور قسە دەکەن.

کوردەکانی عێراق خوار خەتی ڕەواندز بۆ موسڵ و کوردەکانی ئێران خوار (گۆمی ورمێ)و خوارووی ڕۆژهەڵاتی تا دەگاتە سنوری ولایەتی (کوردستان)و (بەختیاری، ئەمانە بەشێوەی باشور دەدوێن).

ڕۆلەکانی ئێلەکانی (دومەلی)، یاخود (زازا – ظاظا) کە لە ناوچەکانی (دەرسیم و پالۆو گەنج و جبلچورو معدن و پیران واکیل و سیورك و بیجار، جیرموك – جرمیك) بەشێوەی سێهەم دەدوێن کە شێوەی ژووروی ڕۆژئاوایە.

دوای ئەوە شێوەی باشور دابەش دەکات بە سێ لقی گەورەوە:

١ـ شێوەی بابان و سۆران کە لە پارێزگاکانی سلێمانی و کەرکووك و هەولێر لە عێراق و شێوەی موکری و ئەردەڵانی و کەلهوڕی لە ئێران شێوەی موکری لە وڵاتی (شنۆ)، (لاجان)، (سابلاخ) (سەردەشت)وە دەگاتە سنوری (میان دواو).. شێوەی ئەردەڵانیش لەناوچەکانی (بیجار) (گروس) (جوانڕۆ) (بانە)و ڕۆژهەڵاتی گوێ چەمی سیروان.

٢ـ هەورامی و گورانی. شێوەی هەورامی لەناوچە شاخاویەکانی هەورامانـدا بڵاوە، گورانیش لەناو (حەقە)کاندا کە ناوچەکەیان نزیك ڕێگای خانەقین– کرماشان، ئەو دوو شێوەیەش زۆر لە شێوەی (زازا)وە نزیکن کە لە ژوورووی ڕۆژئاوای تورکیادان.

٣ـ شێوەی لوڕو بەختیاری و لەك. کە ڕۆڵەکانی لوڕستانی گەورەو بچووك بەکاری دەهێنن.

دوای ئەم دابەشکردنە مامۆستا گەورانی پشت بەقسەی هەندێك شارەزایانی بێگانە دەبەستێ دەڵێت:"سێرسدنی سمیس (نووسەری کتێبی ئاشور) دەڵێت:" کوردی نە لە فارسییەوە هاتووەو نە لێوەی وەرگیراوە، بەڵکو زمانێکی سەربەخۆی تەواوە. مێجەر ئەدمۆنسیش دەڵێت:" کوردی زمانێکی ئاری تەواوە. تێیدا خاسیەتی خۆی هەیەو لە کۆنەوە پەرەی سەندووە." وە مێجەرسۆنیش دەڵێت:" زمانی کوردی زمانێکی سەرلێشێواو نییە لە فارسیشەوە نەهاتووە، بەڵکو خاسیەتی

ئاریـایی خـۆی هەیـە کـە ئێـستاش پاراسـتویەتی لـە کاتێـك کـە زمـانی فارسـی ئـەو خاسیەتەی ونکردووە."

دوای ئەوە باسی لێچواندنی زمانی کرمانجی و ئەڵەمانی و لاتینـی هەنـدێك زمـانی سلاڤی دەکات لەبارەی جۆێکردنەوەی قسەی نێر لەگەڵ مێدا.

جگە لەمانە زمانی کوردی زۆر لەبارە بۆ گۆڕین و وشە لێدروستکردن و دانـەپاڵی پارچـەو وشـە بـۆ پێـشەوە، یـاخود بـۆ دواوەی ڕسـتە. وەك Yar خـاوەن، کـردار (Cotyar) نڤیسیار نووسەر (danyyar) دانیـار، دانـەر، مۆلـف. هـەروەها (ber) دژن بەرامبەر پێش) (bernivej) دژی ژەهر.

ئنجا فەرموون بۆ نموونەی هەندێ وشەی ناو فەرهەنگەکە.

المدافع عن مؤخره الجیش: پاشپارێز– pasparez

الاسلاف: پێشینان (pesunan)

شهم، حسن، جیدبهی: (ڕەند) (rind)

خاتمه نتیجه: (سەرئەنجام) serenjam

نزهه: (سەیران) seyran

ستمائه: (شەسسەد) sessad

صرح، حصن: (شورە) Svrhe

تقلیب: (تیکەڵ کردن) Tegilirin

کواو ملابس: (اوتوچی) utici

فرج المرأه: (ڤرچك) vircik

جمر: (کەلەمور) xelamur

قریب: (خزم) xizm

ثقیل اللسان: (زمان گرتو) Zimangirt

خبیر اقتصادی: (ئابوری ناس) Aborinas
عالم اقتصادی: (ئابوری زان) Aborizani
ماعز جبلی: (بزنه کێوی) bizinkuvi
مذهب: (بەزێر) bizer
طلب الغیث: (بووکە بارانێ) buka barane
شقائق النعمان: (بوك و زاوا) bukazawa
ثرثره: (چەنەبازی) Cene bazi
الصفح: (شەپەلدان) Cepildan
طاحونه حجریه: (دەستاڕ) destar
انانیه: (ئەزپەرستی) ezpersti
اوامر، تعلیمات: (فەرمان نامه) Ferman name
غلاو، فحط، ثقل، وقار: (گرانی) Girani
اخ في الدین: (هاودین) hevdin
اناخه: (یخدان) Ixandin
یوم الجمعه: (ئەینی) InI
تزوج: (ژنهێنان) Jinanin
مصیب: (کارراست) Kar rast
ارنب: (کەرگوێ، کروێشك) Kergu
ارتداو اللباس: (لەچککردن) Lacik Kirin
ملعقه: (میلاق، کروچك) melag
هداف: (نیشاندار) nisandar
صملاخ الاذن: (کریشی گوێ) Qirejagoh

*** هاوکاری (١٤٤٧)ڕۆژی (٩ی ئایار ١٩٩٢)**

٣

دیسانەوە دوو سەعات لەگەڵ عەلی سیدۆ گەورانیدا

بۆ ئەم فەرهەنگە جگەلە دەم و زمانی خەڵك کەلێی وەرگرتوون مامۆستا سیدۆ سوودی لە گەلێك سەرچاوەی بەنرخ وەرگرتووە وەك (نەوبەهاری ئەحمەدی خانی)و (هدیەی حەمیدیەی زیا پاشای خالیدی)و (ڕابەری گیوی موکریانی و فەرهەنگی مەهابادەکەی)و (فەرهەنگی جگەرخوێن)و (فەرهەنگی ئەوڕەحمانی زەبیحی)و (فەرهەنگی عەزیز عەقراوی)و گەلێك فەرهەنگی لاتینی و ئەڵمانی و تورکی- بۆ کوردی تر.

ئەم فەرهەنگەی جزوبەندکراوەو بەرگێکی چاك و پاك و قەشەنگی تێگیراوە، لە چاپخانەی (شرکە الشرق الاوسط للطباعة/ مارکا- عمان - اردن) لەچاپ دراوە، هەرچەندە نرخەکەی لەسەر نەنووسراوە، بەڵام سێ دینارو نیوی ئوردونییە، ئێستا لە عەمان لەلایەن کۆمەڵەی سەلاحەدینی خێرخوازەوە دەفرۆشرێ، چونکە قانزاجەکەی بۆ ئەو کۆمەڵەیەیە.

پەرتووکی (من عمان الی عمادیه).

لە عەمەناوە بۆ عەمادیە، یاخود (جولة فی کردستان الجنوبیة).. ئەمە بەنرختری مێژووی کوردستانی باشور، یاخود کوردستانی بابان و سۆران و بادینانە ساڵی (١٩٣٩)لە چاپخانەی (السعادە)لە (میسر) لەچاپ دراوە.

مامۆستا عەلی سیدۆ لەو پێشەکیەیدا دەڵێت: "زۆر شت پاڵیان پێوەنام بۆ نووسینی ئەم کتێبە، بۆئەوەی دڵنیابم لەو نووسینانەی لە پەرتووکی ڕۆژئاواییەکان و ئەمریکاییەکاندا کە لە بارەی کوردو کوردستانەوە دەمخوێندەوە، بۆئەوەی ئەو بۆشاییەی لە مێژووی ئیسلام و جوگرافیای ڕۆژهەڵاتی دووردا هەیە تاکو دراوسێکانی کورد بیرێکی ڕاست و ڕەوان لە بابەتیانەوە وەربگرن، چونکە تائێستا نووسینێکی

ئەوتۆ نییە کە باسێکی تەواوەتی ئەم میللەتە بکات، جگەلەمانە ئەوەی بەدوای مێژووی تەواوەتی ئەم میللەتە بگەڕێ، جگەلەمانە ئەوەی بەدوای مێژووی تەواوەتی ڕۆژهەڵاتدا وێڵە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، لەو ڕۆژانەدا کە گەلانی ڕۆژهەڵات ڕووبەڕووی گەلانی ڕۆژئاوا وەستابوون، پارێزگاریی زەمینی پیرۆزو قەراخی ڕۆژهەڵاتی دەریای سپی ناوەڕاستیان دەکرد، بێگومان ئەوە دەبەوێ بارودۆخی گەلانی ڕۆژهەڵات تێبگا بەتایبەتی کوردەکان کە بەشداری سەرەکی ئەو جەنگانە بوون کە لە سەردەمی دەوڵەتی نوری و سەلاحەدیندا ڕوویان داوە.

کۆمەڵەی سەلاحەدینی خێرخواز

لەمەوپێش یەك دووجار ناوی ئەم کۆمەڵەیەم هێنا کە لە عەمان پێکهاتووە، منیش پێش سەردانەکەم لە مامۆستا گەورانی دەمبیست کە لە ئوردون شتێکی وا هەیەو کوردەکانی ئەوێ پێکیان هێناوە، بۆیە کە چوومە خزمەت مامۆستا لەوم پرسی، ئەویش لە وەڵامدا فەرمووی: "لەڕاستیدا من ڕێخۆشکەرو هاندەری دامەزراندنی ئەم کۆمەڵەیەم، کە لە سەرەتاوە پارچەیەك زەوی بەنرخم پێشکەش کردن کە نرخەکەی شەست هەزار دیناری ئوردونی بوو، بەڵام لەدواییدا وا بە باشزانرا کە ئەوە بفرۆشرێ و بە نرخەکەی زەویەکی کە کڕرا کە شوێنێکی ڕێکوپێکی هەیەو کوردەکانی ئوردون بەزۆری ڕووی تێدەکەن." ئنجا بۆم دەرکەوت کە حکومەتی ئوردونیش دە هەزار دیناری ئوردونیان وەك یارمەتی پێبەخشیون، ئەمەش زیاتر ئاوڕدانەوەو بێ فەرقی خاوەن شکۆ مەلیك حوسەین ڕوون دەکاتەوە کە ئەویش دوو زاوای هەن، هەردووکیان کوردن، یەکێکیان مێردی خوشکیەتی و ئەویتریان مێردی کچیەتی.

مامۆستا سیدۆ دەڵێت:"دوای ئەوەی خوێندنم لە دانشگای (ئەمریکان) لە بەیروت لەساڵی (١٩٢٨)دا تەواوکرد، خۆم ئامادەکرد بۆ ئەم گەڕانە، تا خوا کردی

لەساڵی (١٩٣١)دا بە کوردستانی عێراقدا گەڕام و زۆر هەوڵمدا ئـەوەی بەچـاوی خـۆم دیومە بینوسم". لەدواییدا دەڵێت: "ئەم کتێبە لە سێ ڕوو ئەدوێ".

یەکـەمیان: باسـی مێـژووی کـورد بەشـێوەیەکی گـشتی و کوردسـتانی عێـراق بەشێوەیەکی تایبەتی.

دووەمیان: باسی مێژووی کورد بەشێوەیەکی گشتی دەکات لە دێرزەمانەوە تاکو ئەمڕۆ.

سێهەمیان: لە ژیانی کۆمەڵایەتی و وێژەیی کورد دەدوێ. مامۆسـتای بـەڕێز وەك وتمان لە هاوینی ساڵی (١٩٣١)دا لە عەمانەوە بەرەو شام جولاوەو لەوێوە بە دەشتە کـاکی بـە کاکییەکـەی شـاما بـەرەو بەغـدا هـاتووە لـە (١٥)ی تـەموزدا گەیـشتووە، لەوێوە بە شەمەندەفەر بەرەو کەرکوك کەوتۆتـە ڕێ و لەوێـشەوە بـەرەو سـلێمانی و لـەوێوە بـۆ هەڵەبجـەو بیـارەو تەویڵـە. لـەم بەینـەدا بەدووردرێـژی باسـی مێـژووی شارەزوورو باقی ناوچەکە لە کۆنـەوە دەکـات بەتایبـەتی لـە سـەردەمی بابانـەکان و ئینگلیزو شێخ مەحموداو هۆی شۆڕشەکانی کورد دەهێنینەوە.

ئنجا باسی شتێکی خۆش دەکات: کە هاوڕێکانی دەعوەتی دەکەن بۆ سەرچـنار دەڵێ:" کە دانیشتبووین لەسـەر زەوی لـەو کاتـەدا مارمێلکەیـەك بەلامانـدا تێپـەڕی، منیش گورج هەڵمگرتە بەردێك و وام هاویشت بیکوژم، بەڵام بەری نەکەوت، پیـاوێکی پیر لەلامانەوە دانیشتبوو بـەبێ دەنـگ چـرپانی بـە گـوێی ئـەوەی تەنیـشتیا.. ئایـە گوناهی ئەو مارمێلکەیە چیە؟ وا ئەم پیاوە ئەیەوێ بیکوژێ!" وە دەڵێ:" هەرچەند ئەوساکە کوردیم باش نەدەزانی، بەڵام کە هاوڕێکـەم بـۆی باسـکردم زۆر سـەرم لـەو کەسانەو لەو سەرچاوانە سووڕدەما کە کورد بە شەڕانی و شەڕفرۆش دادەنێن، ئەوان کوشتنی گیانلەبەرێکی وەهایان لا گوناهە، ئەی لەبەر بـەرگری گیـان و مـافی خۆیـان نەبێت خـۆ هارنـەبوون بـچن بەگـژ خەڵکدا." لـەم گەڕانەیـدا زیـاتر مامۆسـتا ڕەفیـق حیلمی لەگەڵدا بووە.

مامۆستا دوای ئەوەی دوو هەفتـەی پێدەچـێت لـە (٢٦)ی تـەموزی ئـەو سـاڵەدا بـەرەو هـەولێر دەکەوێتـە ڕێ، لـەوێوە بـۆ شـەقڵاوەو ڕەوانـدزو بێخـاڵ. لێـرەدا بـە دووروودرێژی باسی مێژووی هەولێرو باسی پاشای ڕەوانـدز (مـیر محەمـەدی گـەورە)، دوای گەڕانـەوەی بـۆ هـەولێر سـەرێکی کۆیـەش دەدات، کـە ئەوسـا کاکـەی حـاجی مەحمود میوانداریی کردوەو دەچێتە چنارۆکیش بۆ خزمەت (حاجی مـەلا عەبـدوڵڵای جەلی زادە) (باپیری کـاك مەسـعود محەمـەد) کـە ئـەویش ئـەم بەیتـەی بـۆ هەڵدەدا بەسەر ناوچەکەو بەروبومیدا: هەناری نازەنین و قۆخی هیران و سێوی شەقڵاوێ.

بە حەققەت جەنەتەل عەدنن چنارۆکیش لەبەر ئاوێ.

دوای ئەوە دەگەڕێتەوە بۆ هەولێرو لەوێوە بۆ موسڵ، لەوێـشەوە بـەرەو دهـۆك و عەمادیە (ئامێدی)و لـەناو ئاخنـدا باسـی دانیـشتوان و شۆڕشـەکانی بـارزان و باسـی تەیارییەکان دەکات و باسی (سۆلاڤ و بامەڕنێ و شێخ بەهادینی نەقشبەندی و شـێخ غیاثی کوڕی) کە ئەوسا ئەندامی ئەنجومەنی ڕیشسپیان (اعیان) بووە.

دوای ئەوە دەگەڕێتەوە بۆ موسڵ و لەوێوە لە ڕۆژی (١١ ئـابی ١٩٣١)دا بـەڕێگای (دیر الزور)دا دەگەڕێتەوە بۆ شام و لەوێوە بۆ عەممان.

لە (نیظامی اساسی) کۆمەڵەی سەلاحەدیندا هـاتووە (هەڵسان بـەکاری خێـر بـۆ دەستگیرۆیی و بەخشین، بە پێشکەشکردنی یارمەتی مادی و کۆمەڵایەتی بۆ هـەژارو دەستکورتەکان، سەرپەرشتیکردن و ڕێگاپیشاندانی گەنجەکان، لەڕێی کۆمەڵایەتی و وەرزشـەوە، هەڵسان بـە کاروبـاری ڕۆشـنبیری و پـەروەردەیی، کردنـەوەی شـوێنی دروومـان. کردنـەوەی باخـچەی منـداڵان، کردنـەوەی مەڵبەنـد بـۆ نەهێـشتنی نەخوێندەواریی).

لە مادەی سێهەمیشدا دەڵێت:"کەوا ئـەم کۆمەڵەیـە هـەرگیز خـۆی لـە کاروبـاری ڕامیاری و ئاینی و تائفی هەڵناقورتێنێ و خزمەتی خۆی بۆ گـشت نیـشتمانیەك بـەبێ جیاوازی پێشکەش ئەکات."

لە مادەی چوارهەمیشدا ناوی دامەزرێنەرانی کۆمەڵەکەی تۆمارکردووە کە ئەمانە هەندێك لەو ناوانەن وەك خۆیان کە نووسراون: (محەمەد عەلی ئەلکردی، الحاج خزر ئەحمەد، محەمەد فەهمی عیسی، سلێمان محەمەد زازا، ئەحمەد محەمەد ئەلکردی، یاسین عەلی ئەلکردی، محەمەد مستەفا ئەلکردی).

هەر کەسێکیش چ ژن بێ چ پیاو بۆیان هەیە ببن بە ئەندام لەم کۆمەڵەیەدا بەو مەرجانەی کە لە (نزام)ەکەدا دانراون.

وەك تێگەیشتم خەڵك بەزۆری سەر لە مەڵبەندی ئەم کۆمەڵەیە دەدەن، خواردنەوەی مەی قەدەغەیە، بێجگەلەوە خواردن و خواردنەوە لە (یانە)کەیاندا هەیە، وەك بیستم مەڵبەندێکیشیان بۆ بەرگدروون کردۆتەوەو ئیشیان بەرەو باشی دەڕوات.

کۆمەڵەی سەلاحەدینی عەممان و یانەی سەلاحەدینی بەغدا.

دوا قسەم لێکچوواندنێکە لەبەینی کۆمەڵەی سەلاحەدینی عەممان و یانەی سەلاحەدینی بەغدا.

ئەوەی پێویست بوو لە بابەت ئەوەی عەممانەوە وتمان تەنها ئەوە نەبێت کە کۆمەڵەی سەلاحەدین عەلی سیدۆ گەورانیان هەڵبژاردووە بە سەرۆکی (فەخری) کۆمەڵە بەرامبەر بە یارمەتیەکانی.

یانەی سەلاحەدینی بەغداش (نووسەری ئەم باسە)یان بەگوێرەی بڕیاری دەستەی بەڕێوەبەر هەڵبژارد بە سەرۆکی فەخری یانەی سەلاحەدین، بەوەدا کە ئەو دامەزرێنەری یانەی سەلاحەدینە، هەر دوولا (واتا کۆمەڵەو یانە) کورد دایان مەزراندوون، بەڵام بۆ هەر کەسێك کە (مەرج)ی نیزامی تێدابێت مافی ئەندامیەتی هەیە.

هەردوولا لە پایتەختدان ئەو لە عەممان و ئەم لە بەغدا، لە ژوور هەموویانەوە ناوی هەردوولا بەناوی سوڵتان سەلاحەدینی ئەیوبی (مایەی شانازی و سەربەرزی کوردو عەرەب و ئیسلام)یەوە ناونراون و زۆر لێکچواندنی تریان لە بەیندایە.

دەمێنێتە سەر ئامۆژگاریەکی دڵسۆزانە، بەتایبەتی کەوا هەڵبژاردنی دەستەی بەڕێوەبەری نوێی یانەی سەلاحەدینی بەغدا لە مەیداندایەو بەڕێوەیە داوا لە دەستەی نویٚ دەکەین و دەڵێین کەوا کاتی ئەوە هات، بیر لەوە بکرێتەوە کە یانەی سەلاحەدینیش هەر تایبەت نەبیٚ بۆ خواردن و خواردنەوە بەس، بەڵکو هەندیٚ خزمەتی کۆمەڵایەتی تر بگرێتە ئەستۆ بەگوێرەی نیزامەکەی، جگەلە زیندووکردنەوەو پەرەپێدانی جوڵانەوە ڕۆشنبیرییەکانی جاران و پێشانگای کتێب و هونەرمەندان پێشاندان و لەم بابەتە ئیتر خوا هەموو لایەك سەرخات بۆ خزمەتی گەلی کوردو هەر گڵۆپێکی ڕوون و پرشنگادار بێت بۆ مێژوو بۆ زمان بۆ ڕۆشنبیری...

هاوکاری. ژمارە– ١٤٢٥ ڕۆژی ١٣ ئازاری ١٩٩٢

بەداخ و پەژارەوە ئێستا (دوای نەمانی بەعس) یانەی سەلاحەدین وێران کراوەو کەس لێی ناپرسێتەوە ئەو یانەیەی بە دڵو بە گیان وەك بیلبیلەی چاومان ئەمانپاراست، کەچی لەم ڕۆژانەدا کە چمکێك لە جڵەوی حوکم بەدەست خۆمانەوەیە، یانەی سەلاحەدین بۆ بە سەرە نوێك. کەسێك لە کار بەدەستانی خۆمان لێی ناپرسێتەوە و هەوڵی ئەوە نادەن گیانی بەبەرا بکەنەوە.

لاوانی کورد لە بەغداد 1923

لاوانی کورد له بەغداد له باخچەی مۆد له صاڵحیه   1925

لاوانی کورد له بەغداد له باخچەی مۆد له صاڵحیه ١٩٢٥/٥/٨

ڕیزیی پێشەوە:
(منداڵەکه سەلاحەدین ساڵح زەکی له تەنیشتیەوە یونس ساڵح زەکی).

دانیشتوەکان له چەپەوە بۆ ڕاست:
(١ـ محەمەد فایق/ هەولێر (حربیه) ٢ـ عەبدولکەریم ئیسماعیل/سنجار (دارمعلمین) ٣ـ مستەفا بەهجت / سلیمانیه (دار معلمین) ٤ـ عەبدولقادر رشید/ هەولێر (کۆلیجی حقوق) ٥ـ مستەفا سائب/ سلیمانیه (هەندەسه) ٦ـ عەلی ڕەفیق/ کەرکوك (دارمعلمین) ٧ـ عبدوڵێ عزیز/ هەولێر (دار معلمین).

وەستاوەکان له چەپەوە بۆ ڕاست/ ڕیزی پێشەوە:
(١ـ یوسف عونی/ کەرکوك (دارمعلمین) ٢ـ ڕەشید محەمەد/ هەولێر (شەریعه) ٣ـ عبدڵێ مجید بابان/ سلیمانی (هندسه) ٤ـ ئەنور سائب/ سلێمانی (هندسه) ٥ـ عەبدوڵێ ئەمین/ (عمادیه) ٦ـعەبدولخالق قتب/ کەرکوك (دار المعلمین) ٧ـ ڕەشید عارف/ کویسنجاق (هەندەسه) ٨ـ ئەحمەد ئەمین/ کەرکوك دارمعلمین) .

وەستاوەکان له چەپەوە بۆ ڕاست/ ڕیزی پشتەوە:
(١ـ فوئاد ڕەشید/ سلیمانیه دارمعلمین ٢ـ ڕەئوف نجیب/ سلیمانی (صیدله) ٣ـ عەبدولواحد مەجید (ع. و. نوری)/ سلێمانی (دارمعلمین) ٤ـ عەبدولڕەحمان نورجان/ کویسنجاق (دارمعلمین) ٥- سەعید فهیم/ کویسنجاق (دارمعلمین) ٦ـ بەهائەدین قتب/ کەرکوك (حقوق).

لاوانی کورد له غداد ١٩٢٦

شێخ مەحمود

خەلیفە یونس روغزایی

عەزمی بابان باپیری نووسەر

عەبدولکەریم عەلەکە

زێوەر

فایەق زێوەر

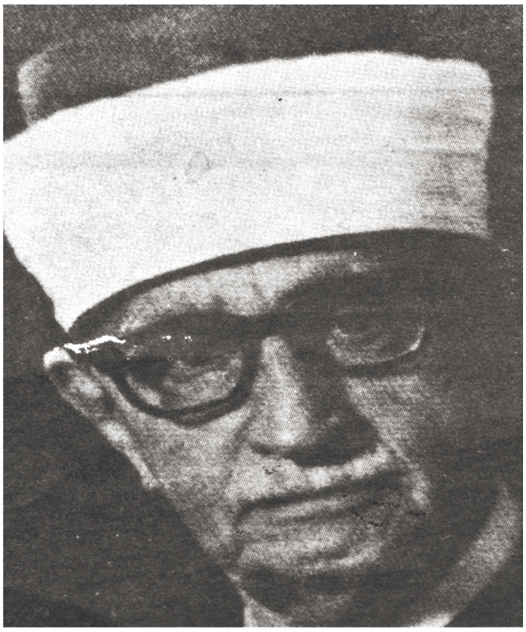

شێخ محەمەدی خاڵ

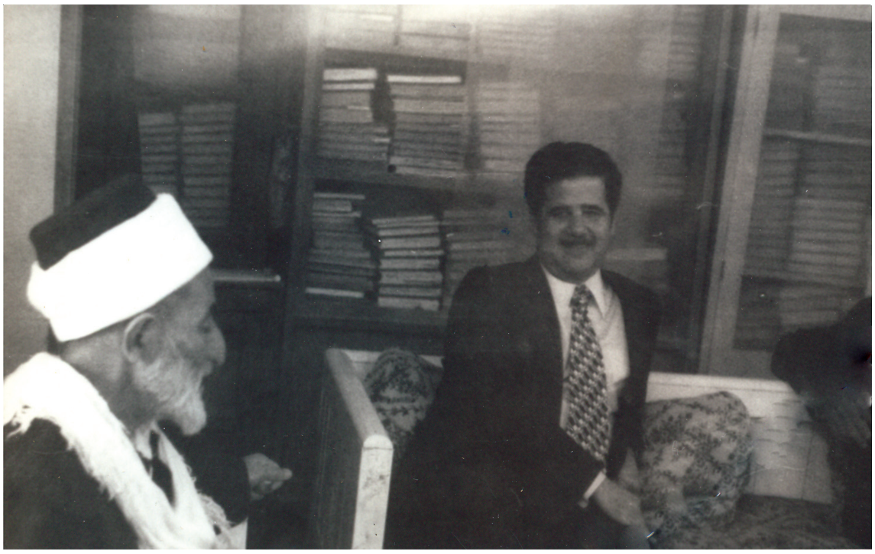

محەمەد عەبدولکەریم مودەرس- جەمال بابان